

Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd v ČSSR

Nejvyšší stranické orgány se v nedávné době zabývaly vývojem, současným stavem a úkoly společenských věd v ČSSR. Předložená zpráva vycházela z jednání odborných stranických seminářů vědeckých a pedagogických pracovníků jednotlivých společenských věd, které se konaly v roce 1973, kde byla prováděna hluboká analýza minulého období, zvláště krizových let, zkoumána současnost i perspektivy dalšího vývoje. Na rozboru konkrétních faktů i dosažených výsledků bylo na seminářích dokázáno, že vývoj jednotlivých společenských věd v ČSSR byl ovlivněn celou řadou faktorů jak vnitřních, tak i vnějších, byl součástí celkového vývoje, který probíhal v ideologické oblasti, v politickém a ekonomickém životě společnosti. Jako v jiných oblastech společenského života, tak i ve společenských vědách nebyly důsledně uplatňovány leninské principy stranického řízení.

Projednávaná zpráva zobecnila zkušenosti z rozvoje jednotlivých společenských věd, docenila pozitivní výsledky, jichž se v minulosti přes všechny negativní jevy dosáhlo, soustředila se v první části především na rozbor příčin, které vedly k revizionismu ve společenských vědách. V naší informaci si všimneme především filosofie a sociologie.

Probojování marxistického charakteru společenských věd bylo součástí třídního boje o socialistický charakter republiky. Tato skutečnost, jak ukazuje zpráva, se znovu potvrdila v polovině padesátých let. V souvislosti se zneužitím kritiky kultu osobnosti se rozvinuly maloměšťácké tendence, které pod hesly „odideologizování vědy“, nezávislosti vědce a umělce na společnosti směřovaly proti základním principům marxismu-leninismu, jeho revolučnímu charakteru.

Tyto tendence našly nejprve výraz v požadavku „vymanit vědu ze subjektivismu

tříd“, „skončit s panstvím ideologie“. Kryly se bojem proti dogmatismu a schematismu ve vědě a umění. Ve skutečnosti, jak ukazují vystoupení např. I. Svitáka a K. Kosičky v literárních a kulturních časopisech, vycházely z trockistické pomluvy o „byrokratické degeneraci socialismu“ a mířily k likvidaci vedoucí úlohy strany jak ve vědě, tak ve společnosti. Jak se později jasně projevilo, zde byl začátek širokého ideologického útoku na moc dělnické třídy, na základy socialistického zřízení.

Útok revizionistů byl usnadněn skutečností, že se prvotní nadšení a radikalismus části pracovníků společenských věd pod nárazy prvních vážných obtíží celkem snadno proměňovaly v ideové kolísání, liberalismus a oportunismus spjatý se skepsí o možnostech reálného socialismu v SSSR i u nás.

Rozbor vývoje revizionistických koncepcí u nás ukázal, že tu pod rouškou boje se „stalinismem“ šlo ve skutečnosti již tehdy o útok proti leninismu, jakožto marxismu současné epochy. Tento útok měl svůj vývoj. Revizionisté postupně přešli od nesmělých pokusů stavět Marxe pozdějších let proti mladému, „autentickému“ Marxovi, Marxe proti Engelsovi a nakonec proti Leninovi, k plnému odmítnutí všech základních principů marxismu a zejména jejich realizace v praxi soudobého komunistického hnutí, ve výstavbě socialismu v SSSR a jiných socialistických zemích.

Pod záminkou tvůrčího rozvoje marxismu byla v jednotlivých společenských vědách postupně deformována marxistická ideologie, marxismus-leninismus byl spojován s módními buržoazními směry a postupně jimi nahrazován.

Postupně se rozšiřovaly i možnosti pro ideologickou diverzi, organizovanou západními protikomunistickými institucemi. Tyto instituce počátkem šedesátých let, hlavně na základě zkušeností z maďarské kontra-

revoluce a v souvislosti se změnami v mezinárodní situaci, nově zformulovaly směry svého rozkladného působení proti socialistickým zemím. Ve své strategii tzv. gradualismu a ideologické eroze přikládaly významnou úlohu i vědeckým pracovištím. Tak jak narůstaly styky čs. vědeckých pracovišť se Západem, docházelo k navázání trvalých kontaktů pozdějších vůdčích představitelů pravice s buržoazními ideologickými centry. Přitom politika „mírového pohlcení“ socialismu, jeho destrukce na základě „humanizace“ a „liberalizace“ byla ne bezvýznamnou částí naší společenskovědní inteligence přijímána.

Rozkladné působení revizionistických skupin, které na sklonku šedesátých let prakticky ovládly většinu společenskovědních pracovišť, vyústilo v pokus o vytvoření tzv. československého modelu socialismu, „socialismu s lidskou tváří“, „demokratického a humanistického“. Na jeho rozpracování se podíleli ekonomové, filosofové, historici i právníci, přičemž hlavní podíl měli: O. Šik, J. Sviták, K. Kosík, E. Goldstücker, M. Hübl, M. Hájek, Z. Mlynář, E. Löbl, R. Selucký, F. Graus, J. Strínka, I. Bystřina, M. Lakatoš a další.

Tzv. „nový model“ socialismu ve skutečnosti čerpal z reformistických, pravicově oportunistických proudů, které provázely dělnické hnutí od jeho zrodu a které byly ve své době kritizovány již zakladateli marxismu-leninismu. Na tom nic nemění rádooby moderní terminologie, které revizionisté používali. Ekonomickou základnou „demokratického socialismu“ měla být postupná likvidace socialistického vlastnictví výrobních prostředků a volné působení tržního mechanismu na základě svobodného prosazování podnikových a individuálních zájmů. Této „hospodářské demokracii“ měla odpovídat i politická „demokracie“, pluralitní politický systém, v němž se zvláštní úloha přikládala sociálně demokratické straně a v němž měly působit svobodně různé politické skupiny s protisocialistickým programem. V ideologii počítal nový model tzv. demokratického socialismu s odstraněním vedoucího postavení marxismu-leninismu a s otevřením dveří buržoazní ideologii. Této vnitřní politice odpovídal požadavek na odtržení ČSSR od světového systému socialismu a

přerušení přátelských styků se Sovětským svazem. Tak se měly vytvořit podmínky pro likvidaci vedoucí úlohy KSC a dělnické třídy a konečnou likvidaci socialistického zřízení u nás.

Revizionismus se postupně rozšířil ve všech společenskovědních disciplínách.

Ve filosofii se pod záminkou zmodernizování filosofie a jejího tvůrčího obohacení zaměřoval na vytvoření jakéhosi slepence jednotlivých prvků marxismu, jak jej vykládají různí „marxologové“ na Západě, s českou buržoazní filosofií (strukturalismem, pozitivismem, masarykismem). Byl znehodnocován internacionálně platný leninský filosofický odkaz a marxismus deformován v odrůdu nacionálně omezeného učení, byla hlášána tzv. rovnoprávnost „marxismů“ podle národnostní a regionální provenience. Revizionisté se snažili deformovat materialistickou dialektiku, která je revolučním jádrem marxismu-leninismu. Postupovali ve dvou směrech: jednak nahrazovali marxisticko-leninskou filosofii různými idealistickými koncepcemi existencionalistického ražení, jednak ji zaměňovali různými novými formami pozitivismu.

První přístup tvořil základ pro netřídní, abstraktně humanistickou antropologii, stavějící člověka jako jedince nad společnost, mimo konkrétně historické formy třídního boje. Druhý přístup zakládal pseudovědecké pojetí světa, podle něhož se člověk bezmocně ztrácí v mechanismu přírodních sil a společenských institucí. Měl-li první přístup poskytovat argumenty pro anarchistické intelektuálské teorie absolutní svobody, pro popírání úlohy organizace revolučních sil socialistického státu, komunistické strany, pak druhý přístup měl zdůvodňovat nezbytnost vlády intelektuálních vědeckých a manažerských elit.

Obě tyto platformy, které u nás revizionisté rozvíjeli ve filosofii, se odrážely v dalších společenských vědách a v ideologické oblasti vůbec. Bezprostředně ovlivňovaly uměleckou a literární kritiku a celou oblast vědy, kultury a umění. K nejvážnějším důsledkům tohoto vlivu patřil relativismus, zpochybňování všech hodnot socialismu, negativismus, vypjatý individualismus a elitářství.

V sociologii revizionisté především potla-

čili její marxisticko-leninský teoretický základ — historický materialismus. Pod zámkou rozvoje empirického bádání se tu stále více uplatňovaly různé teorie buržoazní, zejména americké sociologie. Tak se postupně likvidovalo marxistické pojetí společnosti, analýza společensko-třídních vztahů mezi lidmi se nahrazovala pseudo-vědeckým popisováním „sociálních skupin“ a vztahů mezi jednotlivci. Tento teoreticko-metodologický postup, rozpracovaný zvláště skupinou vedenou P. Machoninem, sloužil k ospravedlnění revizionistické teze, podle níž třídy v naší společnosti přestaly existovat a vedoucí úloha dělnické třídy a její strany ztratila svůj význam. Vědecký komunismus byl, sotva se začal rozvíjet, potlačován a nahrazován netřídně pojatou obecnou sociologií, teorií řízení a posléze buržoazní politikou. Jeho využití na vysokých školách byla prakticky zrušena.

Příznaky stále se zvyšujícího nebezpečí revizionismu ve společenských vědách a v celé ideologické oblasti se již koncem padesátých let několikrát zabývaly orgány ústředního výboru strany, zejména zasedání ÚV KSČ v červenci 1957. Byla přijata řada opatření k mobilizaci pracovníků společenských věd k boji s revizionismem. Velkou slabinou bylo, že boj s revizionismem se nevedl na základě tvůrčího rozvoje marxismu-leninismu. Funkce teorie a ideologie se zužovala na apologetiku praktické politiky, trpěla se nedůslednost v kádrové politice ve společenskovědní oblasti, což s politickými chybami v řízení společnosti uvolňovalo cestu ideovým vlivům cizím marxismu. Jak se ukazuje v „Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti od XIII. sjezdu KSČ“, nebyl boj s revizionismem veden s potřebnou důsledností. Uskutečňoval se převážně administrativní cestou, aniž byla odhalena nepřátelská, marxismu-leninismu cizí podstata názorů šířených revizionisty, a jejich postih byl naopak v nejednom případě považován za neopodstatněný. To založilo nepříznivé tendence vzhledem k budoucímu vývoji. Působení na pracovníky společenskovědní oblasti nebylo dostatečně diferencované a aktivní nositelé pravicových názorů v důsledku toho nemohli být politicko-ideově izolováni. Nositelům nebezpečných tendencí zprava nahrávalo i to, že od

společenských věd se sice slovně požadovalo spojení s praxí, ve skutečnosti však pro to nebyly vytvářeny účinné podmínky. Společenské vědy nebyly s to dávat uspokojivé odpovědi na četné aktuální otázky dalšího vývoje socialismu.

XIII. sjezd KSČ uložil společenským vědám „rozhodně vystupovat proti liberalistickým tendencím a ideovému kolísání, smířlivosti s nemarxistickými názory“. Hrozba revizionismu a jeho konkrétní projevy v našich společenských vědách však opět nebyly analyzovány a boj s nimi nebyl rozvinut, ale ve skutečnosti byl v celém dalším vývoji ochromen.

Optimismus a nedůslednost, příznačné pro řízení společenských věd, dezorientovaly mnohé komunisty — funkcionáře stranických a státních orgánů, u nichž se začal vytvářet nihilistický vztah ke společenským vědám, což nahrávalo revizionistům.

Změna ve vedení strany uskutečněná v dubnu 1969 a následující úspěchy politické a ekonomické konsolidace vytvořily podmínky pro postupné řešení situace i ve společenských vědách.

V období od dubna 1969 do současnosti bylo na společenskovědním úseku dosaženo řady pozitivních výsledků. Změnilo se celkové politické ovzduší, začala se rozvíjet tvořivá teoretická práce. Začaly se vytvářet kolektivy, které usilují o uplatňování stranické politiky na svých pracovištích. Kromě snahy o kritické přehodnocení produkce předkrizového a krizového období začínají se objevovat studia a díla, která se zaměřují k současným problémům.

Přes dosažené dílčí úspěchy se naše společenské vědy ve většině oborů zpožďují za rychle rostoucími potřebami společnosti. Zvláště palčivě se to pocituje u těch vědních oborů, které jsou bezprostředně spjaté s řízením společnosti a s uplatňováním vedoucí úlohy strany. V současné situaci strana vede boj o důsledné prosazení stranickosti ve vědecké práci, v našich společenských vědách, o důsledný třídní přístup, o překonání pozůstatků koncepce, která považovala za základní subjekt společenského poznání jednotlivce, jenž odpovídá jen sám sobě, necítí se ničím vázán před společností. Jde o to, aby odpovědný stranický přístup byl nejen slovy přízná-

ván, ale aby se promítal do každodenního života společenskovedních pracovišť.

Mezi negativní prvky, jež přežívají dodnes, patří zejména samoučelnost a planý akademismus v práci, nedocnění společenských potřeb, pohrdavý přístup k ideologické, politické a organizační práci, roztržitost úkolů, nezdravá ambicióznost, elitářství, vzájemná nevraživost a vytváření skupinek.

U řady pracovníků se projevuje snaha prosazovat osobní zájem a různé elitářství. Za pozitivní výsledky práce politicky vyspělých a vědecky erudovaných pracovníků se nezdíká skrývat lidé, kteří ve svém vývoji ustrnuli nebo z jiných příčin nejsou s to rozvíjet společenskovední poznání, zapojit se do zkoumání aktuálních ideově a politicky angažovaných témat a problémů. Neprincipiální, liberální postoj vedoucích pracovníků společenskovedních pracovišť k těmto lidem znemožňuje přijímat nové pracovníky, kteří mají požadované předpoklady pro vědeckou práci.

Uplatňování politiky strany ve společenských vědách není jednorázovým úkolem. Vyžaduje podstatně zkvalitnit ideově politickou a odbornou přípravu společenskovedních pracovníků a zdokonalit systém řízení.

V posledních letech se u nás ve společenských vědách vytvořily předpoklady pro ofenzivní nástup k boji proti soubodě buržoazní a revizionistické ideologii. Kritika buržoazních a revizionistických teorií se stává postupně organickou součástí pozitivního rozvíjení a řešení aktuálních úkolů. Boje proti buržoazní ideologii se intenzivně účastní stranická vědecká pracoviště, některé ústavy ČSAV a SAV a někteří pracovníci ústavů marxismu-leninismu na vysokých školách. Toto úsilí je třeba rozšířit na všechna pracoviště, více zapojit společenskovední fakulty vysokých škol, rozdělit úlohy tak, aby každému z nich připadla v tomto boji určitá odpovědnost. Určitých výsledků bylo dosaženo po linii ÚML ÚV KSČ a VŠP ÚV KSČ formou mezinárodních teoretických sympozií, prací na týmovém výzkumu otázek boje proti současnému revizionismu a přípravou teoretických publikací ve spolupráci s bratrskými stranickými pracovišti socialistických zemí, především Sovětského svazu. Aktivně se

na kritice zúčastňuje „problémová komise mnohostranné vědecké spolupráce akademii věd socialistických zemí k otázkám ideologického boje“, jejíž gesci u nás zajišťuje Československá akademie věd, a „komise pro kritiku a výzkum buržoazních ideologií“, jež má multidisciplinární charakter a celostátní působnost.

Nebezpečím, proti němuž je třeba vést rozhodný zápas, jsou různé „nové“ varianty pravicového revizionismu a antikomunismu. Ideový boj se přitom postupně přesunuje od všeobecných teoretických otázek k hlubším teoreticko-metodologickým přístupům. Stále častěji se ukazuje vnitřní spřízněnost pravicových koncepcí s pseudolevicovými maoistickými stanovisky. Jejich společným jmenovatelem je boj proti vědeckému socialismu pod rouškou propagace „třetí cesty“. Přesvědčivost kritiky buržoazních a revizionistických útoků na naši teorii a praxi vzroste, jestliže bude vycházet z aktivního a tvůrčího rozvíjení společenských věd a marxisticko-leninské teorie. I pro filosofii a sociologii platí, že je nutné zkvalitnit politické a odborné složení pracovníků, věnovat péči kádrovému doplnění a přijímání mladých lidí, důsledně kontrolovat plnění vědeckých plánů, odstranit formalismus, více než dosud využívat mezinárodní spolupráce, především se SSSR.

V druhé části zprávy jsou konkretizovány úkoly společenských věd v přípravě XV. sjezdu KSČ. Jde tu především o zvládnutí velkých víceoborových témat, k čemuž každý obor společenských věd musí přispět svým dílem. Pro filosofii a sociologii jsou vytyčena zejména tato témata:

Obecné zákonitosti rozvoje socialismu, zvláštnosti dané etapy rozvoje naší socialistické společnosti, hlavní rysy a kritéria vyspělé socialistické společnosti.

Místo ČSSR v dlouhodobém rozvoji zemí socialistické soustavy, v revolučním procesu ve světě; mírové soužití a třídní boj.

Základní rysy a zákonitosti rozvoje třídně sociální struktury naší společnosti po XIV. sjezdu KSČ z hlediska zvyšování politické aktivity pracujících a upevňování vedoucí úlohy strany.

Komplexní rozpracování otázek socialistické demokracie.

Teoretické rozpracování problémů, které jsou klíčové z hlediska formování socialisticky myslícího a jednajícího člověka. Analýza a kritika rozhodujících směrů buržoazní a maloburžoazní ideologie a jejich vlivů na vědomí našich pracujících (analýza pravicového oportunismu, maoismu, sionismu a jejich vlivu na naši společnost; rozbor strategie a taktiky imperalistické ideologické diverze).

1. Socialistický internacionalismus jako zásada vztahů mezi socialistickými státy, poměr mezi národním a internacionálním. Socialistické vlastenectví. Proces rozvoje a upevňování jednoty národů a národnosti ČSSR.

2. Socialistická koncepce formování potřeb pracujících, socialistický způsob života. Vědeckotechnická revoluce a socialistický člověk.

3. Kritický rozbor ideové platformy, podminěnosti a charakteristických rysů soudobého revizionismu jako jeden z předpokladů zefektivnění boje proti revizionismu a antikomunismu v naší společnosti.

Dlouhodobé zaměření práce ve filosofii a sociologii

Prvním okruhem je problematika formování vědeckého světového názoru na základě rozvoje marxisticko-leninské filosofie.

Pozornost nutno zaměřit především na kvalitativní změny ve struktuře společenského vědomí v souvislosti s rozvojem socialismu.

Zpracovávat metodologické problémy společenských, přírodních a technických věd, kategorie marxisticko-leninské filosofie, materialistické dialektiky jako teorie a metodologie poznání.

Výzkum materialistické dialektiky organizovat jako součást mezinárodního integrovaného programu socialistických zemí. Naše filosofie se soustředí na dialektiku vývoje socialistické společnosti a na problémy dialektické metody a vývoje soudobé vědy (otázky systému, struktury atd.).

Na vysokoškolských pracovištích bude pokračovat výzkum vybraných otázek dějin filosofie, zejména dějin českého a slovenského filosofického myšlení 19. a 20. století.

Druhým okruhem je výzkum zákonitostí rozvoje vyspělé socialistické společnosti.

Do popředí vystupuje především výzkum uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy a její strany, problematika sociální struktury socialistické společnosti a jejího vývoje a formování a rozvíjení socialistického životního způsobu a socialistického člověka jako aktivního a uvědomělého nositele socialistických vztahů, problémy všestranného rozvoje socialismu a komunismu, socialistického humanismu a etiky.

Zvláštní význam má zkoumání dialektiky obecného a zvláštního, objektivních a subjektivních faktorů ve výstavbě socialistické společnosti.

Ke splnění těchto úkolů je nezbytné vybudovat na bázi ČSAV a SAV jednotný aparát sociologického výzkumu a zároveň zabezpečit cílevědomé získávání a využívání sociálních dat pomocí orgánů statistické služby a moderní výpočetní techniky. Odstranit závažné nedostatky, kterými různé empirické výzkumy trpí, a zabezpečit jejich pevný marxisticko-leninský teoretický a metodologický základ.

Třetí problémový okruh tvoří otázky komplexního osvětlení perspektiv vědeckotechnické revoluce z hlediska uplatnění jejích vymožeností v podmínkách socialistické soustavy. Prvořadým úkolem je výzkum úlohy dělnické třídy v současné etapě budování rozvinuté socialistické společnosti, otázky komplexního vědeckého řízení sociálních procesů, sociálního plánování a prognostiky.

V souvislosti se studiem vědeckotechnické revoluce nabývá stále většího významu komplex vědeckých poznatků o vědě a její úloze ve společnosti, vlivu techniky na životní prostředí atd.

Čtvrtým stěžejním úkolem je kritika buržoazní, zejména antikomunistické a revizionistické ideologie.

Soustředit se zvlášť na kritiku soudobých buržoazních a revizionistických dezinterpretací marxismu-leninismu a socialismu, na kritiku soudobé buržoazní a maloměšťácké ideologie, antikomunismu, reformismu, pravicového a „levicového“ revizionismu, na kritiku hlavních směrů soudobé buržoazní filosofie. Významná je kritická analýza kořenů a vlivů náboženského myš-

lení, rozpracování otázek vědeckého ateismu.

V současné etapě boje proti pozůstatkům buržoazních a revizionistických vlivů je třeba soustředit se zvláště na:

- kritiku koncepcí „demokratického socialismu“,
- kritiku těch směrů soudobé buržoazní filosofie a sociologie, které mají v ČSSR výraznější vliv a hlubší tradice,
- kritiku buržoazních a revizionistických interpretací teorií vědeckotechnického pokroku.

Z uvedeného je zřejmé, že pracovníky ve filosofii, sociologii a dalších společenských vědách čekají velké a odpovědné úkoly. Mají ve své činnosti plnou podporu a pochopení ve vedení strany. To zdůraznil ve svém vystoupení na zasedání ÚV KSČ ve dnech 14. a 15. května 1974 tajemník s. Jan Fojtik, který mimo jiné řekl:

„Vycházíme z toho, že společenské vědy mají prvořadou důležitost pro řízení společnosti a že se významně podílejí na formování společenského vědomí, ideově politických postojů pracujících. Filosofie, sociologie, vědecký komunismus, politická ekonomie, vědy o státu a právu, historiografie, psychologie, pedagogika, vědy

o umění, literatuře, jazyce — všechny tyto základní společenskovědní disciplíny mají své nezastupitelné místo v poznání různých oblastí a stránek života společnosti, zákonitostí jejího ekonomického, sociálně politického a duchovního rozvoje.

Komunistická strana, řídící se ve své činnosti marxisticko-leninskou teorií, zobecněnou zkušeností revolučního hnutí, nemůže se obejít bez výsledků společenskovědního zkoumání. Má eminentní zájem na tom, aby se společenské vědy rozvíjely jako účinný nástroj poznání a revolučních přeměn a napomáhaly jí uplatňovat funkce plynoucí z jejího avantgardního poslání, z její vrcholné odpovědnosti, kterou má před dělnickou třídou a všemi pracujícími jako rozhodující řídící subjekt socialistické společnosti.

Společenské vědy mohou být takovým účinným nástrojem poznání a společenských přeměn pouze tehdy, rozvíjejí-li se na metodologické základně marxismu-leninismu, vycházejí-li důsledně z třídního přístupu, z principu stranickosti. Jinými slovy — orientují-li se na základní potřeby společenské praxe tak, jak se tyto potřeby odrážejí v politickém programu strany, vyjadřujícím podstatné zájmy dělnické třídy a všech pracujících.

Místo tříd a národů v společenské struktuře
G. J. GLEZERMAN
 Moskva

Třídy a národy, jejich vzájemný vztah a spojení mezi třídním a národně osvobozeným bojem představují jednu z otázek, které zvláště ostře klade současná epocha. Je to epocha revoluční přeměny světa, jejímž základním obsahem je přechod od kapitalismu k socialismu, je to epocha socialistických revolucí. Zároveň je to epocha národně osvobozených revolucí, epocha probuzení národů utlačovaných imperialismem a jejich osvobození od koloniálního útisku, které bylo umožněno díky růstu sil socialismu a díky jeho přeměně v rozhodující faktor světového vývoje.

Vítězství Velké říjnové socialistické revoluce, které znamená počátek současné epochy, názorně ukázalo národům světa, že vítězný proletariát nejen odstraňuje třídní útlak a zabezpečuje sociální osvobození pracujících, nýbrž likviduje i národnostní útlak a osvobozuje dříve utiskované národy.

Správná cesta k praktickému řešení těchto úkolů byla nalezena především díky správné teoretické analýze podstaty a vzájemných vztahů tříd a národů.

Je známo, že marxismus-leninismus vznikl jako důsledná teorie třídního boje, která byla dovedena do důsledku, tj. k uznání nutnosti diktatury proletariátu. Zakladatelé tohoto učení dokázali, že dějiny společnosti od rozkladu prvobytné pospolné společnosti jsou dějinami třídních bojů.

Zároveň marxismus-leninismus jako ucelená teorie společnosti nemohl neobsáhnout takovou společenskou realitu, jako jsou národy, jako je národně osvobozené hnutí. Marxistická teorie, která pohlíží na vývoj antagonistických společností jako na výsledek třídního boje, vůbec nepopírá význam národů a vztahů mezi nimi v dějinách současné společnosti. Naopak, jen ona umožňuje vědecky objasnit vývoj a vzájemné vztahy národů. Jen marxisticko-le-

ninský, třídní přístup k analýze společenských jevů a důsledné provádění třídní politiky zabezpečují skutečně internacionalistickou pozici a ukazují reálné cesty k řešení národnostní otázky, k zajištění svobodného rozvoje a bratrské spolupráce národů i k jejich neustálému sblížování a budoucímu splynutí.

* * *

Lidstvo se dělí, jak známo, jednak na třídy, jednak na různé formy národně etnických společenství od mnohomilionových národů k nejmenším kmenům. Soudobé lidstvo sestává z různých národů, národností a kmenů, jichž je na světě asi dva tisíce. Obývají určitá území, spojuje je společný vnitřní hospodářský život a mluví svým mateřským jazykem. Přitom národně etnické dělení se často nekryje se státním. Na světě je mnohem méně států než národů a národností. Více než 90 % národů a národností tvoří součást mnohonárodních nebo mnohonárodnostních států. Účertou představu o usídlení národů na zeměkouli dávají tyto údaje: Asi 1600 národů a kmenů žije v rozvojových zemích Asie a Afriky. Zhruba sto původních národů obývá vyspělé kapitalistické země. Konečně v zemích socialistické soustavy žije asi 250 národů, z nichž na Sovětský svaz připadá více než 100 národů a národností.

Národy a národnosti se zase dělí na různé třídy podle stupně sociálně ekonomického vývoje a podle charakteru a způsobu výroby. Ve společenském životě se tedy setkáváme s různými svazky a útvary — národnostními i třídními.

V jakém vzájemném vztahu je dělení společnosti na třídy a na národy? Existuje souvislost mezi třídními a národnostními vztahy, a jestliže ano, jaký má charakter? Tyto otázky jsou zajímavé nejen z teoretického hlediska. Problémy třídních a národnostních vztahů hrají velkou roli v politickém životě a jejich řešení v mnoha ohle-

dech určuje přístup k aktuálním otázkám třídního a národně osvobozenického boje. Ve světle více než půlstoletých dějin Velké říjnové socialistické revoluce vidíme význam těchto problémů i pro vytvoření nové společnosti.

Věnujme pozornost v první řadě tomu, že se třídní a národnostní dělení jakoby křížují a že se zároveň vzájemně liší. Odlišují se už svým původem a dobou existence. Dělení na kmeny, na svazy kmenů a na ty nebo ony obcí je starší než dělení na třídy. Avšak vznik národností, a tím spíše národů je už spojen s vyšším výrobním způsobem a předpokládá rozdělení společnosti na třídy. Na druhé straně rozdíl mezi národy zůstane i dleho po zániku rozdílu mezi třídami.

Třídní dělení existuje uvnitř každého národa a každé národnosti, avšak může překračovat a překračuje národní rámec. Kapitalismus např. vytvořil nejen národní buržoazii a proletariát, nýbrž v procesu své přeměny ve světový systém vytvořil i mezinárodní buržoazii a také mezinárodní proletariát.

Třídy i národy se utvářejí na základě objektivních zákonů společenského vývoje. Jejich vznik a rozvoj je podmíněn koncepcí změnami výrobních sil a výrobních vztahů.

Jak dokázali Marx a Engels, existence tříd je spjata jen s určitými dějinnými fázemi vývoje výroby. Růst výrobních sil, v jehož důsledku se objevil nadvýrobek, společenská dělba práce a soukromé vlastnictví výrobních prostředků, byly předpokladem utvoření tříd. Z rozkladu prvobytné rodové obcí vznikla společnost rozdělená na třídy, jež podle definice V. I. Lenina představují „velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitém systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným a vytčeným v zákonech) k výrobním prostředkům, svou úlohou ve společenské organizaci práce, a tudíž způsoby nabývání a velikostí onoho dílu společenského bohatství, jímž disponují“.¹

Třídní rozčlenění společnosti je tedy bezprostředním výrazem systému ekonomických, výrobních vztahů dané společnosti,

tj. vztahů výroby, směny a rozdělování. Protikladnost tříd v jejich vztazích k výrobním prostředkům, v jejich roli ve společenské organizaci práce a v jejich účasti na rozdělování vede k tomu, že vystupují jako „takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství“.²

Rovněž utváření národů je podmíněno koncem konců vývojem společenské výroby, který vedl k posílení ekonomických styků mezi lidmi a umožňoval zvyšování hustoty obyvatelstva i jeho sjednocování v širší formy lidského společenství. Od nepočtených a roztržštěných kmenů a později kmenových svazů, které existovaly v prvobytně pospolném řádu, směřoval vývoj v třídní společnosti k jejich sjednocení v národnosti a nakonec v podmínkách rodícího se kapitalismu v ještě širší lidská společenství — v národy. Vytvoření takových společenství předpokládalo odstranit feudální rozdrobenost, politicky sjednotit území obývané lidmi, kteří splynuli v jeden národ a hovořili jedním jazykem, upevnit ekonomické svazky mezi jednotlivými oblastmi země a spojit místní trhy v jeden celonárodní trh. Takovým způsobem se vytvářela pevná jednota ekonomického života území a na této základně se rozvíjel dále jednotný jazyk, určité rysy národní psychologie a národní charakter, projevu- jící se ve zvláštěnostech národní kultury.

Národy se utvářely především působením ekonomických potřeb, které vyžadovaly sjednotit území osídlené obyvatelstvem mluvícím jedním jazykem, a to zase k tomu, že místní dialekty ustupovaly jednotnému národnímu jazyku. Např. na Rusi bylo dokončeno územní sjednocení jednotlivých knížectví koncem XV. a začátkem XVI. století. Přibližně v XVI. až XVII. století se moskevský dialekt, který byl dříve jen jedním z velkoruských dialektů, stal celonárodním jazykem.

Národní pospolitost je nejen kvantitativně širším, nýbrž i kvalitativně novým společenským útvarem ve srovnání s předcházejícími formami etnického společenství, s rodovou a kmenovou pospolitostí, které byly spjaty jednotou původu. Proto V. I.

¹ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha 1955, s. 415.

² Tamtéž.

Lenin rozhodně protestoval proti pokusu N. Michajlovského považovat národní svazky za přímé pokračování a zobecnění rodových svazků. Lenin objasňoval neudržitelnost těchto názorů na příkladu ruských dějin a poznamenal, že „už ve středověku, v období moskevské říše, tyto rodové svazky neexistovaly, tj. stát se zakládal na svazcích naprosto ne rodových, nýbrž místních: statkáři a kláštery přijímali k sobě rolníky z různých míst a obce, které se takto utvořily, byly svazky čistě teritoriálními. Avšak o národních svazcích v pravém slova smyslu bylo tehdy sotva možno mluvit: stát se rozpadal na jednotlivé „země“, částečně dokonce knížectví, která si podržela živé stopy dřívější autonomie, osobitosti ve správě, někdy své zvláštní vojsko (místní bojaři táhli za války se svými pluky), zvláštní celní hranice atd. Teprve nová doba ruských dějin (přibližně od XVII. století) je charakterizována skutečným sloučením všech těchto oblastí, zemí a knížectví v jeden celek. Toto sloučení bylo způsobeno nikoli rodovými svazky, a dokonce nikoli jejich pokračováním a zevšeobecnováním, nýbrž vzrůstající směnou mezi oblastmi, postupně rostoucím oběhem zboží, koncentrací nevelkých místních trhů v jeden celoruský trh.“³

Utvoření národů jako širší formy lidské pospolitosti ve srovnání s předcházejícími a odstranění územní i ekonomické rozdrobenosti bylo zároveň podmínkou „svobodného a rozsáhlého seskupování obyvatelstva podle všech jednotlivých tříd“.⁴ Rozčlenění společnosti na třídy, které dříve bylo zastřeno stavovskými nebo místními přehradami, vystoupilo zřetelněji na povrch a obnažila se souvislost třídního dělení s ekonomickými vztahy. To přispívalo k jejich pochopení a k rozvoji třídního boje.

Třídám a národům je společné to, že jsou objektivně existujícími pospolitostmi lidí. Jejich kořeny tkví v materiálním životě společnosti a současně jim odpovídají určité druhy společenského vědomí. Tak např. společenské třídy jsou skupiny lidí, které se odlišují především svým ekonomickým postavením. Zároveň třída není prostě

ekonomickou, nýbrž i sociální kategorií. Ve shodě s podmínkami svého života si vypracovává více nebo méně určité třídní vědomí a formuje rysy třídní psychologie.

Podobně jako třídy jsou i národy spjaty s určitými podmínkami materiálního života společnosti. K materiálním prvkům nebo znakům národa počítáme společné území a společný hospodářský život, který stmeluje různé části národa v jeden národní celek. Národ zároveň charakterizují i zvláštnosti jeho duchovního života – jisté rysy národního charakteru, společný jazyk a národní uvědomění.

Úplná paralela mezi duchovními prvky národa a třídním vědomím ovšem neexistuje. Za prvé, národy se na rozdíl od tříd liší jen určitými zvláštnostmi národního charakteru a národní psychologií, nikoli však společnou ideologií. V třídní společnosti, je-li dostatečně rozvinutá, nemůže existovat ideologická jednota protikladných tříd tvořících národ. Za druhé, rysy národní psychologie sahají svými kořeny hluboko do historie a dokonce předhistorie národa. Nejsou jen plodem kapitalismu a nezmiří s jeho odstraněním.

Přihlížejíce k těmto rozdílům, poukážeme zároveň na to společné, co charakterizuje utváření tříd a národů: Ačkoli se tyto pospolitosti formují objektivně, v procesu jejich konsolidace hraje aktivní úlohu třídní a národní uvědomění.

Mnozí buržoazní sociologové absolutizují tuto úlohu a činí existenci tříd a národů závislou na vědomí osob, které k nim patří. Pro některé z těchto sociologů se třídy v podstatě redukuji na třídní uvědomění. Např. americký sociolog R. Sinters tvrdí, že třídy „jsou psychosociální skupiny, svým charakterem cosi zcela subjektivního, co se opírá o třídní vědomí, tj. o pocit skupinového členství“.⁵

Marxisté ovšem vůbec nepopírají ohromnou roli třídního vědomí, které velmi silně působí na vzájemné vztahy tříd. Avšak není správné činit třídní vědomí východiskem při definování podstaty tříd a charakteru jejich vzájemných vztahů. Základním je zde objektivní postavení tříd v systému společenské výroby, v systému eko-

³ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 20, Praha 1957, s. 403.

⁴ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1, Praha 1951, s. 164.

⁵ Sinters, R.: *The Psychology of Social Classes*.

New York 1961, s. 27. Poznamenejme zároveň, že Sinters odlišuje třídy od strat (vrstev), které přeca jen uznává za objektivní jevy.

nomických, a řečeno širše, sociálních vztahů. Životní podmínky dané třídy, její sociální bytí určuje její zájmy, které se zase odrážejí v jejím vědomí. Činit existenci tříd závislou na jejich třídním uvědomění znamená dopouštět se hrubé chyby. Dějiny i fakta současné sociální skutečnosti svědčí o tom, že třídy mohou existovat objektivně, bez dostatečně jasného třídního uvědomění.

Je však nepochybné, že proces konstituování třídy zahrnuje i formování jejího třídního vědomí. Chápání vlastních základních zájmů a jejich vzájemných vztahů — v jejich jednotě nebo protikladnosti — k zájmům druhých tříd je nezbytnou podmínkou přeměny živelného třídního boje v boj uvědomělý. Můžeme to považovat za ukazatele stupně třídní zralosti, která velmi silně působí na průběh třídního boje.

Zcela zřejmá je i úloha národního uvědomění, bez něhož, byť i bylo v nejprostších formách (máme na mysli především vědomí příslušnosti k určitému národu), je dokonce obtížné představit si existenci národa. Národní uvědomění hraje historicky aktivní úlohu, a to zejména v období utváření a probouzení národů. Vidíme to velmi názorně v současnosti, kdy v Asii, v Africe a v jiných oblastech světa se probouzejí k samostatnému životu desítky nových národů, které si vybojovaly politickou nezávislost.

Nicméně národní uvědomění není prvotním činitelem určujícím konstituování národa. Samo je odrazem hlubinných procesů, které vyjadřují utváření národa na základě určitých objektivních — ekonomických, kulturních a dalších — předpokladů. Národní uvědomění je výrazem objektivních národních zájmů, určovaných postavením národa v systému společenských, mj. i mezinárodních vztahů. Proto jsou neudržitelné v buržoazní sociologii dost početné definice národa, v nichž se národ v podstatě redukuje na národní uvědomění. Tak např. podle mínění amerického sociologa Hanse Kohna nejdůležitějším prvkem utváření národa je aktivně působící vůle, která je mu vnitřně vlastní. „V soudobých dějinách,“ tvrdí, „to nebylo

volání krve, nýbrž síla idejí, která utvořila a síla národy.“⁶ Podle názoru jiného buržoazního sociologa, Ramsaye Muira, „konec konců můžeme říci, že národ je národem, protože jeho členové ... věří v jeho existenci.“⁷ Konečně známý americký sociolog W. Sulzbach se pokouší dokázat, že nikoli národní vědomí je třeba vyvozovat z národa, nýbrž národ z národního vědomí. „Národ může být definován jako skupina lidí, kteří chtějí být svrchovaní mezi ostatními národy a v důsledku toho se snaží mít vlastní stát.“⁸

Vzniká však otázka: Odkud pochází toto národní vědomí, toto úsilí vytvořit vlastní stát? Není-li vyvozováno z životních podmínek lidí, nýbrž ze zvláštností jejich ducha, znamená to, že se definitivně opouští pevná půda vědy, která zkoumá reálné sociální procesy. Je-li národní uvědomění odrazem nějakých reálných životních podmínek lidí, jejich reálných životních zájmů, pak není zřejmě prvotním.

Jedině vztáhneme-li třídní a národní uvědomění lidí na životní podmínky jejich existence, budeme mít k dispozici vědecké kritérium pro hodnocení samého vědomí: do jaké míry jasně a správně vyjadřuje zájmy své třídy nebo svého národa a jejich vztahy k druhým třídám nebo národům a do jaké míry je zatemněno různými předsudky a mylnými představami, které často rovněž působí na chování tříd a národů a mohou se dokonce stát silně zápornými faktory společenského života.

* * *

Druhá nezbytná podmínka plodného, vědeckého přístupu k problému spočívá v tom, že se třídní a národnostní vztahy neposuzují izolovaně, nýbrž v reálných vzájemných souvislostech. Na první pohled se může zdát, že třídní a národnostní vztahy se týkají dvou rovin, které se vzájemně nekříží: první zahrnuje sféru vztahů uvnitř národa nebo společnosti, druhá obsahuje sféru vnějších vztahů mezi národy nebo státy. Takový názor obhajoval svého času známý německý ekonom W. Sombart. Podle jeho mínění Marx, který pohlížel na dějiny lidstva jako na dějiny třídních bojů,

⁶ Citováno podle Mac Iver, R. — Page, C. H.: *Society*. London 1961, s. 297.

⁷ Tamtéž, s. 298—299.

⁸ Sulzbach, W.: *National Consciousness*. Washington 1943, s. 66.

tím vyjádřil jednu z velkých pravd XX. století. Avšak, pokračuje Sombart, Marx nevyjádřil celou pravdu. „Jestliže si vůbec přejeme redukovat celou světovou historii na jedinou formuli, pak budeme muset, domnívám se, říci, že existuje dvojí antagonismus, kolem něhož se točí celé dějiny: sociální antagonismus a nacionální antagonismus...“⁹

Je však hloupé vytýkat Marxovi, že prý neviděl v dějinách konflikt mezi národy a státy. Věc je v tom, že v protikladu k stoupencům eklektické teorie faktorů nepředstavovaly pro Marxe sociální a nacionální antagonismy dva vzájemně zcela nezávislé póly.

Dělení společnosti (nebo národa) na třídy a dělení lidstva na národy, národnosti atd. mají různý historický původ. Zároveň však nelze vzájemné vztahy mezi národy a třídami od sebe izolovat. Samy procesy utváření národů, rozvoje národně osvobozeneckých hnutí a konstituování národních států nemohou být správně pochopeny bez přihlídnutí k tomu, jaká třída určuje nebo jaké třídy určují sociální obsah těchto procesů a vystupují jako jejich hybné síly.

Proces utváření národů, který probíhal v různých dobách a dosud probíhá v různých zemích a částech světa, má vždy určitý sociálně ekonomický obsah. Např. formování národů, řekněme, v západní Evropě, v Severní Americe apod. bylo těsně spjaté s rozvojem kapitalistických vztahů. Protože základem tohoto procesu byl rozvoj kapitalistického výrobního způsobu, nebyl proces vytváření národních svazků, jak vysvětloval V. I. Lenin, v podstatě ničím jiným, než utvářením buržoazních svazků.

V jiných historických podmínkách se formovaly národy v Sovětském svazu po Říjnové revoluci. Zde se rozvinul proces formování národů nového dějinného typu – socialistických národů – který probíhal na jedné straně přetvářením národů buržoazního typu v národy socialistické, na straně druhé vytvářením nových socialistických národů z národností a kmenů, které se za starého zřízení nestačily nebo neměly možnost vyvinout v národy. Je známo, že společně s národy, které vznikly ještě ve starém zřízení (s Rusy, Ukrajinci,

Bělorusy a s dalšími), žilo v Rusku velké množství národností a kmenů, které se zkonsolidovaly v národy až v podmínkách sovětského zřízení (Kazaši, Kirgizové, Tádžikové aj.). Tento proces národní konsolidace probíhal v těsné souvislosti s rozvojem socialistických vztahů a socialistické kultury. Jeho vedoucí silou byla dělnická třída ve svazku s mnohamilionovým a mnohonárodnostním rolnickým obyvatelstvem Ruska.

Je přirozené, že sociálně ekonomický obsah procesu konsolidace a rozvoje národů se odráží v jejich charakteru. Rozdíly mezi národy buržoazní společnosti a socialistickými národy téhož jména (např. mezi ruským národem v minulosti a v současnosti) nejsou ovšem určovány jejich etnickým složením nebo jinými příznaky, které se při socialistické přeměně národů nezměnily od základů. Když se národ buržoazní společnosti přetváří v národ socialistický, zůstávají uchovány etnické prvky, oblast usídlení národa i jazyk, avšak mění se jeho sociální podstata na základě vznikajícího nového výrobního způsobu.

Hegemonem v procese formování socialistických národů je dělnická třída. Dělnická třída tvoří spolu se svými spojenci většinu národa a zajišťuje jeho pevnost a stálost. Ekonomickým základem národa v socialistické společnosti je socialistický způsob výroby, který vylučuje třídní antagonismus uvnitř národa. Národy v socialistické společnosti proto charakterizuje značná sociální homogennost, jejímž výrazem je jejich sociálně politická a duchovní jednota.

Charakter vzájemných vztahů mezi národy rovněž závisí na jejich sociálně ekonomické struktuře. Ačkoli v mezinárodních vztazích může národ vystupovat jako více méně kompaktní celek, jsou tyto vztahy určovány panstvím těch nebo oněch tříd uvnitř národa. Vztahy mezi třídami i mezi národy mohou být v závislosti na konkrétních historických podmínkách jak vztahy spolupráce, tak i vztahy vzájemného boje. Avšak existuje i podstatný rozdíl mezi vztahy tříd a vztahy národů. Ve vztazích mezi základními třídami v antagonistických společnostech je nevyhnutelná proti-

⁹ Zombart, V.: *Socialismus i socialnoje dvizenije v XIX. věke*. Sankt Petěrburg 1905, s. 5.

kladnost zájmů, vyplývající ze sociálně ekonomické struktury těchto společností. To pochopitelně nevylučuje i možnost spolupráce řady tříd, když mají, byť i dočasně, určité zájmy společné. Avšak osou veškerých dějin předsocialistických společností je třídní boj: sám vznik třídní společnosti znamenal vznik zájmových protikladů v jejím lůně. Ve vztazích mezi národy není fakt, že se lidstvo dělí na národy, sám o sobě zdrojem protichůdnosti národních zájmů. Neprátelské vztahy mezi národy pramení ze soupeření vykořisťovatelských tříd a z rozdělení národů na vládnoucí a ovládané. Proto likvidace třídních antagonismů je nezbytnou podmínkou ustavení nových vztahů a odstranění konfliktů mezi národy.

„Aby se národy mohly skutečně spojit,“ řekl svého času K. Marx, „musí mít společný zájem. Aby mohl být jejich zájem společný, musí být odstraněny nynější vlastnické vztahy, neboť nynější vlastnické vztahy podmiňují vzájemné vykořisťování národů...“¹⁰ Dělnická třída SSSR odstranila soukromé vlastnictví výrobních prostředků a vytvořila jejich společenské vlastnictví. Tím poprvé uskutečnila tento úkol a vybudovala pevnou ekonomickou základnu, na níž spočívají společné základní zájmy všech národů SSSR.

* * *

Správná politika v národnostní otázce závisí na chápání vzájemných vztahů mezi třídami a národními zájmy.

Zakladatelé marxismu-leninismu stále zdůrazňovali společné třídní zájmy proletářů různých zemí a protikladnost jejich zájmů zájmům jak národní, tak i mezinárodní buržoazie. Konečné osvobození pracujícího lidstva od třídního útisku může být dosaženo jen společným úsilím proletářů různých zemí. Z toho pramení bojová výzva komunistických stran: „Proletáři všech zemí, spojte se!“ Z toho vyplývá proletářský internacionalismus jako jeden z nejdůležitějších rysů komunistického světového názoru.

Na rozdíl od marxismu mnozí buržoazní sociologové stavějí v té či oné formě na první místo boj ras a národů. Za tím se

skrývá snaha zastrčit a zakrýt protichůdnost zájmů proletariátu a buržoazie uvnitř národa, potlačit třídní boj a zaměnit ho bojem proti „cizím“ národům. Takovým způsobem se buržoazní ideologové a jejich reformističtí nohsledi pokoušejí přimět proletariát, aby podporoval „svou“ „národní“ buržoazii, která vede konkurenční boj proti buržoazii jiných zemí. Z toho pramení buržoazní nacionalismus jako jeden z důležitých rysů buržoazního světového názoru.

Proletářský internacionalismus je protikladem nejen nacionalismu, nýbrž i kosmopolitismu a národního nihilismu. Marxismus-leninismus rozhodně odmítá buržoazní nacionalismus, nepopírá však význam pokrokových národních hnutí a nepřezírá národní zájmy. Zdůrazňuje, že v buržoazní společnosti jsou uvnitř každého národa „dva národy“, avšak vůbec nepopírá realitu národa jako historicky vzniklého a přitom pevného lidského společenství.

V základě reformistického i levičácko-anarchistického překrucování marxismu je naprosto nesprávný názor na vzájemný vztah třídních a národních zájmů. Ignorování reálných národních zájmů — to je stanovisko národního nihilismu, které nevyhnutelně svádí na cestu sektarství a izolace dělnické třídy od širokých vrstev národa. Zřeknutí se obrany třídních zájmů proletariátu a jejich podřízení zájmům buržoazie, které se vydávají za „všenárodní“ — to je stanovisko reformismu a nacionalismu. Jak známo, protiklady se přitahují. To i ono stanovisko vede k odmítnutí proletářského internacionalismu.

Marxismus-leninismus zavrhuje jakékoli pokusy pohlížet na národní zájmy odděleně od zájmů třídních. Ve skutečnosti vztah každé třídy k celonárodním zájmům je určen jejím postavením ve společnosti a jejími třídními zájmy.

Buržoazie vyspělých kapitalistických zemí není v současných podmínkách představitelkou celého národa. Hájí své sobecké zájmy, a jak ukazují fakta, může vystupovat a vystupuje proti národním zájmům, jestliže zájmy uchování jejího třídního panství jsou s nimi v rozporu.

¹⁰ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha 1956, s. 376.

Zcela jinou pozici zaujímá proletariát jako nejdůležitější revoluční třída, povoláná osvobodit od vykořisťování nejen sebe, nýbrž i všechny pracující a utlačené. I proletariát jedná ovšem v první řadě ve jménu svých třídních zájmů, avšak na rozdíl od úzce sobeckých třídních zájmů buržoazie jeho zájmy jsou zájmy všech pracujících, zájmy ohromné většiny národa. Právě proto vystupuje proletariát jako skutečný představitel celého národa, jako představitel jeho pracující většiny.

Druhý základní rozdíl mezi proletariátem a buržoazií spočívá v jejich vztahu k nacionalismu a internacionalismu. Buržoazie různých zemí je pochopitelně spjata určitými pouty třídní solidarity a zájmy „peněžního měšce“ mezinárodních bankérů. Ve vystoupeních proletariátu jiných zemí vidí proto hrozbu pro sebe a nezdědka se spojuje, aby společným úsilím potlačila revoluci v těch či oněch zemích a exportovala kontrarevoluci. Avšak tato třídní solidarita neodstraňuje rozhořčenou konkurenci a antagonismus mezi různými národními oddíly buržoazie, neboť konkurence i antagonismus tkví v samé podstatě buržoazie jako vykořisťovatelské třídy, která zakládá svou existenci na soukromém vlastnictví výrobních prostředků. Naopak proletariát jako třída zbavená soukromého vlastnictví výrobních prostředků je svou podstatou zastáncem internacionalismu. A ačkoli kapitalismus vnáší konkurenci i mezi proletáře a infikuje duchem nacionalismu jednotlivé vrstvy dělníků v různých zemích, podmínky života a boje mezinárodního proletariátu ho neustále podněcují k solidárnímu jednání, které odpovídá zásadám proletářského internacionalismu. Ačkoliv jednotu proletářů různých zemí je základní podmínkou jejich vítězství. Proto, jak ukazovali K. Marx a B. Engels v „Manifestu Komunistické strany“, komunisté v boji proletářů různých národů vyzdvihují a obhajují společné zájmy všeho proletariátu, bez ohledu na národnost.

Marxismus-leninismus dokázal, že klíč ke konečnému vyřešení národnostní otázky a k vytvoření nových vztahů mezi národy je třeba hledat v sociálním přetvoření společenského života a v první řadě v usta-

vení moci dělnické třídy jako důsledně internacionalistické třídy, jako třídy, která je schopna řešit nejen úkoly sociálního osvobození pracujících, nýbrž i úkoly národního osvobození dříve utlačených národů. Už v „Manifestu Komunistické strany“ Marx a Engels psali: „S protikladem tříd uvnitř národů padne i vzájemné nepřátelství mezi národy.“¹¹ Tuto tezi zakladatelů vědeckého komunismu poprvé prakticky potvrdily zkušenosti Sovětského svazu a potvrzují ji i zkušenosti ostatních socialistických zemí.

* * *

V podmínkách rodícího se socialismu se národy neformují tím, že by se oddělovaly a bojovaly proti sobě, nýbrž tím, že rozvíjejí vzájemnou spolupráci a pomoc. Nejdůležitějším faktorem tu je, jak je patrné ze zkušeností Sovětského svazu, likvidace vykořisťovatelských tříd, která odstraňuje nejen sociální útlak pracujících, nýbrž i zdroje nevraživosti mezi národy.

Vykořisťovatelské třídy byly v minulosti hlavními nositeli a organizátory nepřátelství mezi národy a mezinárodních konfliktů. Sovětská moc s nimi skoncovala a vytvořila všechny podmínky pro upevnění a další rozvoj přátelství mezi národy SSSR. „V naší zemi se zrodilo a upevnilo veliké bratrství lidí práce, spojených bez ohledu na jejich národní příslušnost společnými třídními zájmy a cíli, vytvořily se v dějinách nebývalé vztahy, které právem nazýváme leninským přátelstvím mezi národy,“ poznamenal soudruh L. I. Brežněv v projevu „O padesátiletí Svazu sovětských socialistických republik“.¹²

Nové vztahy mezi národy se začaly utvářet už od vítězství Říjnové socialistické revoluce, která skoncovala se systémem utlačování jedněch národů druhými a nastolila zásady rovnoprávnosti národů a jejich dobrovolného svazku. Tyto zásady byly vyhlášeny v prvních dnech Velké říjnové socialistické revoluce v „Deklaraci práv národů Ruska“. Avšak samo ustavení právní rovnosti k vyřešení národnostní otázky nestačilo. Bylo třeba zabezpečit faktickou rovnost národů a to byl krajně obtížný úkol.

¹¹ Tamtéž, s. 447.

¹² Brežněv, L. I.: *O pjatiděsjetiletí Sojuza Sovetskich Socialističeskich Respublik*. Moskva 1972, s. 12.

V okamžiku, kdy se utvořil SSSR, existovaly ještě velmi hluboké rozdíly mezi úrovní vývoje a sociálním složením různých národů. Mnohé národy SSSR neměly vlastní dělnickou třídu a národní inteligenci. S tím souvisely i nerozvinuté formy jejich historického společenství, protože představovaly souhrn kmenů a národností a v minulosti se nemohly zformovat v národy. Změna sociální struktury těchto národů byla současně i změnou forem historického společenství. U národů, které prošly stadiem kapitalismu, probíhal proces přetváření národů buržoazní společnosti v socialistické národy. Avšak národy, které neprošly stadiem kapitalismu, se vyvíjely tak, že různé kmeny a etnické skupiny se zformovaly v nové národy a národnosti. Řešení sociálních úkolů spadalo tak u mnohých národů v jedno s odstraněním jejich rozdrobenosti a s jejich utvářením v národy a národnosti.

Proces formování socialistických národů se od základu liší od procesu formování národů buržoazní společnosti. Tento rozdíl spočívá v první řadě v tom, že základem prvního procesu je rozvoj socialistické ekonomiky a že jeho vedoucí silou je dělnická třída.

V předrevolučním Rusku byla dělnická třída převážně soustředěna ve čtyřech oblastech země: v ústřední průmyslové oblasti, v jižní důlní oblasti, petrohradské oblasti a Pobaltí. Zde se vyrábělo 67 % celkové produkce zpracovatelského a báňského průmyslu. V národnostních okrajových územích žilo tehdy 57 % všeho obyvatelstva země. Tyto oblasti se vyznačovaly krajně nevyvinutým průmyslem. Např. podíl Turkmenistánu činil celkem 1,7 % produkce průmyslové výroby.

Dělnická třída Ruska byla svým národnostním složením převážně ruská (její důležitou částí byli ovšem i ukrajinští, lotyšští a další dělníci) a hlavním problémem při sociálním a národnostním přetváření země byl problém utvoření svazku dělnické třídy Ruska s rolnickým obyvatelstvem republik.

Dělnická třída vystupuje jako síla, která upevňuje přátelství mezi národy. Třídním základem přátelství národů v Sovětském

svazu byl svazek ruské dělnické třídy s mnohamilionovým mnohonárodnostním rolnictvem národů Ruska, které dříve tvořilo $\frac{9}{10}$ obyvatelstva národnostních okrajových území.

Ohromný význam měla pomoc ruského proletariátu obyvatelstvu sovětských republik, včetně převedení továren a závodů z centrálních oblastí Ruska do Ázerbájdžánu, Arménie, Gruzie, Uzbekistánu a dalších oblastí.

Když oceňoval rozsah pomoci ruské dělnické třídy a ruského lidu všem národům naší země, L. I. Brežněv pravil: „Takovou pomoc a odhodlání k ohromnému úsilí, a řeknu přímo, k obětem ve jménu překonání zaostalosti národnostních okrajových území a jejich urychleného rozvoje odkázal proletariátu Ruska Lenin jako velký internacionální závazek. A ruská dělnická třída i ruský lid tento závazek čestně splnily. Ve skutečnosti to byl slavný hrdinský čin celé třídy a všeho lidu, vykonaný jménem internacionalismu. A na něj, na tento hrdinský čin, národy naší vlasti nikdy nezapomenou.“¹³

V důsledku urychleného ekonomického, jakož i kulturního rozvoje republik se sociální složení národů v SSSR stalo stejnorodým. V přítomné době všechny národy SSSR sestávají z dělnické třídy, kolchozního rolnictva a inteligence. Zůstávají však určité rozdíly v kvantitativních vztazích těchto sociálních skupin.

Změna sociálního složení národů je výsledkem rychlejšího rozvoje dříve zaostalých oblastí země. Celkový výsledek hospodářského rozvoje charakterizuje to, že za dobu existence Sovětského svazu — od r. 1922 do r. 1972 — národní důchod země vzrostl stonásobně. Průmyslová výroba se v r. 1971 zvýšila ve srovnání s r. 1913 99krát. Vyššího růstu než tento průměr dosáhlo pět republik: v Kirgizii se výroba zvýšila 211krát, v Arménii 201krát, v Moldavsku 166krát, v Kazachstánu 158krát a Bělorusku 113krát. To ukazuje, že průmyslový rozvoj byl nejrychlejší v republikách dříve méně vyvinutých.

V předrevolučním Kazachstánu veškerá celková kapacita elektráren nepřevyšovala kapacitu jedné moderní motorové lokomo-

¹³ Tamtéž, s. 13.

tivy a v r. 1967 se v Kazašské SSR vyrobilo více elektrické energie než v Dánsku, Portugalsku, Řecku a Turecku dohromady.

Prozkoumejme některé konkrétní údaje, které ukazují, v jakém rozsahu došlo k vyrovnání hospodářského a kulturního vývoje republik a jaké rozdíly v úrovni vývoje národů SSSR ještě zůstaly.

V důsledku industrializace země a mechanizace zemědělství se změnil vzájemný poměr městského a vesnického obyvatelstva. V SSSR v r. 1973 představovalo městské obyvatelstvo v průměru 59 % a vesnické 41 % (pro srovnání uveďme, že v r. 1913 bylo v Rusku 18 % městského obyvatelstva a v r. 1922 — před utvořením SSSR — celkem 16 %).

Vyšší než průměrnou úroveň v podílu městského obyvatelstva mají tyto republiky: Estonsko — 67 % městského a 33 % vesnického obyvatelstva, RSFSR — 65 % a 35 %, Lotyšsko — 64 % a 36 %, Arménie — 62 % a 38 %. Městské obyvatelstvo převládá také na Ukrajině — 57 %, v Litvě — 54 %, v Kazachstánu — 52 % a v Ázerbájdžánu — 51 %. Vesnické obyvatelstvo dosud ještě převládá v Gruzii, kde představuje 52 % právě tak jako v Turkménii. V Bělorusku žije ve městech 48 % obyvatelstva, v Uzbekistánu, v Kirgizii a v Tádžikistánu tvoří městské obyvatelstvo 38 % a v Moldavsku 35 %.

Se zřetelem na zeměpisné, demografické, ekonomické a další faktory nelze ovšem očekávat, že ve více méně blízké budoucnosti úplně zmizí rozdíly mezi republikami a mezi národy, pokud jde o podíl městského a vesnického obyvatelstva. Avšak protože tento vzájemný poměr svědčí o vývojovém stupni procesů urbanizace, industrializace různých oblastí a mechanizace zemědělství, charakterizuje tento ukazatel rovněž sblížení republik.

Pro charakteristiku sociální struktury národů SSSR je velmi důležitý podíl dělníků a zaměstnanců v ekonomicky činném obyvatelstvu. V r. 1959 činil v průměru v zemi 66,4 %. Ve většině republik dělníci a zaměstnanci rovněž převládali v ekonomicky aktivním obyvatelstvu. Jen ve dvou republikách — v Tádžikistánu a v Moldavsku — převládalo kolchozní rolnictvo.

Nyní už vidíme jiný obraz. V průměru představují dělníci a zaměstnanci okolo

84,2 % všeho zaměstnaného obyvatelstva v zemi. Nejvyšší procento dělníků a zaměstnanců je v Kazachstánu (94,0 %), v Estonsku (91,0 %) a v RSFSR (90,0 %). Je příznačné, že na prvním místě, pokud jde o podíl dělníků a zaměstnanců, je Kazachstán, který byl dříve jedním z nejzaostalejších národnostních okrajových území Ruska. Nejnížší procento dělníků a zaměstnanců je v Tádžikistánu (63,9 %) a v Moldavsku (54,9 %). Avšak i v těchto dvou republikách je podíl dělníků a zaměstnanců mnohem vyšší než podíl kolchozního rolnictva a rozdíly mezi republikami v uvedeném vztahu se značně zmenšily.

Značně se vyrovnala rovněž úroveň kulturního rozvoje národů SSSR. V celém Sovětském svazu se v r. 1959 zvýšila úroveň vzdělání na triapůlnásobek ve srovnání s rokem 1939 a v r. 1973 se ve srovnání s r. 1939 zvýšila 5,8krát. Přitom nejvyšší rozdíl v úrovni vzdělání mezi republikami byl vyjádřen v r. 1939 indexem 3,6, v r. 1959 indexem 2,1 a v r. 1970 indexem 1,3. To znamená, že se rozdíl v úrovni vzdělání mezi republikami za tato léta zmenšil 2,6krát. (Vypočteno podle počtu osob s vysokoškolským a středoškolským vzděláním připadajících na 1000 ekonomicky činných osob.)

V důsledku půlstoletého vývoje SSSR byla definitivně a s konečnou platností vyřešena národnostní otázka v té podobě, v jaké nám ji zanechala minulost, byla odstraněna faktická nerovnost národů a byly vytvořeny v dějinách nebývalé vztahy, které nazýváme leninským přátelstvím mezi národy. Vyřešení tohoto historického úkolu můžeme právem postavit do jedné řady s takovými vítězstvími v budování nové společnosti, jako byla socialistická industrializace země, kolektivizace zemědělství a kulturní revoluce.

Nejdůležitějším výsledkem sociálně ekonomického pokroku Sovětského svazu je vybudování rozvinuté socialistické společnosti. V rozvinuté socialistické společnosti dosáhla vysoké úrovně celosvazová ekonomika, která zahrnuje národní hospodářství republik a vyvíjí se podle jednotného státního plánu v zájmu celé země i každé jednotlivé republiky. Třídní a národnostní antagonismus je odstraněn. Společnost jako

celek i každý národ a každá národnost mají stejnorodou sociální strukturu. Je zabezpečen všestranný rozvoj v nerozlučné jednotě svazové státnosti a národní státnosti republik. Jsou vytvořeny nezbytné podmínky rovné účasti pracujících všech národností na rozvoji vědy, techniky a kultury. Rozkvět, sblížování a vzájemné obohacování kultur socialistických národů a národností se staly zákonitostí našeho vývoje. Charakteristickým rysem rozvinutého socialismu je konečně to, že se tu upevnila ideologie marxismu-leninismu, socialistického internacionalismu a přátelství mezi národy, že intenzivně probíhá výměna materiálních a duchovních hodnot mezi republikami a že způsob života národů se stává stále více internacionálním.

Dnešní Sovětský svaz představuje socialistické společenství dělnické třídy, družstevního rolnictva a lidové inteligence, které se vzájemně stále více sblížují. Sblížují se, pokud jde o postavení v ekonomice, o pracovní podmínky a charakter práce i o úroveň kulturního rozvoje. V důsledku toho vývoj sovětské společnosti směřuje k stále větší sociální stejnorodosti.

Na této sociální základně se rozvíjí i proces sblížování národů. Díky pokrokovému vývoji ekonomiky se život národů SSSR ve stále širším měřítku internacionalizuje. Internacionalizace výrobních, životních a kulturních podmínek je proces, který začíná už za kapitalismu, a jak předvídal V. I. Lenin, plně se rozvíjí za socialismu. Sama velkovýroba a rostoucí zespolečnění práce rozbíjejí národní uzavřenost, boří přehradu mezi národy a přivádějí je k soudobé vědě a technice a k vyšší kulturní úrovni. Vytvoření jednotného národohospodářského komplexu za socialismu, sjednocení hospodářství všech republik v plánovitě řízený celek, sblížení zájmů všech národů a odstranění zdrojů nevraživosti mezi nimi — to všechno urychluje internacionalizaci hmotného i duchovního života národů.

V podmínkách socialismu není protiklad mezi tendencí k probuzení a rozkvětu národů a tendencí ke sblížení mezi národy; obě se harmonicky spojují. Ekonomické procesy, které zvyšují směnu materiálních hodnot mezi národy, posílení sociální stejnorodosti národů i rozvoj společných ko-

munistických rysů v kultuře, v morálce a ve způsobu života, vedou k dalšímu sblížování národů. Avšak i v podmínkách socialismu zůstávají národy stabilními formami lidského společenství.

V soudobých podmínkách mizí rozdíly mezi národy, které jsou spjaty s úrovní jejich ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje, s jejich sociální strukturou atd. Odstranění takových rozdílů napomáhá na jedné straně sblížení a na druhé straně rozkvětu materiálních a duchovních sil každého národa. Avšak rozdíly v etnickém složení, v národním území (jinými slovy: rozdíly v oblasti usídlení), v jazyce atd. zůstávají. Silně společné rysy duchovní tvárnosti národů, rysy, které nazýváme celosovětskými. Rozvíjí se socialistický obsah kultury, zdokonalují se její národní formy, vzájemně se obohacují a sblížují kultury sovětských národů, avšak jejich specifika, jejich zvláštnosti nemizí.

Národy si uchovávají oblasti svého usídlení, avšak zároveň s tím se v těchto oblastech usazuje stále více jinonárodního obyvatelstva. Dochází k migraci obyvatelstva a vzrůstá spolupráce i výměna dělníků a specialistů mezi republikami. Z toho pramení i růst mnohonárodnosti různých oblastí země.

Problémy doplňování dělnické třídy z původních národností zůstávají, avšak v řadě republik se i dělnická třída stává stále více mnohonárodnostní. Je to patrné na příkladu celé řady pracovních kolektivů a zejména těch, které mají všesvazový význam. Např. v Kazachstánu v Sokolovsko-sarbajském kombinátě pro úpravu rud pracují dělníci a specialisté 46 národností, v nurecké hydroelektrárně asi 50 národností, v kombinátu Tuva-asbest 36 národností atd.

Ukazatelem sblížení národů je i růst počtu lidí, kteří používají ruštinu jako jazyk mezinárodního styku. Při sčítání v r. 1970 uvedlo ruštinu jako mateřský jazyk 141,8 mil. lidí, mezi nimi 128,8 mil. Rusů a 13 mil. osob jiných národností (v r. 1939 to bylo 10,1 mil. osob). Asi 42 milióny lidí, kteří nepovažují ruštinu za svou mateřštinu, ji používají jako jazyk mezinárodního styku. To je progresivní proces, který je podmíněn rozvojem styků mezi národy.

Naši ideoví protivníci se pokoušejí po-

mlouvačně připsat Sovětskému svazu státu politiku asimilace. To je ovšem lež. Taková politika je nám cizí. Naší politikou je politika zajištění rozkvětu a sblížení všech národů. Jsme pro svobodný rozvoj všech národů a pro vzájemné obohacování jejich ekonomiky a kultury při dalším růstu jejich vzájemné pomoci a spolupráce.

Odstranění národnostních překrad a překonávání izolace národů napomáhá společenskému pokroku a odpovídá ideám internacionalismu a zájmům komunistické výstavby. A naopak, nacionalistické předsudky a pokusy uměle udržovat odloučenost národů, těsně spjaté s tendencemi lo-

kálního patriotismu, jsou v příkrém rozporu s hlavním směrem rozvoje socialistické společnosti.

KSSS se ve své politice řídí Leninovým oddkazem o nutnosti s maximální pozorností respektovat zájmy každého národa. Zároveň napomáhá dalšímu sblížování národů, vystupuje proti jejich oddělování i proti snahám stavět jeden národ proti druhému a bojuje proti jakýmkoli pokusům brzdit přirozený proces jejich sblížování, který odpovídá základním zájmům všech národů a národností SSSR.

Přeložila Dagmar Vichnarová

Jedním z mnohoznačných sociologických pojmů, jejichž různé způsoby užití mají důležité teoretické i praktické důsledky, je pojem sociální kontroly. Zvláště hojně se tento pojem vyskytuje v buržoazní sociologii a spolu s ním se zde do popředí zájmu dostávají i časté pokusy nemarxistických teoretiků postihnout tu stránku společenské skutečnosti, kterou má označovat. Následující stať se zaměřuje jednak na buržoazní pojetí sociální kontroly, která v marxisticko-leninské sociologii nebyla dosud přímo podrobena kritickému rozboru, jednak na některé vybrané teoretické tradice, z nichž tato pojetí vycházejí.

Psychologie a sociologie

Kontrola, která je předmětem společenských věd, je v poslední instanci vždy kontrolou činnosti jednotlivých členů společnosti. Na výstavbě teoretického pojetí kontroly se proto musí spolu se sociologií podílet i sociální psychologie. V buržoazní sociologii vyúsťují však odkazy na psychologickou stránku společenské skutečnosti obvykle v psychologizující redukcionismus, zaměřující psychologickou zprostředkovatelskou roli kolektivního života za jeho ekonomickou determinaci. Snaha o zavedení psychologických faktorů jako intervenujících proměnných do výkladu společenské skutečnosti [21] a požadavek opětového navrácení člověka jako jedince do zájmového okruhu sociologie [19] se zde nakonec proměnily ve vnitřně protikladné a sama sebe vyvracející přesvědčení, že „jediným typem teorie v sociologii, který má naději stát se skutečně obecným, je psychologická teorie“ [20 : 968].

Stejně druhu je též zdánlivě přesvědčivé tvrzení, že uspořádání společnosti, její daná organizace i změna této organizace musí být vysvětlovány jako „produkt aktivity činných jednotek a nikoli ‚sil‘,

kteří takové činné jednotky nechávají mimo“ [4 : 189]. Opomíjení podstatných souvislostí mezi zmíněnými činnostmi je ale stejně jednostranné jako pojetí, které tyto činnosti nebere v úvahu. Dialektiku vzájemných vztahů mezi objektivním, na jednotlivých členech společnosti nezávislým působením zákonitostí společenského vývoje a jeho záměrným i nezáměrným ovlivňováním různými činnostmi členů společnosti včetně provádění sociální kontroly tento přístup nepostihuje.

V marxistické literatuře rozebral sociálně psychologické stránky spojení historické kauzality a politické finality Plechanov: „Společenské vztahy mají svou vlastní logiku. Za určitých vzájemných vztahů budou lidé nezbytně cítit, myslet a jednat určitým způsobem, a ne jiným. Proti této logice by veřejně činný pracovník také marně bojoval: přirozený běh věcí (tj. ona logika společenských vztahů) by zmařil každé jeho úsilí. Vim-li však, ve kterém směru se mění společenské vztahy v důsledku daných změn ve společensko-ekonomickém výrobním procesu, vim také, ve kterém směru se mění sociální psychika, a tehdy mám možnost na ni působit. Působit na sociální psychiku znamená působit na dějinné události. V jistém smyslu tudíž mohu dělat dějiny a nemusím čekat, až se ‚udělají‘“ [45 : 510].

Prevážná většina buržoazních sociologů zabývajících se sociální kontrolou však neusiluje o změnu celospolečenských vztahů. Omezuje se buď na čbecně teoretický popis některých projevů sociální kontroly, nebo na praktické řešení dílčích sociálních problémů svých společností. V prvním případě postrádá takové pojetí kontroly důsledný příčinný výklad a s ním jakoukoli perspektivu skutečně předvídatelných změn v jejím působení, v druhém případě chybějící možnost nebo snaha ovlivnit šir-

ší, nejčastěji sociálně ekonomické zdroje daných problémů činí využití příslušné kontrolní pravomoci značně sporným a použitá, nejčastěji sociálně psychologická řešení náhražkovitými a pouze dočasnými.

V některých pokusech o marxisticko-leninskou sociologickou teorii byla psychologická komponenta sociálně třídní struktury společnosti naopak nedialekticky opomíjena. Z obavy před extrémem psychologismu upadaly potom takové pokusy do druhého extrému stejně povrchního ekonomického redukcionismu. Přitom právě jediné taková teorie činnosti jedince, která neodhlíží od jejích psychologických složek, ale v níž je zároveň za určující pro tuto činnost považováno jeho sociálně ekonomické postavení a v níž je činnost samotná vykládána z daných společenských vztahů, nijak neredukuje mnohotvárnost sociálně psychologických i všech dalších stránek společenské skutečnosti. „Sociolog-materialista, který zkoumá určité společenské vztahy lidí, již tím zkoumá též reálné osobnosti, z jejichž činů se tyto vztahy právě utvářejí“ [28 : 422]. Novější obecně teoretické práce sociálních psychologů ze socialistických zemí dokazují, že společenskovědní teorie, včetně teorií sociálně psychologických, které důsledně vycházejí z historického materialismu, nejsou ohroženy nebezpečím psychologismu [46] ani redukcionismu jiného druhu.

V naší společenskovědní literatuře byl pojem kontroly používán — obdobně jako v běžné řeči — převážně ve smyslu dodatečného dohledu nad plněním explicitních společenských norem. Pod vlivem zmíněných jednostranných pokusů některých marxistických sociologů vyhnout se nebezpečí psychologismu odhlížením od psychologických stránek společenské skutečnosti se zde dosud nevěnovala dostatečná pozornost otázkám kontroly činnosti prostřednictvím jejího preventivního usměrňování, nebo naopak, vlivy nejrůznějších činitelů a podmínek na každodenní společenskou praxi včetně utváření společenské psychologie se nedoceňovaly z hlediska průběžné kontroly členů společnosti. Význam spontánního vzájemného ovlivňování členů společnosti na základě implicitních skupinových norem, uznávaný běžně v psychologické teorii, se stal předmětem zkoumání

sociologie teprve v důsledku praktických požadavků socialistické společnosti na aplikaci sociologických poznatků.

Na rozdíl mezi stanovenou normou a její přeměnou v samozřejmou součást kolektivního života přitom upozorňoval již Lenin, když v souvislosti s kontrolou rozlišoval mezi jejím uzákoněním a jejím pronikáním do vědomí [30]. Leninovy úvahy o kontrole se týkají nejen ekonomické evidence výsledků výroby, ale též sociálních mechanismů organizace výroby a kolektivního života. Na této úrovni, z hlediska geneticko-historického druhotné, z hlediska strukturně funkčního však neméně důležité, se význam pojmu kontrola podstatně rozšiřuje. Leninovy teoretické podněty čekají v této souvislosti teprve na své důslednější využití.

Kontrola a panství

V buržoazní sociologii a sociální psychologii jsou některé prvky teoretického pojetí sociální kontroly rozpracovány značně podrobně. Jsou to však vesměs právě ty, které plní — ať už v souladu se záměry autorů dílčích teorií, či nezávisle na nich — objektivní ideologickou funkci zastírání skutečných sociálních rozdílů v kontrolní pravomoci jednotlivých skupin, tříd a vrstev kapitalistické společnosti, nebo naopak apologie daného stavu nerovnoměrného rozložení této pravomoci jako stavu jediné možnosti, a proto i nezměnitelného.

Je zde především rozlišována kontrola institucionálně organizovaná a spontánní [17], kontrola přímá (označovaná někdy též jako donucení) a nepřímá, kontrola záměrná (označovaná též jako řízení) a nezáměrná, kontrola zjevná a skrytá, kontrola funkčně specifická (postihující pouze určitou vymezenou oblast kolektivního života) a funkčně difuzní [6], kontrola preskriptivní (vycházející z předem daných norem) a kontextuální (vyplývající z obecnější situace) [11]. Spíše okrajově bývá v této souvislosti uváděna samočinná, společenskému systému inherentní seberegulace a explicitní sociální kontrola [39], nebo kontrola, jejíž působení je předem naprogramováno v dané sociální struktuře, a kontrola zpětnovazebně usměrňovaná vlastními důsledky [5].

Společensky nesrovnatelně významnější

otázky subjektu a objektu kontroly, převážně ovlivňujících a ovlivňovaných členů společnosti, nebo rozhodujícího cíle jejího působení byly nastolovány pouze na ranějších stupních vývoje nemarxistických přístupů ke společenské skutečnosti a potom opět až v době nejsoučasnější. Velmi zřídka se objevilo explicitní rozlišování kontroly jednosměrné a vzájemné, kontroly menšiny nad většinou a naopak [12], označitelných též jako kontrola „shora“ a kontrola „zdola“, rozlišování kontroly represivní a socializující [27], označitelných jako kontrola následná a preventivní, i nakonec rozlišování kontroly zaměřené k zachování dané organizace společnosti a kontroly zaměřené k její změně [27]. Ani v těchto případech však zavedení analytických pojmů nebylo spjato s důslednou odpovědí na takto vzniklou otázku a uvedené stránky společenské skutečnosti zůstaly i nadále vědecky nepostihnuty.

Podle nejširší definice sociální kontroly tradované mezi buržoazními sociology představuje tato kontrola „proces, jímž je jedinec činěn zodpovědným skupině a jímž je sociální organizace vytvářena a zachována“ [27 : viii]. V mnoha obdobných definicích se dodává, že jde o stav, při němž jsou jedinci donuceni ostatními k tomu, aby se přizpůsobili kolektivně uznávaným vzorům jednání, jsou-li použitelné nějaké vzory alternativní [35]. Zde se stává již zcela zřejmým, že chybí právě dodat, kteří ostatní a proč mohou na určitého jedince nejúčinněji působit, jakým způsobem může být jeho přizpůsobení zajištěno a jaké jsou v daných situacích jeho skutečné možnosti volit jiné vzory jednání.

Zakladatelé buržoazního pojetí sociální kontroly se zabývali mechanismy jejího působení [48], jeho důsledky [7], a podmínkami [53]. Vlastní zdroj kontroly [12], závislost použitých prostředků na něm, sociální rozdíly v přístupu k prostředkům kontroly a v možnostech odlišného jednání nejsou v praktických souvislostech obvykle uvažovány vůbec. Jako vývojové druhy sociální kontroly jsou uváděny prvotní spontánní, na žádných předem daných normách nezaložená kontrola, jakou vykonává nad svými příslušníky např. náhodně vzniklý dav, přechodný druh kontroly, explicitně vyjádřené a představované např.

veřejným míněním, a nakonec institucionalizovaná, např. ve formálních organizacích zakotvená kontrola [41]. Určující vliv již vzniklých institucionálních organizací, tvořících součást kulturní tradice, na oba předchozí druhy kontroly je opomíjen.

Nemarxistické přístupy k sociální kontrole zdůrazňují všeobecně především působení vzájemné kontroly v dílčích společenských organizacích a skupinách. Vyznačují se nepochopením nebo přímo záporným zastíráním toho, že používané způsoby kontroly i normativní obsah jejího působení jsou vždy převážně jednosměrně určeny celkovým uspořádáním příslušné společnosti. Ústřední význam má právě z tohoto hlediska pojem kontroly v teoriích strukturálně funkcionalistických. Jako základní mechanismy kontroly jsou zde uváděny jednak sankce, jednak spontánně vznikající dobrovolný motivační souhlas [42] členů společnosti s normativními požadavky, touto kontrolou prosazovanými. Takové sloučení prvotních prostředků a výsledků jejich působení, vybočující i z rámce tradičních vymezení kontroly v buržoazní sociologii, je navíc spjato s analytickým rozlišením institucionálního chování, které je považováno za předmět teorie socializace, a deviantního chování, jež je předmětem teorie kontroly. Toto logicky i věcně neudržitelné pojetí bylo již odmítnuto nejen marxistickými, ale i mnoha nemarxistickými kritiky strukturálně funkcionalního směru.

Základním světónázorovým východiskem strukturálního funkcionalismu je požadavek konformity vzhledem k normativně hodnotové nadstavbě stávajícího uspořádání kapitalistických společností. V něm se také nejvýrazněji projevuje třídní podstata a apologetická funkce většiny buržoazních pojetí sociální kontroly. Podrobnější rozbor širších teoretických souvislostí, v nichž se vyskytuje, by však nezbytně vyžadoval uvedení dalších pojmů a problémů, což by přesahovalo rámec této stati.

Samotný pojem kontroly prozrazuje o té stránce společenské skutečnosti, kterou označuje, více než jeho vymezení v buržoazní sociologii a sociální psychologii. Nejdůležitější z toho, co takové definice nepostihují, spočívá v tom, že tento pojem

se vztahuje jednak k možnosti kontinuálně ovlivňovat činnost členů společnosti, ovládat je nebo usměrňovat, jednak k hodnocení výsledků této činnosti a jejich přiležitostného, diskrétního srovnávání s příslušnou normou. V prvním případě je jedinec činěn trvale zodpovědným, v druhém se v určitém okamžiku za svoji činnost zodpovídá. V druhém případě se může dále jednat buď o dohled nad přiměřeným prováděním nějaké činnosti, nebo o rozbor jejího průběhu [58]. Toto dvojí hledisko druhého významu kontroly obdobně zdůrazňoval Lenin, když rozlišoval kontrolu či evidenci výrobků a kontrolu chodu či organizace práce [32]. V prvním případě působení sociální kontroly jde vždy o využití a výkon moci, zjistitelné jako pravděpodobnost, že nějaký člen společnosti se zachová tak, jak jiný požaduje, s odečtením pravděpodobnosti, že by tak jednal i bez takového účinně prosazovaného požadavku [8].

V marxisticko-leninském přístupu ke společnosti nelze oddělovat kontrolu od řízení a moci či panství. Tyto stránky společenské skutečnosti se vzájemně pronikají. Výkon moci, řízení i kontrola jsou procesy integrující společnost. Stejně jako působení státních organizací, v němž nacházejí svůj vrcholný výraz, zajišťují jednak nezbytné zachování dané společenské dělby práce, jednak — v rámci antagonistických mezitřídních vztahů — prosazování historicky omezených zájmů vládnoucí třídy. Ve smyslu hodnocení výsledků je kontrola organickou součástí procesu řízení, ve smyslu projevu moci zahrnuje naopak řízení jako svůj zvláštní případ. I když první vyplývá z druhého, je právě v takových souvislostech nezbytné rozlišovat užší a širší smysl tohoto pojmu.

Řízení — záměrná kontrola — předpokládá určitý cíl změny prostředí a úmyslné ovlivňování činnosti členů společnosti k uskutečnění této změny a k nastolení nějakého nového stavu prostředí. Ovlivňování předpokládá jak přístup k prostředkům sociální kontroly, tak — stejně nezbytný, v teorii však většinou opomíjený — přístup k ostatním základním, nejčastěji materiálním prostředkům dosažení stanovených cílů. Možnost rozhodovat o jejich použití není v třídní společnosti rozložena

rovnoměrně. Sociální kontrola je na všech úrovních kolektivního života nerozlučně spjata s hierarchickou strukturou moci a ta vyplývá opět — v poslední instanci a na nižších úrovních tedy obvykle značně zprostředkovaně — z ekonomického, politického a ideologického panství určité třídy.

Sociální kontrola je založena na možnosti použití pozitivních i negativních sankcí, výkon moci především na možnosti donucení — použití sankcí negativních. Kontrola má proto z tohoto hlediska širší rozsah než výkon moci. Na druhé straně nemůže být kontrola účinnou, neopírá-li se o moc a některý z projevů třídního panství. Kybernetická metafora s reléovými spoji, schopnými s malým výdajem energie usměrňovat prvky s energií nesrovnatelně větší, neplatí ani všeobecně v oblasti techniky, ani v oblasti společenského života. Účinnost výdaje malé energie musí být zvláště v této druhé oblasti zajištěna možností výdaje energie podstatně větší v okamžiku, kdy by jeho působení selhalo, a pouze na takové možnosti závisí [11].

Skutečnost panství, prosazujícího se na makro-, mezo- i mikroúrovních organizace společnosti, je v situacích, kdy dostatečně působí sociální kontrola, obvykle méně zřejmá než působení kontroly samotné, a to je opět méně explicitní než uskutečňování záměrů nějaké řídicí složky společnosti. Nezáměrnost působení sociální kontroly je přitom jen zdánlivá. Téměř vždy totiž jde o nezáměrně zprostředkovávané prosazení záměrů nějakých mocenských skupin. Vznik krizové situace v jakékoli oblasti kolektivního života však jasně ukazuje podstatnou funkční poslušnost mezi řízením opírajícím se o sociální kontrolu, touto kontrolou opírající se o moc a panstvím.

Sankce, na nichž je působení sociální kontroly založeno, mohou být fyzické, ekonomické nebo symbolické povahy [10]. V prvním případě jde o využití moci k přímému násilnému donucení k určitému jednání, v druhém o využití moci k materiálnímu, utilitárními předpoklady zprostředkovanému donucení, v třetím o normativně a hodnotově zprostředkované využití moci. Vzhledem k dosaženým výsledkům lze potom v humanističtější orientované termino-

logii rozlišit mimoekonomické podřízení, materiální zainteresovanost a uvědomění společenské nezbytnosti určitého jednání [24]. V buržoazní sociologii a sociální psychologii je kontrola tradičně pojímána většinou jen jako proces, v němž vystupují symboly a nikoli fyzická síla [34]. Pod pojmem sociální je zde stejně jako v případech obdobných slovních spojení chápáno symbolické. Tento přístup postihuje sice skutečně nejrozšířenější projevy sociální kontroly a kolektivního života vůbec, nikoli však podstatu jejich vzniku a trvání.

K poznatkům, které buržoazní teoretikové zabývající se sociální kontrolou vydávají za nejvýznamnější vlastní nové poznatky, patří, že celková míra kontroly v určité organizaci není neměnná a konečná a že tedy např. zvýšení vlivu podrízených na usměrňování činnosti ostatních i celé organizace nevylučuje ani nesnižuje vliv nadřízených. Zvýšení vlivu jedince v rámci působení sociální kontroly znamená totiž zároveň zvýšení jeho ovlivnitelnosti. Jeho účast na kontrole jej činí ještě více kontrolovaným. S přeměnou převážně jednosměrně probíhající kontroly v kontrolu vzájemnou se tak celková míra kontroly naopak zvyšuje [54]. Ve skutečnosti tento mechanismus postihl a s plným pochopením pro jeho odstiněné sociálně psychologické stránky, současnými buržoazními teoretiky tak zdůrazňované, popsal Lenin v souvislosti s rozбором občin. Konkrétně historický přístup však v tomto případě ukazuje nejen sociální nátlak, který skupina vyvíjí na své členy zajištěním účasti každého z nich na ovlivňování ostatních, ale právě i širší, buržoazními teoretiky opomíjený sociálně ekonomický rámec, který toto působení skupiny obsahově určuje a v němž vnitroskupinová kontrola reprodukuje a znásobuje účinky kontroly celospolečenské [29].

I když je zřejmé, že hierarchická struktura moci se ve většině dílčích organizací nekryje vždy zcela přesně se vztahy sociální kontroly, neznamená to ještě, že by druhé byly významnější než první. Právě proto, že obě struktury nejsou totožné, nemění případně zvýšení vzájemnosti kontroly a vlivu podrízených výsadní postavení nadřízených. Ve společnosti, kde činnost nadřízených reprezentuje moc a kontrolu

menšiny nad většinou, je takto dosažené zvýšení celkové míry kontroly jen dalším prohloubením sociálních rozdílů v možnostech přístupu k prostředkům kontroly a jejich účinného využití. Částečné participace podrízených na řízení je — jak ukazují závěry samotných buržoazních autorů — technokraticky využíváno k jejich snazšímu ovládnutí nadřízenými, a proto se stává zdrojem nových konfliktů a dalších frustrací [54].

Zcela opačným směrem působí — a především perspektivně bude ještě zřejmě působit — stejný mechanismus zvyšování celkové míry kontroly na základě její vzájemnosti tam, kde subjektem moci a kontroly je většina členů společnosti. Účast členů socialistické společnosti na řízení jejího vývoje, na kontrole výroby i na veřejné správě zde vede k postupnému vyrovnávání sociálních rozdílů mezi danými společenskými skupinami, k omezování zdrojů nespokojenosti a zvyšování pracovní i občanské aktivity.

„Socializace“ a osobnost

Druhou stránkou sociální kontroly je sociální učení. Působení sociální kontroly představuje vždy informaci vyslanou společností nebo jejími skupinami, sociální učení představuje proces přijímání a zpracování této informace. Všeobecné působení sociální kontroly nezajišťuje totiž ještě samostatně a shodně přijetí příslušné informace každým jedincem. Zkoumání sociálního učení vychází v buržoazní sociální psychologii obvykle z experimentů v malých skupinách. Cílem je zde zjistit obecně platné, na kulturním a sociálním složení skupin nezávislé mechanismy tohoto druhu učení. Taková abstraktní zjištění jsou však stejně umělá jako složení pokusných skupin. Neumožňují vysvětlit podstatné rozdíly v normativním obsahu toho, co příslušníci různých kulturních celků a společenských skupin přijímají prostřednictvím mechanismů sociálního učení za vnitřní pohnutky vlastního jednání.

Zkoumání sociálního učení ve skutečných, přirozeně vzniklých malých skupinách se v buržoazní sociální psychologii nejčastěji omezuje na rodinu. Nesčetné důkazy o celoživotním vlivu zkušeností získaných v raném dětství, a tedy v rodině jako

„psychické agentuře společnosti“ [14 : 60] vedou k opomíjení významu následujících fází života člověka a dalších odpovídajících skupin a organizací pro utváření jeho osobnosti. Zvláště není docenován usměrňující vliv pracovního kolektivu. Samotný pojem kolektiv se v buržoazní literatuře téměř nevyskytuje. V těch řídkých případech, kdy je použit, má většinou negativní přídech. Označuje skupinu vytvořenou spíše než z vlastních pohnutek jejích členů nějakou nadřazenou instancí [51]. Rovněž pojem kolektivní chování je vyhrazen téměř výlučně chování hodnocenému jako společensky nebezpečné nebo méněcenné a považovanému proto za příklad nedostatečného fungování institucionalizované kontroly.

V marxisticko-leninské sociologii a sociální psychologii je naproti tomu kolektiv pojímán jako vývojově vyšší druh malé skupiny. Na rozdíl od jiných skupin se vyznačuje především vědomě řízenou společnou činností svých členů a vztahy vzájemné odpovědnosti [50]. Cílem vývoje kolektivu je vývoj osobností a vývoj kolektivu samotného je určován jak objektivními zákonitostmi celospolečenského vývoje, tak aktivní kontrolní činností jeho členů. Pracovní kolektiv a jeho funkce sociální kontroly vlastních členů patří k nejvýznamnějším zprostředkujícím článkům dlouhodobého působení společnosti na jedince.

Častěji než pojem sociální učení, označující především přenos celospolečensky závažné zkušenosti a přijetí všeobecně platných norem, je v buržoazní sociologii a sociální psychologii používán pojem socializace, označující především přízpůsobení jedince požadavkům soužití v nějaké primární skupině. I když takové rozlišení samotné je do jisté míry oprávněné, pojem socializace je spjat se dvěma neudržitelnými základními předpoklady. Především vychází z představy prvotní a fylogeneticky trvalé asociálnosti člověka. Psychoanalytický výklad společenské skutečnosti je i mezi nemarxistickými sociology a psychology stále častěji podrobován kritice a pro svoji historickou omezenost odmítán. Metafyzické představy o tom, že proces socializace není trvale ničím jiným než utlumováním přirozené tvořivosti jedince

[13], patří však i nadále k těm součástem tradice hloubkové psychologie, které se nejhrouževnatěji udržují i mezi jejími nemarxistickými kritiky.

Většina buržoazních sociologů a sociálních psychologů sdílí dosud — byť ne vždy zcela uvědomovaně — rozporuplné přesvědčení o tom, že „člověk je společenská bytost, osobnost a společnost se vzájemně pronikají a mísí, současně však existuje jakési nezkrotné jádro „já“, jež se vzpírá socializaci“ [16 : 126]. Z předpokladu trvalé kontranormativnosti jedincovy přirozené motivace logicky vyplývá závěr o nezbytnosti represivní sociální kontroly na všech úrovních kolektivního života. Skutečnost, že tento předpoklad sdílí i ti nemarxističtí sociologové a psychologové, kteří nejvehementněji kritizují represivní sociální opatření v současných kapitalistických společnostech, nelze vysvětlit jinak než značnou nedůsledností jejich světonázorových koncepcí.

Druhým implicitním předpokladem užívání pojmu socializace je pojetí současných společností jako společností jednotlivých, složených v podstatě ze stejnorodých skupin. Představa socializace jako všeobecného, ve většině případů shodně probíhajícího procesu s celospolečensky přijatelnými, obsahově obdobnými výsledky je v rozporu se skutečnou diferenciací těchto společností. Výskyt celospolečensky nepřijatelných činností není potom v rámci této teoretické tradice vysvětlován ze sociálně ekonomických politickoideologických a jiných rozdílů a především antagonistických rozporů mezi skupinami určité společnosti, ale jen tautologicky z existence deviantních, jakoby na okraji homogenní společnosti se nacházejících skupin a přežívajících nebo nově se tvořících zvláštních subkultur. V rámci těchto teoretických východisek nelze ale vysvětlit právě ani většinu sociálně psychologických jevů. Přetrvávající teoretické vyčleňování jedince ze společnosti a jejích zvláštních skupin znemožňuje plně postihnout již základní mechanismy průniku psychiky jedince a společenské psychologie, mechanismy utváření osobnosti a působení sociální kontroly.

Marxisticko-leninská sociální psychologie pojímá naproti tomu již svůj samotný předmět zcela jinak. Tím je skutečnost so-

ciální „psychiky“ neboli společenské psychologie. Druhé označení, v marxistické literatuře zavedené Labriolou [26] a Plechanovem [44], může být použito jak pro vědní obor, tak pro jeho předmět. Ve smyslu předmětu se vztahuje k zvláštní součásti společenského vědomí [57] — souhrnu znaků duševního života společných pro celé skupiny v důsledku společných životních podmínek lidí [22]. Buržoazní sociální psychologie, která zkoumá nikoli stávající sociální skupiny, ale jen uměle vytvořené nebo náhodně vzniklé agregáty jedinců, není ve své podstatě sociální [46]. Právě nikoli zkoumání duševního života jedince vytrženého ze společnosti, ale zkoumání psychologických stránek kolektivního života členů společnosti může významně prohloubit výklad společenské skutečnosti. „Humanizace“ sociologie, požadované některými nemarxistickými teoretiky, může být dosaženo pouze opačným postupem, než tito teoretikové navrhuji.

Jednota psychiky jedince a společenské psychologie je na různých úrovních utvářena jednotou materiálního světa, který podmiňuje obsah psychiky [40]. Základem společenské psychologie jsou především společné sociálně ekonomické podmínky [57] bytí jednotlivých členů společnosti. Intrapsychické procesy mohou být vysvětleny pouze z takto podmíněných procesů interpsychických [24]. Psychika jedince je odrazem životních podmínek členů společnosti a tento odraz je mnohonásobně zprostředkován, kontrolován a usměrňován tím, jak jsou tyto podmínky odráženy ostatními — tedy společenskou psychologií. „Individua se ... dělají navzájem, fyzicky i duchovně“ [35 : 51]. „Vývoj určitého individua je podmíněn vývojem všech ostatních, s nimiž je v přímém nebo nepřímém styku“ [36 : 44].

Rozdíly v psychice jedinců vyplývají z různého stupně odrazu vnějšího světa [40]. Samotné sociální učení a přejímání kulturního dědictví společnosti je však zřejmě rovněž založeno na dialektice odrazu vnějších rozdílů a vnitřní identifikace, odmítání a nápodoby určitých vzorů jednání. Společenská skupina i osobnost člena společnosti jsou pochopitelné vždy jen ve vztahu k jejich prostředí. Základní nebo dílčí skupiny „pro sebe“ — třídy nebo ko-

lektivy — se stejně jako sebevědomé osobnosti utvářely v rozporném prostředí bipolární organizace společnosti. Představa nějakého „my“ vyplývá teprve z představy „oni“ a vědomí „já“ teprve z vědomí „my“ [46].

Struktura osobnosti je v různé míře, ale vždy ontogeneticky určena sociální strukturou. „Aby se stal subjektem práce, je člověk dlouhou dobu objektem práce svého okolí, aby se stal uvědomělým subjektem společenských styků, je nejprve objektem vlivu sociálního prostředí“ [24 : 227]. Osobnost se rozvíjí zároveň s tím, jak se činnost jedince stává relativně nezávislou na okamžitých kontrolních vlivech jeho nejbližšího okolí a jak se jedinec aktivně spolupodílí na usměrňování vývoje sociální struktury. Přitom ale „individualita není předpokladem socializace, je jejím důsledkem“ [24 : 76].

Konkrétní osobnost v buržoazním pojetí, vyčleněná ze společnosti, je ve skutečnosti abstrakcí [9]. Osobnost však není nic jiného než individuální bytí společenských vztahů [25]. Je průsečíkem těchto vztahů, ale — vzhledem k jejich mnohorozměrnosti a počtu vzájemně kombinovatelných funkcí, které jedinec ve vysoce diferencované společnosti může zastávat — právě průsečíkem sociálně neopakovatelným. V průběhu jejího utváření si člověk osvojuje svoji sociální podstatu [56]. Marxisticko-leninské „průsečíkové“ pojetí osobnosti není tedy žádnou její redukcí. Obecně sociální vztahy nevyčerpávají bohatství jedinečných psychologických znaků osobnosti [43], pouze z nich je však možno vysvětlit její znaky nejpodstatnější.

Sociologické zkoumání osobnosti přitom naopak zůstává neoddělitelnou druhou stránkou sociologického rozboru společnosti [2], stejně jako zkoumání postojů a skutečného jednání jednotlivých členů společnosti je neoddělitelnou stránkou výkladu a hodnocení jejich sociální kontroly. Pro marxisticko-leninskou sociologii však sociální kontrola není zvláštním, svěbytným problémem teorie ani samostatným, od ostatních stránek společenské skutečnosti odtrženým předmětem zkoumání, jako je tomu ve většině buržoazních přístupů. Sociální kontrola a důsledky jejího působení na osobnost jsou zde pojímány

jen jako jeden z mnoha vzájemně spjatých projevů kolektivního života a dynamiky rozvoje společnosti i osobností jejích členů.

Chování a činnost

Stejně jako pojem sociálního učení nebo socializace je s většinou nemarxistických přístupů k sociální kontrole spjat i pojem chování. Sociální učení lze považovat za proces jedincova vyrovnávání s působením sociální kontroly, chování za výsledek tohoto procesu. Pro buržoazní sociologii a sociální psychologii je kontrola chování totéž co sociální kontrola. Pojem chování je původně podobnou součástí tradice hloubkově psychologického přístupu ke společenské skutečnosti jako socializace. Chování je zde považováno za jakýsi ne zcela uvědomovaný, na jedincově vůli nezávislý projev průběžných vnitřních konfliktů mezi asociální přirozeností člověka a omezujícími požadavky jeho sociálního okolí.

Příliš časté a výhradní užívání tohoto pojmu ve společenských vědách vychází z implicitního předpokladu, že členové společnosti nejsou sami schopni kontrolovat vlastní jednání, nejsou uvědomělými subjekty společenských vztahů, ale pouze objekty spontánního usměrňujícího působení ostatních členů společnosti, stejně tak zbavených jakékoli možnosti záměrného rozhodování nebo svobodné volby. Tato rozporná představa zřejmě souvisí s bezradným návratem k monadistickému výkladu interakce a s převážně analytickým rozlišováním chování a činnosti. Přestože vychází z psychoanalytické tradice, svůj nejvyhraněnější výraz získává v behaviorismu, jehož stoupenci patří k nejvýznamnějším nemarxistickým odpůrcům psychoanalýzy.

Činnost, jednání jsou vymezovány z hlediska jejich vztahového rámce, subjektivního smyslu pro jejich nositele. Vztahový rámec je dán předpokládaným cílovým stavem, situací zahrnující dané prostředky k dosažení takového cíle a normami vymezujícími výběr těchto prostředků. Činnost jedince může být přitom smysluplná a jeho osobní cíle zásadně formulovatelné opět pouze tehdy, vztahují-li se k nějakým nadosobně platným, společensky uznávaným cílům. Jejich předpokládaný subjektivní význam vyplývá z objektivního vý-

znamu konečných, na jedinci již dále nezávislých výsledků praktického přetváření světa. Kontrola je z tohoto hlediska jednak neodlučitelnou stránkou každé činnosti, jednak zvláštním druhem specializované činnosti. Činnost je zprostředkujícím mezičlánkem vztahu člověka a světa, subjektu a objektu [49].

Zatímco pojem činnost je používán téměř výhradně v souvislosti s člověkem, pojem chování může zahrnovat jakékoli projevy součástí živé přírody, zkoumané z hlediska jejich důsledků — změn prostředí, které vyvolávají. Činnost je obvykle posuzována pouze podle důsledků vzhledem k jejímu původnímu objektu nebo cíli, lidské chování podle sociálních důsledků vzhledem k daným společenským normám. V širším smyslu může tedy pojem chování vztažený k živé přírodě zahrnovat záměrnou činnost člověka jako zvláštní druh chování, v užším smyslu lidského chování označuje naopak jen z určitého hlediska hodnocenou a jiným způsobem dále neposuzovanou a nekontrolovanou stránku činnosti.

Jazyková zvyklost, podle níž se morální hodnocení vztahuje právě k chování, k přímo kontrolovatelným sociálním důsledkům a nikoli k objektivním příčinám nebo subjektivním záměrům činnosti, je zřejmě implicitním ospravedlněním behavioristického přístupu k člověku. Behavioristé odmítají zkoumat metodologicky nesnadno zjiřitelné motivačně afektivní a kognitivní procesy, určující příslušnou reakci na daný podnět. Shodně s psychoanalytiky popírají schopnost člověka plně si uvědomit vnitřní pohnutky vlastního jednání a pravdivě o nich vypovídat. Shodně s některými moralisty je potom považují za nepodstatné. Veškerý duševní život člověka tak pro ně zůstává uzavřen v „černé skřínce“ vstupů a výstupů.

Z nemarxistické kritiky této „psychologie bez psychiky“ [46] vznikl jako nový teoretický směr „subjektivní behaviorismus“. Zdůrazňuje význam obrazu, který si jedinec o situaci dělá, a plánu jeho budoucího chování, vstupujících mezi podnět a odpověď a zpětnovazebně ovlivňujících podnět [38]. Význam kognitivních faktorů pro kontrolu chování člověka, jeho schopnost rozhodovat se a volit příslušnou od-

pověď [59] se v současné době dostává do středu pozornosti i jinak zaměřených psychologů a sociologů. Pojem chování je v těchto případech nepřiměřeně používán k označení vývojově vyššího druhu životních projevů — činnosti. Promyšlené chování je vzhledem k původnímu obsahu pojmu chování spojením stejně kontradiktórickým jako nezáměrná činnost.

Představa, že člověk reaguje na to, co interpretuje jako podnět [23], je značně subjektivistická. Objektivní, na individuálním výkladu nezávislé působení podnětu je v jejím rámci zpochybňováno nebo přímo popíráno. Behaviorismus předpokládá možnost libovolně „tvarovat chování“ [52]. v logickém rozvedení subjektivně behavioristických a příbuzných pojetí se jedinec naopak kontrole svého okolí vymyká. Přeceňování psychologické svébytnosti obrazu, který si jedinec vytváří o vlastní situaci, je stejně jednostranné jako jeho behavioristické popírání. Je příbuzné rovněž sociologickému pojetí definice situace, podle kterého „jestliže lidé definují situace jako reálné, jsou tyto reálné ve svých důsledcích“ [55 : 572]. I v tomto pojetí jsou důsledky jednání členů společnosti vykládány z nich samých a nikoli z jejich nezbytných předpokladů — materiálních podmínek a sociálních příčin. Působení sociální kontroly nemůže být potom v těchto teoretických souvislostech považováno za nic jiného než za náhodný projev libovůle jejich subjektů i objektů, těch, kteří určitou informaci vysílají, i těch, kteří ji přijímají a — opět zcela nezávisle na výchozím podnětu — interpretují jako pohnutku svého dalšího jednání.

Výklad osobnosti a chování jedince z jím prožívaného obrazu světa [47] a především z jeho představ o vlastní budoucnosti [1] je oprávněný v tom smyslu, že uvědomované alternativní možnosti budoucích odpovědí jsou součástí podmínek, které determinují přítomné jednání [37]. Odlišují „inteligentní chování“ — z hlediska marxisticko-leninské sociologie činnost — od chování reflexního. Vnitřně rozporným a neudržitelným se tento výklad stává, vychází-li z předpokladu, že lidské chování je zásadně spíše anticipativní než reaktivní [23], a že tedy minulost jedince není z tohoto hlediska podstatná. Takový výklad

neumožňuje dostatečně vysvětlit ani samotné příčiny vzniku určitého předjímání budoucnosti, ani teoreticky dosud nedostatečně postiženou sociální kontrolu, působící — samozřejmě spolu s ostatními projevy kolektivního života — i v tomto časovém rozměru.

Důraz na rozměr budoucnosti v životě jedince i společnosti není přitom též žádáným novým objevem buržoazních teoretiků ani nějakou převratnou změnou v přístupu ke společenské skutečnosti. V souvislosti se zkoumáním společenských vztahů, zahrnujícím i zkoumání osobnosti, upozorňoval již Lenin na to, že pohyb musí být chápán nejen z hlediska minulosti, ale též z hlediska budoucnosti [31]. V současné marxisticko-leninské sociologii i psychologii je osobnost pojímána rovněž z hlediska prognózy jejího vývoje [33]. I v tomto případě je sociální prognóza vzájemně spjata se společenským ovlivňováním tohoto vývoje.

Těž pojem chování je v marxisticko-leninské sociologii a sociální psychologii používán. Není zde ale výlučnou náhražkou pojmu činnost a neslouží k popírání této stránky lidského života. Marx postihl nejpodstatnější znaky kapitalistické společnosti nikoli prostřednictvím rozboru záměrných činností jejích členů, ale právě rozбором jejich chování jako objektů působení sociálně ekonomických zákonitostí vývoje této společnosti. Příslušníci základních skupin kapitalistické společnosti vystupovali totiž v jeho výchozím modelu nejprve jen jako zosobnění nutnosti, určující všeobecně jejich chování bez ohledu na subjektivní pohnutky. Chování je v marxisticko-leninské sociologii chápáno především jako individuální stránka společenských vztahů, a tak zároveň jako jejich dialektický protiklad [18]. Společenské vztahy nejsou naopak ničím jiným než osamostatněnými, na jedinci nezávislými produkty chování a jednání členů společnosti.

Sociální kontrola z těchto vztahů vyplývající zahrnuje nejen jednání, ale též nezáměrné projevy členů společnosti — jejich chování v širším smyslu tohoto pojmu. Protože však důsledky cílově zaměřené praktické činnosti — specifického projevu člověka jako subjektu dějin, a obecně tedy i subjektu sociální kontroly — jsou pro

společnost obvykle nesrovnatelně významnější než druhotné hledisko jejich normativního hodnocení, je také mnohonásobně zprostředkovaná sociální kontrola praktického přetváření světa důležitější než přímá kontrola dodržování dílčích norem společenského soužití. Tak jako kontrola technicko-ekonomických podmínek a prostředků zachování kolektivního života je nezbytným předpokladem vzniku kontroly jeho sociálně institucionálních stránek, předchází též kontrola činnosti kontrole chování v užším smyslu. Tak jako ideová nadstavba zpětně ovlivňuje materiální základnu společnosti, stává se ale též kontrola vnitřních pohnutek zaměrné činnosti i nezáměrného chování naopak účinným doplňkem kontroly výsledků činnosti a vnějšího chování, na níž je založena.

Teorie a praxe

Marxisticko-leninská sociologie a sociální psychologie neodmítají samozřejmě určité pojmy, které jsou součástí běžného slovníku mnoha řečí, jen proto, že jich používají buržoazní autoři. Důsledně vymezování významu takových pojmů, jako je kontrola nebo chování, je však nezbytné proto, že tyto pojmy označují ve svých různých významech obvykle zcela rozdílné stránky skutečnosti a samy se zároveň stávají rozpornými součástmi této skutečnosti. Problém přejímání pojmů, které jsou součástí jiné teoretické tradice, jako např. pojmu socializace, nebo zdánlivě samozřejmého užívání pojmů, které se staly symbolem vyhraněně odlišného přístupu ke skutečnosti, jako např. chování, zde nespočívá pouze v tom, že by mohly vyvolávat terminologická nedorozumění. Některé pojmy a s nimi spjaté teoretické konstrukce vyjadřují určité vědecky nedůsledné světónázorové postoje a zpětně naopak ovlivňují postoje těch, kteří je nekriticky přejímají. Některé významy těchto pojmů z nich činí zvláštní metodologické nástroje popisu skutečnosti, prizmata jejího vidění, nepřijatelným způsobem zkreslující zkoumanou skutečnost. Odborná nedůslednost je i v tomto případě v přímém nebo složitěji zprostředkovaném souladu s určitými zájmy a plní tak zcela jednoznačnou ideologickou funkci.

Přes svoji teoretickou nejednotnost a ne-

ujasněnost ovlivňují buržoazní pojetí sociální kontroly společenskou praxi v kapitalistických zemích. Zakrývají především podstatné rozdíly, které jsou mezi příslušníky různých skupin, tříd a vrstev kapitalistické společnosti v přístupu ke kontrole významných společenských záležitostí, k usměrňování činnosti ostatních členů společnosti i vývoje společnosti jako celku. Antagonistické, v rámci této společnosti neřešitelné rozpory jsou v těchto pojetích vydávány za spíše náhodně vzniklé sociální problémy, jejichž odstranění je záležitostí vhodného použití společenskovědních nástrojů a technik. Protože vznik takových sociálních problémů je nejčastěji vyvětlován jako důsledek nedostatečného působení sociální kontroly nebo selhání některého z jejích mechanismů a nikoli jako důsledek příliš účinné, ve své historické podmíněnosti asociálně působící represivní sociální kontroly, vedou tyto přístupy obvykle k rozšířené reprodukci druhotných zdrojů sociálních problémů a ke stálému prohlubování prvotních strukturálních rozporů.

I vztah teorie a praxe sociální kontroly prodělává však v kapitalistických zemích rozporný vývoj. S rostoucí účinností prostředků kontroly a takto zajišťovaným dočasným upevněním stávajícího uspořádání kapitalistické společnosti nemusí buržoazní pojetí kontroly již jen apologeticky zastírat skutečnost panství menšiny nad většinou a trvajícím protiklad subjektů a objektů kontroly. Po obdobích individuálně psychologického a sociálně psychologického bagatelizování krizových společenských jevů, v nichž se zvláště psychoanalýza proměnila z původního nástroje kritiky společnosti ve vnucený nástroj sebekritiky jedince [24] těmito jevy postiženého, nastalo zřejmě období, kdy tyto jevy a jejich sociálně ekonomické příčiny mohou být s cynickou otevřeností označovány pravými sociologickými jmény [3].

Kritika kapitalistické společnosti jako společnosti „nezdravé“ se na druhé straně stala symbolem objektivní rezignace některých buržoazních společenských vědců před represivní sociální kontrolou v jejich zemích [15], a tak zároveň dalším prostředkem této kontroly. Nedůslednost v odhalování hlubších příčin tohoto stavu ka-

pitalistické společnosti totiž opět vyhovuje jak vládnoucí třídě a především příslušníkům jejich dílčích skupin s vrcholnou kontrolní pravomocí, tak mnoha vědcům. Oběma stranám zajišťuje dočasné zachování jejich privilegovaného postavení nebo dokonce další zlepšení jejich životních podmínek.

Pro marxisticko-leninskou sociologii stála původně již sama otázka sociální kontroly a vztahu teorie k praxi zcela jinak, než tomu bylo v případě buržoazních přístupů. V prvních obdobích výstavby socialistické společnosti bylo nejprve nutno změnit dosavadní poměr subjektu a objektu kontroly, převzít kontrolní pravomoc na různých úrovních institucionalizace kolektivního života, naplnit působení daných sociálních mechanismů novým normativním obsahem a v praxi hledat další, novým cílům tohoto působení přiměřenější prostředky sociální kontroly. Bylo třeba zajistit materiální předpoklady účinnosti jejího působení a naučit se tohoto působení stále cílevědoměji využívat.

Teprve po splnění nejnaléhavějších úkolů nové společnosti v sociálně ekonomické oblasti se mohly postupně začít rozvíjet jemnější sociálně psychologické mechanismy kontroly členů této společnosti a zprostředkovanější způsoby využití moci většiny nad menšinou. Teprve potom se také stala aktuální potřeba teoretického postihu rozvinuté a bez důkladné sociologické výzbroje již stále méně přehlednatelné praxe sociální kontroly. Stejně jako by bylo zřejmě samoučelné snažit se vytvořit nějakou soběstačnou „velkou“ teorii sociální kontroly, bylo by též právě vzhledem k perspektivním úkolům dalšího plánovitého rozvoje praxe značně krátkozraké neusilovat již v současné době o podrobnější rozpracování dílčího teoretického pojetí sociální kontroly v rámci obecné teorie marxisticko-leninské sociologie.

K otázkám, které si buržoazní sociologie a sociální psychologie v této souvislosti buď nekladla, nebo je uspokojivě nezodpověděla a kterými by se měla zabývat sociologie marxisticko-leninská, patří především otázky týkající se vztahu sociální kontroly k ustavujícím předpokladům jejího působení a otázky týkající se vztahu kontroly k jejímu dialektickému protikla-

du — vzniku společensky nežádoucích sociálních jevů. První okruh otázek zahrnuje zejména vztah kontroly k organizaci celé společnosti i jejích složek a k sociálnímu systému, k sociální struktuře společnosti — jejím třídám, vrstvám a skupinám, k normativní struktuře společnosti — jejím normám, rolím a institucím, k motivačním strukturám členů společnosti — jejich potřebám, motivům a postojům, k interakci, hodnotovému konsensu a konfliktům zájmů. Druhý okruh otázek zahrnuje zejména vztah kontroly k možností a mezím přizpůsobení členů společnosti vzhledem k prosazovaným požadavkům, ke konformitě a devianci, k předpokládanému řádu, sociální dezorganizaci a anomii.

Neméně důležitým úkolem marxisticko-leninské sociologie a sociální psychologie je zkoumání konkrétních mechanismů sociální kontroly a sociálního učení. V této souvislosti je také nutné uvážit, které z mechanismů, nástrojů a metod odhalených nebo vytvořených společenskými vědci v kapitalistických zemích by bylo možné a užitečně využívat i v zemích socialistických a které z nich jsou natolik bezprostředně spjaté se situací svého vzniku a s původně přenášeným obsahem, že je jako pouhou neutrální techniku převzít nelze.

I když v marxisticko-leninské sociologii u nás nebyla dosud otázkám sociální kontroly věnována dostatečná pozornost, poskytují její obecně teoretická a metodologická východiska možnost skutečně vědecky vysvětlit tuto stránku kolektivního života.

Perspektivu, v níž nejjasněji vystupují společenské souvislosti sociální kontroly a odlišnosti jejích znaků — především vzhledem k jejím subjektům a objektům a vzhledem k důsledkům jejího působení — v kapitalistických a socialistických zemích, poskytuje právě vyšší stupeň uspořádání společnosti — socialismus.

Literatura

- [1] Allport, G. W.: *Becoming. Basic Considerations for a Psychology of Personality*. New Haven 1965.
- [2] Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuažnaja empiričeskaja sociologija*. Moskva 1965.
- [3] Basaglia, F. — Basaglia Ongaro, F.: *Die*

abweichende Mehrheit. Die Ideologie der totalen sozialen Kontrolle. Frankfurt a. M. 1972.

- [4] Blumer, H.: *Society as Symbolic Interaction*. In: A. M. Rose (vyd.): *Human Behavior and Social Processes*. Boston 1962.
- [5] Buckley, W.: *Sociology and Modern Systems Theory*. Englewood Cliffs 1967.
- [6] Cohen, A. K.: *Deviance and Control*. Englewood Cliffs 1966.
- [7] Cooley, C. H.: *Human Nature and the Social Order*. New York 1902.
- [8] Dahl, R. A.: *The Concept of Power*. Behavioral Science 1957, č. 2.
- [9] Dautov, T. M.: *Ličnost kak sociologičeskaja problema*. Alma-Ata 1970.
- [10] Etzioni, A.: *Modern Organizations*. Englewood Cliffs 1964.
- [11] Etzioni, A.: *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*. New York 1968.
- [12] Eubank, E. D.: *The Concepts of Sociology*. New York 1931.
- [13] Eysenck, H. J.: *Sense and Nonsense in Psychology*. Harmondsworth 1958.
- [14] Fromm, E.: *Man for Himself*. New York 1947.
- [15] Fromm, E.: *The Sane Society*. New York 1955.
- [16] Green, A. W.: *Sociology*. New York 1952.
- [17] Gurvitch, G.: *Social Control*. In: G. Gurvitch, W. E. Moore (vyd.): *Twentieth Century Sociology*. New York 1945.
- [18] Hahn, E.: *Verhalten*. In: W. Eichhorn — E. Hahn — G. Heyden — M. Puschmann — R. Schultz — H. Taubert (vyd.): *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*, Berlin 1969.
- [19] Homans, G. C.: *Bringing Men Back In*. American Sociological Review, 1964. s. 809—18.
- [20] Homans, G. C.: *Contemporary Theory in Sociology*. In: R. E. L. Faris (vyd.): *Handbook of Modern Sociology*. Chicago 1964.
- [21] Inkeles, A.: *Personality and Social Structure*. In: R. K. Merton aj. (vyd.), *Sociology Today*. New York 1959.
- [22] Janoušek, J. — Bokorová, V. a kol.: *Motivace a civilizační proměny*. Praha 1971.
- [23] Kelly, G.: *The Psychology of Personal Constructs*. New York 1955.
- [24] Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha 1971.
- [25] Kornějev, M. J.: *Problemy socialnoj tipologii ličnosti*. Leningrad 1971.
- [26] Labriola, A.: *Očerki materialističeskogo ponimanija istorii*. Moskva 1960.
- [27] Landis, P. H.: *Social Control. Social Organization and Disorganization in Process*. Philadelphia 1939.
- [28] Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 1*. Praha 1951.
- [29] Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 3*. Praha 1952.
- [30] Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 27*. Praha 1954.
- [31] Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 21*. Praha 1959.
- [32] Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 28*. Praha 1954.
- [33] Leont'jev, A. N.: *O někotorych perspektivnych problemach sovetskoj psichologii*. Voprosy psichologii 1967, č. 6.
- [34] Lumley, F. E.: *Means of Social Control*. New York 1925.
- [35] Lundberg, G. A. — Schrag, C. C. — Larsen, O. N.: *Sociology*. New York 1963.
- [36] Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 3*. Praha 1958.
- [37] Mead, G. H.: *Mind, Self and Society*. Chicago 1934.
- [38] Miller, G. — Galanter, E. — Pribram, K.: *Plans and the Structure of Behavior*. New York 1960.
- [39] Nadel, S. F.: *Social Control and Self-Regulation*. Social Forces 1953, s. 265—73.
- [40] Osipov, G. V.: *Sociologie*. Praha 1972.
- [41] Park, R. E. — Burges, E. W.: *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago 1924.
- [42] Parsons, T.: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha 1971.
- [43] Parygin, B. D.: *Osnovy socialno-psichologické teorii*. Moskva 1971.
- [44] Plechanov, G. V.: *Izbrannyye filosofskije proizveděniya*. Sv. II. Moskva 1957.
- [45] Plechanov, G. V.: *Vybrané filosofické spisy, sv. 2*. Praha 1960.
- [46] Poršněv, B. F.: *Socialnaja psichologija i istorija*. Moskva 1970.
- [47] Rogers, C. R.: *Client-Centered Therapy. Its Current Practice, Implication and Theory*. Boston 1951.
- [48] Ross, E. A.: *Social Control. A Survey of the Foundations of Order*. New York 1901.
- [49] Rubištejn, S. L.: *Základy obecné psychologie*. Praha 1965.
- [50] Schulz, W.: *Kollektiv*. In: *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin 1969.
- [51] Schoeck, H.: *Kleines soziologisches Wörterbuch*. Wien 1969.
- [52] Skinner, B. F. — Holland, J. J.: *Analýza chování*. Praha 1968.
- [53] Sumner, G. W.: *Folkways*. Boston 1906.
- [54] Tannenbaum, A. S.: *Control in Organizations*. New York 1968.
- [55] Thomas, W. I. — Thomas, D. S.: *The Child in America: Behavioral Problems and Programs*. New York 1928.
- [56] Tschicher, G.: *Persönlichkeit*. In: *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin 1969.
- [57] Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí. Teoreticko-sociologická analýza*. Praha 1973.
- [58] Zieleniewski, J.: *Teorie organizace a řízení*. Praha 1967.
- [59] Zimbardo, G. P. (vyd.): *The Cognitive Control of Motivation*. New York 1969.

Резюме

Влачил Я.: К критике буржуазных пониманий социального контроля

Разные способы употребления понятия социального контроля, особенно очень часто встре-

чающегося в новейшей буржуазной социологии, имеют важные теоретические и практические последствия. Статья направлена, с одной стороны, на понимания, которые в марксистско-ленинской социологии пока не подвергались прямому критическому анализу, с другой стороны, на некоторые связанные с ними избранные теоретические традиции. Вступительная глава занимается отношением социологии и психологии при исследовании социального контроля. Она анализирует проблему господствующего психологического редукционизма в буржуазной социологии и экономического редукционизма в некоторых попытках дать марксистскую социологическую теорию и указывает на его диалектическое преодоление в трудах социологов и социальных психологов, последовательно исходящих из исторического материализма. Центральная глава занимается отношением социального контроля и классового господства. Она анализирует проблему преимущественно аналитического подхода к пониманию контроля в традиции буржуазной социологии, который оставляет без внимания существенные общественно-исторические связи этой стороны коллективной жизни. Она показывает многомерные отношения между воздействием, управлением и властью, и необходимо более точного определения объема понятия контроля в разных сочетаниях. Описание разных аспектов контроля переходит в оценку различного значения участия членов капиталистического и социалистического общества в этом процессе. Глава о социальном обучении и личности занимается другой стороной социального контроля. Она анализирует проблему его изучения, ограниченного в буржуазной социальной психологии искусственно составленной группой или семьей и пренебрегающего значением влияния контроля рабочего коллектива, далее сомнительные теоретические предпосылки употребления понятия социализации и продолжающего выделения индивидуума из общества. Она показывает подход марксистско-ленинской социальной психологии, понимающей в качестве своего главного предмета общественную психику и выводившей ее возникновение и формирование личности из конкретных социально-экономических предпосылок. Глава о поведении и деятельности занимается результатом процессов социального контроля и обучения. Она анализирует сомнительные предпосылки как исключительного употребления понятия поведения, так направления, которые пытаются в буржуазной социологии и психологии преодолеть его ограниченность. Составление содержания понятий поведение и деятельность переходит в определение различного значения контроля деятельности и поведения. Заключительная глава занимается отношением теории и практики социального контроля. Она показывает апологетическую роль анализируемых пониманий контроля и их непослуживательной критики в капиталистическом обществе, необходимость марксистско-ленинского понимания контроля при строительстве развитого социали-

стического общества, возможности и ограничения использования буржуазных подходов и знаний в нашей социологии, открытые вопросы и перспективы изучения этой стороны коллективной жизни.

Summary

Vláčil J.: *Bourgeois Conceptions of Social Control — Contribution to Their Criticism*

The various ways of applying the concept of social control, abundantly appearing particularly in recent bourgeois sociology, have significant theoretical and practical consequences. In the present paper, attention is focussed, on the one hand, on conceptions that, so far, have not been subjected to direct critical analysis, and, on the other hand, on several selected theoretical traditions linked herewith. In the introductory chapter, the relation between sociology and psychology in examining social control is discussed. Problems of the prevailing psychological reductionism in bourgeois sociology and those of economic reductionism appearing in some of the attempts at elaborating Marxist sociological theory are analysed, and their dialectical overcoming in the works of sociologists and social psychologists, consequentially based on historical materialism, is pointed out. The subject of the central chapter is the relation between social control and class domination. The problem of the predominantly analytic approach to the conception of control in the tradition of bourgeois sociology, neglecting the essential social-historical context of this aspect of collective life, is subjected to analysis. Multidimensional relations of influencing, management and power, as well as the necessity of a more precise definition of the scope of the concept "control" in various contexts are shown. The description of various aspects of control is followed by an evaluation of the different meanings of the participation of members of capitalist and socialist societies in this process. The chapter on social learning and personality is concerned with the second aspect of social control, analysing the problem of its study which, in bourgeois social psychology, is limited to artificially constructed groups or to the family, while the significance of the controlling influence of the working collective is neglected. Further questionable theoretical preconditions of applying the concept of socialization and the out-dated separation of the individual from society are dealt with. The approach of Marxist-Leninist social psychology, conceiving the social psyche as its main subject and deducing its origin as well as the personality formation from concrete socio-economic preconditions, is discussed. The chapter on behaviour and activity is concerned with the results of social-control and learning processes. Problematic preconditions both of exclusively applying the concept of behaviour

and of the trends in bourgeois sociology and psychology attempting to overcome its limitation are analysed. A comparison of the content of the concepts "behaviour" and "activity" leads to the definition of the different meanings of activity control and behaviour control. The concluding chapter is devoted to the relation between theory and practice in social control. It shows the apolo-

getical role of the examined control conceptions and their inconsistent criticism in capitalist society, the need of the Marxist-Leninist conception of control in building up the developed socialist society, the possibilities and limits of using bourgeois approaches and findings in our sociology, as well as open questions and perspectives of studying this aspect of collective life.

V posledním desetiletí se u nás prudce zvýšila informovanost o západní sociologické literatuře, a to nejen díky překladům a informovaným rozborům této literatury, ale hlavně zvýšením dostupnosti originálních textů. V řadě odborných knihoven jsou běžně k dispozici nejrozumnější práce západních autorů, funguje zahraniční výpůjční služba a řada pracovníků si přivezla z různých zahraničních pobyků i literaturu vlastní.

Mimo určité kladné důsledky, jež tento růst informovanosti přináší, se tím však rozhodně zvýšil i *ideologický* tlak, mající často podobu otevřeného nebo skrytého pronikání myšlenek *antikomunismu*. V případě, že se tomuto tlaku systematicky nečelí, může dojít k vědomému nebo i nevědomému přejímání prvků západní ideologie, tak jak jsme tomu byli svědky v letech krátce předcházejících krizi v r. 1968.

Cílem tohoto článku¹ je ukázat, jak pronikají myšlenky antikomunismu i do zdánlivě „ryze vědeckých textů“, poskytnout objektivní obraz toho, jak se buržoazní společenské vědy dívají na marxismus, a přinést informaci o současných sociologických autoritách, především anglosaské sociologie.

Domníváme se, že právě vytypování „současných vědeckých autorit“ může poskytnout určité vodítko k posouzení životnosti západních teoretických koncepcí a informaci o vědecké autoritě představitelů některých buržoazních ideologických proudů. To může být zároveň korektivem ideologických diskusí, jež by měly být namířeny především proti *aktuálním* buržoazním teoretickým koncepcím.

Základní metodika obsahové analýzy²

Ve stati vycházíme z analýzy 11 soudobých anglicky psaných učebnic obecné sociologie (které vyšly po r. 1964, i když některé ve druhých i dalších vydáních):

- Bertrand, Alvin L.: *Basic Sociology*, New York 1967.
Broom, L. — Selznick, P.: *Sociology. A Text with Adapted Readings*. Peterson and Co., Evanston 1966.
Caplow, T.: *Elementary Sociology*. Prentice Hall 1971.
Faris, R. (ed.): *Handbook of Modern Sociology*. Chicago 1964.
Gittler, B.: *Review of Sociology. Analysis of a Decade*. New York, J. Wiley 1967.
Himes, J. S.: *The Study of Sociology*. Glencoe 1968.
Abrahamson, M.: *Sociology (An Introduction to Concepts, Methods and Data.)* Am. Book Comp. 1969.
Lundberg, G. A. — Schrag, C. C. — Larsen, O. N. — Catton, W. R.: *Sociology*. New York 1967, 4. vydání.
Mizruchi, E. H.: *The Substance of Sociology*. New York 1967.
Phillips, B. S.: *Sociology, Social Structure and Change*. London 1969.
Wilson, E. K.: *Sociology. An Introduction*. New York 1967.

Jde většinou o americké učebnice, řada z nich vyšla několikrát, což svědčí o jejich autoritě. Diskusním zůstává, do jaké míry právě tyto vybrané učebnice „zastupují“ západní učebnicovou produkci. Existuje přirozeně velké množství dalších podobných učebnic (např. pro střední školy) a

¹ Stať je výňatkem ze širší studie, zpracované jako součást dílčího úkolu státního plánu VIII-5-4/6, která vyjde ve sborníku Ústavu marxismu-leninismu UK. V ní se autor soustřeďuje na analýzu interpretací marxismu-leninismu, s nimiž se setkáváme v současných anglosaských učebnicích sociologie.

² Autor zde nebude rozebírat zařazení použitých

postupů do sociologické techniky nazvané „obsahová analýza“. Použitá analýza je zatím značně elementární (lépe by bylo možná použít neutrálnější výraz „analýza obsahu“), nicméně některá tabulková shrnutí (viz dále) opravňují i shora uvedený název.

čítanek. Zachytit všechny není pochopitelně možné a volba kritérií pro stanovení reprezentativního výběrového souboru bude vždy do jisté míry diskusní. Domníváme se však, že těchto 11 učebnic již poskytuje celkem dobrý a poměrně reprezentativní obraz o anglicky psané učebnicové produkci z „obecné sociologie“ posledních let a že jakékoliv upřesnění výběrového souboru by výsledný obraz zásadně neposunulo.

Vážnějším omezením analýzy je však soustředění na literaturu anglosaskou, a to především americkou. Kdybychom sledovali také učebnicovou produkci evropskou, např. v německém nebo francouzském jazyce, pohled by byl daleko komplikovanější. Základní kontury, jež jsou buržoazní sociologii společné, by sice zůstaly, podstatně se však změnily detaily obrazu, tj. citované autority i předkládaný obraz marxismu-leninismu. Provést tuto analýzu však bylo nad síly a možnosti autora.

V dalším postupu práce byly ve všech učebnicích na základě jmenného rejstříku vypsáni autoři, kteří byli citováni nejméně 3krát v jedné učebnici. (Za citaci byl považován výskyt jména na samostatné stránce. Citace na sousedních stránkách byla považována za jeden odkaz.) Do výsledné tabulky byli zařazeni jen ti autoři, kteří byli citováni třikrát ve třech a více učebnicích.

Až k tomuto bodu je postup v podstatě shodný jako u Oromanera [4], který provedl tutéž analýzu, jež je pokračováním podobných dřívějších analýz.

Těžištěm našeho rozboru byly zmínky o marxismu-leninismu v těchto učebnicích. Podle věcného rejstříku byly zachyceny všechny pasáže, jež měly vztah k marxismu-leninismu (hesla marxismus, historický materialismus, komunismus, socialismus, komunistická strana) a podle jmenového rejstříku odkazy na K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina, popřípadě další autority ze socialistických zemí. Tento materiál byl klasifikován a dále analyzován.

Ideové zdroje (autority) současné buržoazní sociologie

116 autorů je citováno třikrát a vícekrát nejméně ve třech učebnicích podle shora

uvedených kritérií. Přehled je tedy velmi roztržštěný a ukazuje na „nerovnoměrnou“ orientaci jednotlivých učebnic vzhledem k autoritám.

Seřadíme-li citované autority podle toho, kolikrát byli celkově uváděni ve všech učebnicích, získáme tento přehled: *Do 30 citací* (autoři seřazeni podle množství citací vzestupně): Asch, Guetzkov, Myrdall, Allport, Dubin, Hartley, Lerner, Miller, W. E., Nimkoff, Barber, Gaudet, Johnson, Lindzey, Riley, Rossi, Spencer, Angell, Cotrell, Gallup, Hill, Swansen, Dahrendorf, Komarowsky, Michels, Sjöberg, Darwin, French, Hitler, Kirkpatrick, Tönnies, Eisenstadt, Hare, Redfield, Sorokin, Benedict, Cantril, Caplow, Zettenberg, Katz, Malthus, Miller, D. C., Reiss, Simon, Whyte Jr., Wilenski, Campbell, Frazier, Gardner, Hauser, McIver, Freedman, Reithlisberger, Davis A., Wrong, Fromm, Goode, Lundberg, Borgatta, Hyman, Wirth, Hughes, Kahl, Lenski, Loomis, Mead, Tumin.

Více citací:

Janowitz, Malinowski (31), Becker, Blumer, Festinger, Hatt. Turner (32), Linton (33), Hollinghead, Ogburn (34), Killian, Stouffer (35), Mead, G. H., Newcomb (36), Simmel (37), Coleman, Murdock (41), Berelson, Duncan, Shils (42), Gouldner (43), Bendix, Freud (44), Cooley (45), Faris, Homans (46), Blau, Moore, Park (47), Bales (48), Lazarsfeld (54), Burgess (55), Williams (56), Riesman (62), Whyte, W. F. (65), Warner (67), Davis (74), Marx (76), Lipset (78), Mills (79), Merton (129), Parsons (135), Durkheim (138), Weber (147).

V tabulce 1 je uvedeno srovnání 10 nejčastěji citovaných autorů podle analýzy Oromanera (provedené v r. 1967 na základě 10 učebnic, z nichž 4 byly tytéž jako v našem výběru) a podle analýzy naší.

I když uvedený „žebříček“ nelze přeceňovat, neboť počet citací není zdaleka přesným ukazatelem váhy „vědecké autority“ autorů (promítají se do něho například komerční vlivy), lze ho jako orientační ukazatel použít. Oromaner [4] zdůrazňuje, že v citovaných autoritách dochází k mírnému posunu k „teoretické sociologii“ (ve srovnání s obdobím 1958–1962), neboť mezi prvních 5 nejvíce citovaných autorů se dostávají „teoretikové“, jako M. Weber

Oromaner (1967)		Naše analýza (1972)	
Autoři	Počet citací	Autoři	Počet citací
R. K. Merton	148	M. Weber	144
M. Weber	115	E. Durkheim	138
T. Parsons	112	T. Parsons	135
E. Durkheim	90	R. K. Merton	129
K. Davis	75	C. W. Mills	79
S. M. Lipset	75	S. M. Lipset	78
W. L. Warner	56	K. Marx	76
T. Newcomb	53	K. Davis	74
G. P. Murdock	47	W. L. Warner	67
C. H. Cooley	46	W. F. Whyte	65

a T. Parsons. Naše analýza tento trend dále potvrzuje, k M. Weberovi se připojuje E. Durkheim, výrazný posun je u pozice K. Marxe (dříve je citován velmi sporadicky) a zajímavý je i vzestup citací C. W. Millse.

Rozhodně se ukazuje, že dochází k oživení „klasických“ sociologických teorií, což souvisí jak s rostoucím vlivem evropského myšlení na americkou sociologii, tak i s celkovou snahou přejít od jednotlivých empirických zjištění k budování ucelenějších sociálních teorií.

Nebudeme daleko od pravdy, když zachycený trend „k teoretickému myšlení“ v americké sociologii dáme do souvislosti s tzv. „krizí novopozitivismu nebo postpozitivismu“, jež se projevuje jak v tzv. „filosofii věd“, tak i v sociologii, sociální psychologii, psychologii a dalších vědních disciplínách výrazněji poznamenaných pozitivistickou metodologií. Pro marxistického sociologa jsou zvláště důležité diskuse o práci Gouldnerově [3] a zjištění, že dříve teoreticky bezstarostná americká sociologie naráží na otázky, které dříve odmítala jako zdanlivé pseudoproblémy.

Pro současnou buržoazní sociologii je však stále těžší vytvářet nějaké konzistentní makroteorie, jež by dokázaly překlenout objektivní rozpory současné kapitalistické společnosti. Tim se otevírá marxistické teorii možnost ofenzivního přístupu v ideologickém boji, možnost pozitivních odpovědí na řadu teoretických otázek, na něž buržoazní teoretikové odpovědět nemohou, a tím k vytvoření určitého „předměstí“, z něhož bude dále možno rozšiřovat světo-

názorové působení marxisticko-leninské filosofie.

Na druhé straně je však nutné si uvědomit, že krize „postpozitivismu“ s sebou nese i řadu záporných jevů, jichž si musíme být také vědomi. Odmítání „fetišizace“ faktů, výzkumné technické mašinerie a dalších průvodních jevů „pozitivního bádání“ nesmí přerůst v opačný extrém, v návrat k nepodložené spekulaci. V současném buržoazním myšlení je tento trend spojen se znovuvzkříšením různých ryze subjektivistických filosofických směrů, se snahou o návrat ke starým metodám introspekce, vcítování, poznávání za pomoci víry apod. To vede k pokusům hledat protíváhu proti suchým faktům, jež prý nestačí k adekvátnímu poznání světa, v poznávacích postupech parapsychologie, astrologie, novoscholastiky. Například v medicíně sílí tendence k ožívování postupů à la pastorální medicína, hledá se jednostranná orientace k „lidovému lékařství“, přeceňují se odlišnosti a hodnoty „orientálního myšlení“ a jeho „tajemného“ filosofického zázemí. Toto vše se zvláště v západních zemích stává výraznou módou a výnosným obchodem. Tato orientace je odrazem krize buržoazního myšlení.

Také zájem o marxismus je motivován různě. Vedle poctivé snahy po rozšíření poznání jde často o hledání účinnějších forem antikomunistické diverze. Velmi často je tento zájem provázen růstem vlivu různých revizionistických deformací marxismu-leninismu, které se v současné době slévají ve značně heterogenní, nicméně velmi silný myšlenkový proud, přitažlivý pro západního intelektuála a maloburžoazii.

I zde často „síla imaginace“ nahrazuje fakty a revoluční gesta se snaží nahradit trpělivou a soustavnou revoluční prací.

Nebudeme dále pokračovat v těchto úvahách — těžiště statí je v jiných problémech. Zdůrazňujeme však, že by u nás mělo rozhodně dojít k *vzestupu konfrontace s klasickými sociologickými teoriemi* přelomu století, neboť došlo k výraznému růstu jejich vlivu. Ve výuce marxistické filosofie (historického materialismu), vědeckého komunismu i marxistické sociologie často ještě polemizujeme s různými málo živými teoriemi (např. malthusianstvím, sociálním darwinismem), zatímco M. Weberovi a E. Durkheimovi a jejich revizionistickému překonání K. Marxe (polemika Weber-Marx se v námi analyzovaných učebnicích opakuje velmi často) je věnována pozornost velmi malá. Správným zaměřením by se rozhodně zvýšila ideologická účinnost boje proti nepřátelským teoriím, neboť by nebyly zasahovány často okrajové teoretické koncepce, nýbrž hlavní autority a prameny současného buržoazního sociologického myšlení.

Marxismus-leninismus v sociologických učebnicích

Charakteristiky marxismu-leninismu (včetně drobných zmínek) jsme našli především u hesel jmenného a věcného rejstříku analyzovaných učebnic, jak jsou uvedeny v tabulce 2.

Kromě těchto hesel byly dílčí zmínky i pod hesly „marxismus“, „komunistická strana“, „Sovětský svaz“. Ve jmenném rejstříku je citován jedenkrát J. V. Stalin,

I. P. Pavlov, N. S. Chruščov, F. Castro, A. Kollontaiová, A. J. Vyšinský. Z českých autorů jsou citováni pouze emigranti Tábořský, Ducháček, Hajnal.

Již z uvedené tabulky a následujícího výčtu vyplývá, že buržoazní autoři téměř zcela ignorují teoretický přínos V. I. Lenina pro marxismus (například v učebnici Farisové — 800 stran — je V. I. Lenin citován dvakrát, a to ještě v záležitostech rodiny), a zcela je ignorována *současná* společenskovědní produkce v socialistických zemích. Ani v jedné učebnici není citována nějaká současná práce nebo pramen přinášející informace o socialistických zemích, velmi často je však citována literatura emigrantská, nejčastěji z padesátých let.

Tak například jako základní informační pramen o současně sociální struktuře v socialistických zemích je citována téměř všude práce A. Inkelese a R. A. Bauera: *Sovětský občan* [2] nebo práce A. Inkelese *Sociální změna v Sovětském Rusku* [1], jež představuje výsledky rozsáhlého sociologického výzkumu z r. 1951–1952, jehož objektem byli emigranti z SSSR. Tyto práce jsou typickým produktem období studené války a „vědeckými postupy“ kamuflují ryze ideologický a antikomunistický obsah — ten je potom pod hlavičkou „objektivnosti“ předkládán západnímu čtenáři, aniž je v nejmenším korigován současnými údaji ze socialistických zemí.

Shromážděné citáty, jež se týkají marxismu, jsme zařadili do několika problémových okruhů. „Klíč“ pro zařazení závisel zcela na úvaze autora, takže nepostrádá

Tabulka 2

Hesla	Autoři učebnic										
	Gittler	Phillips	Himes	Caplow	Faris	Wilson	Broom-Selznick	Abrahamson	Mizruhi	Bertrand	Lundberg
K. Marx	6	12	6	10	16	5	9	4	8	1	1
B. Engels	1	3		8	2						
V. I. Lenin				1	1		1				
socialismus											
komunismus		1		1	3	1			1	3	1

nepatrné (učebnice Mizruchiho a Caplowa-va přinášejí o něco liberálnější a sympatičtější hodnocení, na opačném pólu stojí učebnice Gittlerova, Himesova a Broomova-Selznickova). Všude jsou však v podstatě shodné nepřátelské, antikomunistické postoje a hodnocení.

Pokusme se nyní shrnout tyto shodné rysy:

1. V drtivé míře převažuje kritika marxismu-leninismu, nesouhlas, pokusy o vyvrácení. V případě, že nacházíme pozitivní hodnocení, je zpravidla okamžitě vyváženo nějakou kritikou nebo argumentem, že marxistická teorie platí „pro minulé století“, nikoli pro současnost.

2. Marxismus se líčí jako něco, co má sice místo „v dějinách sociálních teorií“, ale co je v současné době zastaralé nebo překonané. Současný moderní marxismus prý neexistuje, nebo má jen „ideologický“ charakter bez poznávací hodnoty. Ignoruje se dílo V. I. Lenina i celková současná teoretická produkce v socialistických zemích.

3. V polemikách se velmi často marxistické teorii podsouvá krajní, nedialektické stanovisko, proti němuž je potom argumentováno. Klasickým příkladem je polemika proti údajnému „ekonomickému determinismu“, jež je v téměř doslovných formulacích uvedena v několika učebnicích.

4. Prakticky chybí jakékoli *kladné* hodnocení vymožeností socialismu. Místo toho se setkáváme s častými zmínkami o „nesvobodě“, „manipulování“, „duchovním útlaku“, bídě, hladu a koncentračních táborech.

5. Neobjevuje se rekapitulace marxistického pohledu na současné problémy kapitalismu — stávky, rasové konflikty, nezaměstnanost, revoluční povstání vyvolaná hladem a bídou, projevy neokolonialismu apod. O těchto jevech se buď mlčí, nebo jsou chápány jako přechodné „neduhy“ kapitalismu, marxistické vysvětlování těchto jevů je ignorováno.

Společné rysy interpretace marxistické teorie v buržoazních sociologických učebnicích vystoupí do popředí teprve tehdy, když jsou všechny zmínky roztroušené v textech analyzovány vcelku. Jednotlivé úryvky se zdají být zpravidla věcné, nezaújaté, objektivní a maximálně informativní. Uved-

me jako příklad typického úryvku text učebnice Phillipsovy: „V Marxově teorii dějin je základem změny konflikt mezi materiálními nebo technologickými „výrobními silami“ a „výrobními vztahy“, např. poměrem k soukromému vlastnictví. V industriální éře, podle Marxe, technologie produkuje více zboží, než může být prodáno, což vede k neustálému rozšiřování trhu. Tato snaha je odsouzena k nezdaru, neboť země je konečná. To vede kapitalisty k ještě většímu vykořisťování starých trhů a k neustálému zbídačování dělníků. Výsledkem je revoluce, protože proletariát nesnese tuto neustále se zvyšující degradaci. V novém systému soukromé vlastnictví razí cestu společenskému vlastnictví výrobních prostředků. Pro Marxe to znamená konec historického konfliktu mezi výrobními silami a výrobními vztahy“ (s. 416).

Jak je vidět, autor si je částečně vědom dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů (tento moment např. jiným učebnicím uniká a to je jeden z pramenů nařčení marxismu z „ekonomického determinismu“), ovšem i v tomto krátkém úryvku vidíme řadu nepřesností, přičemž poslední věta je již zjevnou falzifikací celé teorie.

Jen v nemnoha učebnicích se setkáváme s otevřeným „nenávisťným“ tónem, jako například v učebnici Brooma a Selznicka: „... Totalitarismus je typ sociální organizace, která rozšiřuje státní kontrolu na všechny sféry společenského života, ničí svobodu tím, že rozšiřuje nebo předchází vzniku autonomních skupin a pluralistického řádu. Je monolitní.“

A krátce za tímto textem je portrét K. Marxe s poznámkou: „K. Marx (1818–1883). Jeho „obecný teoretický systém“ — dialektický materialismus — zahrnuje sociologický systém, zvaný historický materialismus. Jeho dílo, bohaté na historické analýzy a diagnózy, bylo zkaženo a znetvořeno dogmatismem a politickými vášněmi. Když se z idejí stanou zbraně, je možné část pravdy vydávat snadněji za celou pravdu a sebekritické metody vědy jsou opuštěny“ (s. 578–579).

Podrobnější představu o „tónu“ hodnocení marxismu-leninismu lze získat z použitých hodnotících přívlastků. Převažují přívlastky jako „nevědecké“, „neobjektiv-

ni“. „zastaralé“, „zkažené“, „znetvořené“. „neadekvátní“, „simplifikující“, „pochybné“, „nejasné“, „jednofaktorové“. Jen výjimečně se objevují hodnocení „rozsáhlé“, „dobře informované“, „výmluvné“, „vědecké“. Ilustrativní jsou i takové „maličkosti“, jako označování Sovětského svazu počínaje od „bolševického“ a „komunistického režimu v Rusku“ nebo prostě „bolševiků“, přes sovětské Rusko k málo frekventovanému názvu Sovětský svaz nebo SSSR.

Přes tolik proklamovanou „chladnou a objektivní analýzu“ sociálních jevů, jejímž nositelem je prý buržoazní sociologie, přes její teoretickou „pluralitu“ v poměru k marxistické teorii vystupuje do popředí zcela zřetelně a jasně její ideologický charakter: obhajoba současného společenského buržoazního zřízení na Západě a výrazné rysy antikomunismu.

Rostoucí váha socialistických zemí a především Sovětského svazu v mezinárodní politice, rozpory současného kapitalismu a rostoucí boj dělnické třídy i národně osvobozené hnutí činí však marxistickou teorii stále přitažlivější a v současné době již nedovolí buržoazním teoretikům prostě ji ignorovat nebo bez argumentů odmítat. Buržoazní teoretikové musí proto prohlubovat svoji argumentaci a informovat širší společenské vrstvy o základních principech této teorie. Velmi často již proti marxismu-leninismu nejsou schopni postavit vlastní konzistentní teorie, a proto se často ztotožňují s různými formami jeho revize nebo vytvářejí vlastní svérázné „modifikace“ marxismu.

Jedním z úkolů marxistické sociologie je proto odhalovat iluze o „neideologickém“, „vědeckém“ charakteru současné buržoazní sociologie (je nutné si uvědomit, že většina citovaných učebnic byla zdrojem znalostí sociologie některých, zvláště mladých pracovníků u nás, kteří často přejímali i jejich ideologický náboj) a ukazovat nevědeckost a nesprávnost její argumentace proti marxismu-leninismu, a to především fakty a věcnými argumenty cílenými na živé a aktuální problémy.

Rozbor buržoazních učebnic sociologie ukazuje, ve kterých teoretických oblastech dochází k největším polemikám, jaké jsou používány argumenty a jaký je přinášen „důkazový“ materiál. (Například informa-

ce o sociální struktuře v socialistických zemích jsou čerpány z již zmíněných anti-komunistických výzkumů emigrantů v padesátých letech!) Tato znalost nám umožní přesnější argumentaci v polemice proti buržoazním teoriím, a tím zvýšení ideologického dopadu naší teoretické a propagandistické práce.

Literatura

- [1] Inkeles, A.: *Social Change in Soviet Russia*. New York 1962.
- [2] Inkeles, A. — Bauer, R. A.: *Soviet Citizen*. Harvard Un. Press 1961.
- [3] Gouldner, A.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York 1970.
- [4] Oromaner, M. S.: *The Most Cited Sociologists*. American Sociological Review 1968.

Резюме

Шафарж З.: Марксизм-ленинизм в американской социологии. Контент-анализ буржуазных учебников социологии

Приемы к т. наз. «теоретической социологии» в англосаксонской литературе учебных пособий возможно документировать при помощи приведенных авторитетов. Среди них первое место занял также К. Маркс; все чаще встречаются попытки дать интерпретацию произведения Маркса и критическое сопоставление с марксизмом-ленинизмом. Заметки о марксистской теории в социологических учебниках можно разделить в ряд тематических областей и точно выразить основные общие черты аргументации: 1. Полностью преобладает критика над положительной оценкой. 2. Марксизм описывается как что-то принадлежащее уже прошлому, современный марксизм совсем игнорируется. 3. В полемике марксистской теории подсовываются крайние точки зрения (напр. экономический детерминизм), против которых впоследствии приводится аргументация. 4. Практически отсутствует какая-либо положительная оценка современных достижений социализма. 5. Не встречается подытоживание марксистской критики современного капиталистического общества.

В цитированной марксистской литературе практически отсутствуют труды В. И. Ленина и в 11 проанализированных учебниках почти не указывается в качестве материала первоисточников современная работа авторов из социалистических стран, хотя такие труды доказательно существуют (напр. о социальной структуре социалистических стран). Но очень часто в качестве источника о социалистических странах приводится литература эмигрантская или ревизионистская.

Из анализа представленного изображения марксизма-ленинизма в учебниках западной социологии однозначно вытекает идеологическая роль буржуазной социологии, которая

часто за «холодным, объективным анализом общественных явлений» скрывает выразительные черты антикоммунизма. Это проявляет себя также в частичных аспектах (некоторые учебники можно считать более либеральными), напр. в употребляемых оценивающих атрибутах, в употребляемом обозначении СССР и социалистических стран и т. п.

Summary

Safář Z.: Marxism-Leninism in American Sociology (Content Analysis of Bourgeois Sociological Textbooks)

The turn to the so-called „theoretical sociology“ in the Anglo-Saxon textbook literature can be documented by cited authorities. Also K. Marx occupies a prominent place among them: attempts at interpreting Marx's work as well as critical confrontations with Marxism-Leninism are growing in number. References to Marxist theory in sociological textbooks may be divided into a great number of thematic areas, and the following basic features may be considered as common to all argumentation: 1) criticism completely outweighs positive evaluation; 2) Marxism is characterized as something already belonging to history; 3) in polemics, extreme points of

view (e. g. economic determinism) are foisted into Marxist theory to be subsequently argued against; 4) any positive evaluation of the contemporary achievements of socialism is practically lacking; 5) there is no recapitulation of the Marxist criticism of contemporary capitalist society.

In the quoted Marxist literature, V. I. Lenin is virtually missing; in eleven analysed textbooks, contemporary works by authors from socialist countries — though these works demonstrably exist (e. g. social structure in socialist countries) — are scarcely at all mentioned as source material. Very often, however, literature produced by emigrants or revisionists is mentioned as a source on socialist countries.

The analysis of the picture of Marxism-Leninism presented in Anglo-Saxon sociological textbooks unambiguously reveals the ideological role of bourgeois sociology which, „behind the cold objective analysis of social phenomena“, frequently conceals outstanding features of anticommunism. This becomes manifest even in partial aspects (some textbooks may be specified as more liberal) — e. g. in the valuation attributes applied, in the used designation of the USSR and the socialist countries, etc.

Postavení ženy v poválečné Americe a jeho determinanty

EVA BÁRTOVÁ
Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Úvod

„Ženská otázka“ není izolovaným a náhodným společenským jevem. Je zákonitým důsledkem tisíciletého tradičního uspořádání společnosti založeného na systému soukromého vlastnictví a patriarchy. Kořeny vzniku „ženské otázky“ jako společenského problému souvisejí se změnami výrobního způsobu v rané kapitalistické společnosti, se vzrůstající vzdělaností a uvědoměním mas a s demokratickými inovacemi.

Kapitalistická průmyslová revoluce, nevidaný rozmach výroby a obrovský vzrůst námezdně pracujících vytvořily materiální i ideologickou bázi změn v tisícileté tradici postavení ženy. Poptávka po levné pracovní síle pro mechanickou práci v továrnách vtahovala stále větší počet žen do společenského pracovního procesu a hesla francouzské buržoazní revoluce „volnost, rovnost, bratrství“ byla vyjádřením úsvitu i její formální rovnosti.

Avšak zatímco účast ženy na výrobě společenského produktu vzrůstala, revoluční hesla, tak nadějná v době svého vzniku, zůstávala obecně neuskutečněnou představou. Postavení ženy ve sféře rodinné zůstalo stejně neutěšené, ve sféře pracovní byla používána pro méně náročné práce a byla předmětem nejhoršího vykořisťování. Její občanská práva byla mizivá.

Nejvýznamnějším nátlakovým momentem posunujícím řešení „ženské otázky“ kupředu bylo proletářské hnutí opírající se o učení Marxe a Engelse. Učinilo boj za rovnoprávnost žen součástí boje za všeobecnou rovnoprávnost sociální.

Svoji roli sehrálo i buržoazní feministické hnutí, jehož cíle byly ovšem daleko užší a v některých směrech zavádějící, které však v oblasti formálních práv jako nátlakový moment působilo.

Pod tlakem všech těchto okolností za-

čalo postupně docházet k určitým ústupkům rozšiřujícím některá formální občanská práva žen, ochranu v oblasti pracovního práva, rodinného práva atd. Hlavním sloganem boje za rovnoprávnost bylo dosažení volebního práva. V r. 1920 je ženám zaručovalo 26 států a světové klima bylo příznivé dalšímu rozvoji tohoto trendu.

Druhá světová válka a její vypjatá zbrojní výroba přispěla k faktickému zrovnoprávnění žen. V důsledku absence mužů a zvýšení potřeby pracovních sil byla ženám zpřístupněna téměř všechna povolání (v různých zemích v různém stupni) za téměř stejných podmínek jako mužům. Ženy se svých nových úkolů zhostily úspěšně a praxí vyvrátily tisíciletý mýtus o predestinaci ženy k činnosti pregnantně vymezené bodrou německou zásadou 3 K: „Kinder, Küche, Kirche“.

Rozdělení poválečného světa na dvě soustavy odlišných společenských řádů přirozeně poznamenalo další vývoj ženské problematiky. Zatímco v socialistických zemích byla sociálně ekonomická i politická participace ženy žádoucím jevem, a dokonce předpokladem úspěšného budování nové společnosti, vyvíjela se na Západě situace odlišně. K nejmarkantněji protikladnému vývoji došlo v USA.

Americký krok zpět

Sociální distance mezi mužem a ženou není historicky konstantní, dochází v ní k určitému pohybu. Prudší sociálně ekonomické změny zpravidla působí ve směru zmenšení této distance, což je pak vystřídáno určitým návratem do předchozího stavu. Typický příklad poskytují výdobytky amerického feministického hnutí, stimulovaného průmyslovou revolucí a světovým válečným konfliktem, vystřídané v padesátých letech hlubokým regresem „ženské mystiky“.

S ukončením vypjaté produkce americké

kého zbrojního průmyslu, se zánikem hospodářské potřeby zapojení ženské pracovní síly do průmyslového pracovního procesu a s požadavkem nových pracovních příležitostí pro vracející se vojáky dochází k určitému uvolnění feministických nálad a k zintenzívnění touhy po klidném rodinném životě. Toto psychologicky pochopitelné uvolnění se však během doby přetváří v pevnou základnu antifeminismu.

Prvních poválečných patnáct let ve Spojených státech je charakterizováno masovým návratem žen k minulým tradicím, do doby, kdy otázky rovnoprávnosti obou pohlaví více méně neexistovaly, či přesněji, neměly praktický význam. Ženy rezignují na výdobytky feministického hnutí a uvědoměle a záměrně se vracejí ze sféry výrobního procesu, odborného a politického života do čtyř stěn své domácnosti, aby svůj život naplnily tradičním způsobem, podle tisíciletého vzoru matky a manželky.¹

V poválečném rozvoji americké společnosti se starý vzor nejenom anachronicky obnovil, ale i neobyčejně rozšířil do těch vrstev, kde dříve nebyl běžný. Podle nového obrazu neměla žena toužit po vlastní kariéře, její kariérou měl být muž a děti.

Co bylo příčinou tak neobvyklého regrese, zcela zjevného kroku zpět ve společenském vývoji? Autoři zabývající se tímto sociálním jevem uvažují o různých příčinách a okolnostech, zvláště často jsou v této souvislosti uváděny dva vlivné ideové směry amerického myšlenkového klimatu — freudismus a funkcionalismus.

Řada antifeministických prací vydaných před druhou světovou válkou a bezprostředně po ní oceňuje Freudův pansexualismus jako vědeckou teorii, která konečně vytváří seriózní základnu vysvětlení biologické a psychologické odlišnosti obou pohlaví a jejich místa ve společenském uspořádání. Například Marynia Farnhamová a Ferdinand Lundberg ve své práci *Modern Woman: The Lost Sex* soudí, že feminismus byl určitou anomálií, porušením přirozeného řádu věcí, které je příčinou disharmonie ve společnosti a frustrace ženy. Píší: „Přes vnější platnost svého politic-

kého a zčásti (ne však vždy) sociálního programu byl feminismus ve své podstatě těžkou nemocí... Není v možnostech ženského organismu dosáhnout pocitu uspokojení tím způsobem, jakým jej dosahují muži... Omylem feministek bylo, že se snažily přivést ženu na typicky mužskou cestu hrdinských činů a svést ji s ženské cesty výchovy. Psychosociální zákon, který se začíná zřetelně rýsovat, je tento: Čím je žena vzdělanější, tím větší je pravděpodobnost sexuální frustrace, více či méně vážné. Čím více je narušena sexualita dané skupiny žen, tím méně mají dětí. Osud jim prokázal dobrodiní, které žádala Lady Macbeth; jsou bez sexu nejenom pokud jde o plození dětí, ale i pokud jde o pocit radosti“ [6 : 12 ff]. Oba autoři chápou feminismus jako sublimaci závidění penisu a kastrčního komplexu, nikoli jako otázku sociální. Také Helena Deutschová [3] a další autoři přejímají Freudovu charakteristiku ženství jako pasivity, masochismu, narcisimu, nerozvinutého superega, tedy jako bytí svou nedokonalou anatomí a psychikou historicky vyloučeného ze zásahů do uspořádání tohoto světa a předurčeného k ovládnutí tím elementem lidstva, který je sexuálně více nadán a více aktivní, a tedy vůbec více nadán a více aktivní.

Ani Margaret Meadová, která se léta zabývala studiem ženské otázky v různých typech společností, v jistém smyslu neunikla vlivu freudismu. V polemice s ním, v argumentaci, že žena je autentická lidská bytost, a nikoli muž, „jemuž něco chybí“, přijala Freudovo východisko tělesných analogií a došla k opačnému extrému — glorifikaci mysteria ženství a plození. Promitla kult plození jako prvořadou, nejvyšší a nejvíce prestižní tvořivou činnost z matriarchální společnosti do naší doby jako argument pro uznání autentického lidství ženy, která nehledá své vlastní naplnění zápasem v mužském světě, ale odvozuje svoje sebevědomí ze své ženské jedinečnosti a poslání. Toto poslání však již není spontánní, je současně projevem svobodné vůle vzdělané a nezávislé ženy, která již není předmětem animální manipulace, ale cílevědomě ovládá své tělo, mysl i svůj

¹ Friedanová (7 : 12) uvádí, že procento středoškolsky studujících žen kleslo ze 47 % v r. 1920 na 35 %, v r. 1958; z tohoto počtu jich však ještě 60 %

předčasně ukončilo studia k vůli sňatku či proto, že přílišné vzdělání bylo nežádoucí.

mikrosvět. Biologie sexu však je všedeterminující, anatomie určuje osud: Meadová tím teoreticky a psychologicky otočila problém vztahu obou pohlaví, tradiční představu o místě ženy ve společnosti však nezměnila o nic více než Freud. Uvědomělý návrat žen do této oblasti byl jen obohacen novým argumentem; celá generace moderních a schopných amerických žen se dobrovolně uzavřela do úzkých zájmů své domácnosti a v představě svého prvořadého životadárného poslání uvědoměle rezignovala na okolní svět.

Freudismus a jeho hlasatelé postavili starý mýtus „ženství“ na vědeckou základnu a dodali mu vážnosti. Vědecky zdůvodnili, že žena je inherentně submisivní a muž dominantní, a tedy oprávněn k tomu, aby si ji podrobil sexuálně a vůbec. Psychoanalýza nabídla ženě seberealizaci v pasivitě a masochismu a smysl života pouze v biologickém reprodukčním procesu. Kategorizovala difference temperamentu, zdůvodnila historické vztahy mezi oběma pohlavími a ratifikovala tradiční role. Sehrála nepochybně velkou roli při umrtvování feminismu a nastolení starého obrazu ženy ve Spojených státech. Byla to však pouze ona, nebo byla to především ona?

Jiným významným faktorem návratu tradičního obrazu ženy bylo nepochybně další myšlenkové hnutí – funkcionalismus, dominantní sociální teorie poválečné Ameriky. Hlavním centrem jeho pozornosti bylo zkoumání sociální struktury v dané a nekonečné přítomnosti a zkoumání elementů této struktury podle jejich eufunkčnosti či disfunkčnosti pro udržování nekonečné danosti. Z hlediska postavení ženy je nekonečnou daností nepochybně patriarchát a z hlediska patriarchátu je rovnoprávnost muže a ženy disfunkční. Status quo může být udržen pouze tehdy, je-li manželka a matka výhradně ženou v domácnosti, či v nejhorším případě má „práci“, ne však „povolání“, které by jí dávalo status a autentičnost na manželovi nezávislé. Proto je pro společnost funkční pa-

triarchát jako ztělesnění trvání a nositel některých vžitých institucí, které po staletí nepodlehly žádné významné změně. Mezi tyto instituce patří především pozice ženy a rodina. Přední představitel funkcionalismu Talcott Parsons v této souvislosti píše: „Je přirozeně možné, že dospělá žena přijme mužský vzor chování a hledá své životní naplnění v oblasti povolání v přímém soutěžení s muži své vlastní třídy. Je však zajímavé, že i přes velký pokrok v emancipaci žen z jejich tradičního domáckého vzoru pouze zcela malý zlomek došel značně daleko. Je také jasné, že zobecnění tohoto jevu by bylo možné pouze za předpokladu hlubokých změn ve struktuře rodiny... Absolutní rovnost příležitostí je jasně neslučitelná s jakoukoli pozitivní solidaritou v rodině. Tam, kde jsou ženy zaměstnány mimo dům, jde z větší části o zaměstnání, která nekonkurují statusu mužů jejich vlastní třídy. Zájmy žen a typ soudů, které se jich týkají, vycházejí v naší společnosti spíše z kritérií osobního původu. Tento rozdíl má tedy funkční vztah k udržování solidarity rodiny v naší třídní struktuře“ [14 : 174]. Pro svoji teorii, kladoucí velký důraz na udržování institucionalizovaných kulturních vzorů jako základu úspěšného fungování dané společnosti, potřebuje tedy Parsons zachování diferenciace zájmů obou partnerů v základní společenské jednotce, již je rodina. Role muže předpokládá orientaci na venek, na širší společnost, role ženy orientaci dovnitř, na rodinu. Muž odvozuje svoji prestiž ze svého povolání a statusu, žena ze své rodiny a ze svého původu. Připouští-li Parsons možnost, že některá žena může hledat své životní naplnění v oblasti povolání, a to, jak výslovně uvádí, pouze v soutěžení s muži své vlastní třídy,² pak je to případ spíše marginální. Jehož obecné rozšíření by bylo pro existující uspořádání rodiny a společnosti zcela disfunkční.

Za zmínku stojí i funkcionální analýza ženské problematiky provedená americkou

² Neschopnost T. Parsonse oprostít se od tradičních institucionalizovaných představ je dokumentována i jeho celkem zbytečným důrazem na „soutěžení s muži své vlastní třídy“. To zřejmě považuje za vrchol možnosti soutěžení pro ženu v povolání. Ze by snad v tomto soutěžení překročila svoji třídu směrem nahoru a vymkla se tak třídní příslušnosti své rodiny, nebere Parsons celkem v úvahu, ačkoli

v moderních socialistických společnostech není rozdílná třídní příslušnost manželských partnerů neobvyklým jevem. To je nepochybně ovlivněno i tím, že v těchto zemích existuje ještě diferenciace tříd, nikoli však jejich hierarchie. Lze však předpokládat, že i v hierarchizované třídní struktuře bude postupně docházet ke změně třídní příslušnosti ženy nezávisle na třídní příslušnosti muže.

socioložkou Mirrou Komarowskou [11]. Jeden ze základních funkcionalistických konceptů — adaptace statu quo, adaptace dané roli v daném systému — je i pro ni východiskem. Podobně jako ostatní funkcionalisté zdůrazňuje nutnost přizpůsobit se daným současným podmínkám a nebere v úvahu, že tyto podmínky se dnes stále rychleji mění. Píše: „Společenský řád může fungovat jenom proto, že velká většina lidí se nějakým způsobem přizpůsobí svému místu ve společnosti a vykonává funkce, které se od ní očekávají... Rozdíly ve výchově obou pohlaví zřetelně souvisejí s jejich rolí v dospělém životě... I když někteří rodiče považují určité konvenční atributy ženské role za zbytečné, vytvářejí pro dívku riziko, jestliže dovolí, aby zašla příliš daleko od přijaté morálky své doby... Kroky, které rodiče musí učinit při výchově svých dcer ke zvládnutí hospodářské a rodinné zodpovědnosti moderního života, mohou probudit aspirace a vytvořit návyky, jež jsou v konfliktu s určitými rysy jejich ženské role, tak jak je dnes definována. Samo vzdělání, které má učinit ze středoškolsky nebo vysokoškolsky vzdělané ženy v domácnosti kulturní základ rodiny a komunity, v ní může probudit takové zájmy, které jsou ostatními fázemi činnosti v domácnosti negovány... Vystavujeme se riziku, že probudíme zájmy a schopnosti, které budou v protikladu s dnešní definicí ženství“ [11 : 52—56].

Výchova jedince, jmenovitě ženy, má být tedy usměrňována k její budoucí roli, avšak v jejím dnešním vymezení. Vzdělání má proto být zbaveno všech nežádoucích aspektů, které by mohly být příčinou obtíží při výkonu předpokládané role. V této situaci je tedy pravděpodobně ideálním obrazem ženy taková žena, která, jak píše Komarowská, „je dostatečně inteligentní, aby dobře prospívala ve škole, ne však tak vynikající, aby měla samé výborné..., je schopná, ne však v oblastech pro ženy relativně nových; dovede stát na svých vlastních nohách a vydělávat si na živobytí, ne však tak dobře, aby soutěžila s muži; dovede dobře vykonávat nějakou práci (pro případ, že se nevdá či z jiných důvodů musí pracovat), není však se svým povoláním tak identifikována, aby je potřebovala ke svému štěstí“ [10].

To, oč americká žena sto let bojovala, se jí nyní mělo dostat v okleštěné formě a předpokládalo se, že ani tato okleštěná forma nebude plně využita. „Role ženy“ byla vědecky sankcionována jako absolutní, a to všemi společenskými disciplínami. Antropologové kladli důraz na základní biologické rozdíly mezi oběma pohlavími jako na východisko společenské diferenciace. Sociologický empirismus a funkcionalismus považoval nekonformní plnění přiřčené role za deviantní chování, pro společnost škodlivé. Psychologové považovali rozvoj sexuálního bytí podle předpokládaného vzoru za základní předpoklad rozvoje ego a za účinný nástroj vyloučení vážných psychických škod, jako neuróz, homosexuality atd. Pedagogové zdokonalili systém školství orientovaného podle pohlaví a v ženském vzdělání, zejména středoškolském a vysokoškolském, běžně užívali takové metody, které úspěšně zabráňovaly rozvoji kritického a tvořivého myšlení a pěstovaly mysl nekritickou a netvořivou. Střední a vysoké školy tak podstatně přispěly k tomu, že americká žena v poválečném období byla formována převážně tak, aby splnila svoji biologickou funkci, nikoli však k tomu, aby realizovala své individuální schopnosti.

Naneštěstí předmět této analýzy, studií a úvah — americká žena — byla všemi těmito závěry a argumenty hluboce ovlivněna. Vzdělání ani společenské vědy ji nepomohly vstoupit do procesu ohromné změny, která se před ní začala otevírat, a ona přijala funkcionální doporučení, čím má pro blaho společnosti být.

Je nepochybné, že freudismus a funkcionalismus, dva velice vlivné myšlenkové směry, podporované působením společenských věd, sehrály v tomto procesu významnou roli. Opakujme však znovu otázku: Byly to pouze ony, či především ony?

V pozadí jsou hospodářské zájmy

Myšlenkové klima se nevytváří ve vzduchoprázdnu. Každé myšlenkové hnutí, každá ideologie i teorie vyrůstá z určitého sociálně ekonomického základu, z konkrétních potřeb dané společnosti. Podívejme se z tohoto hlediska na ekonomickou situaci poválečné Ameriky. Po depresi třicátých let nastalo období jistého oživení v ame-

rickém průmyslu i v zemědělství. Výroba však byla v důsledku politického a do jisté míry ekonomického izolacionismu převážně zaměřena na domácí trh, který představoval největší spotřební komplex tehdejšího kapitalistického světa. Přesto se již koncem třicátých let opět začaly objevovat symptomy hospodářské stagnace a první známky krize z nadvýroby. Světová válka sehrála v tomto směru pozitivní roli. Válečné řízení hospodářství, rozsáhlý investiční zbrojní program, horečný výzkum v oblasti chemie, elektroniky, strojírenství a nových zdrojů energie dynamizovaly americkou ekonomiku a vytvořily předpoklady pro nové dimenze rozvoje, umocněné odbytovými možnostmi pro kapitál a zboží ve válkou rozvrácené Asii a Evropě. Hospodářský úpadek Velké Británie a Francie a jejich koloniálního panství uvolnil Spojeným státům ohromný prostor pro imperialistickou expanzi. Ve druhé polovině čtyřicátých let se USA staly výlučnými věřiteli kapitalistického světa.

Byl to především vývoz kapitálu a gigantický investiční program v zahraničí, které umožnily severoamerickým monopolům odčerpávat nadhodnotu vytvořenou v ostatních částech kapitalistického a rozvojového světa. Důsledky této ekonomické expanze se projeví ve Spojených státech samých prudkým růstem národního důchodu (v šedesátých letech byly např. hodnoty národního důchodu na 1 obyvatele o 45 % vyšší než v ostatních kapitalistických zemích), a tedy i relativním růstem masy koupěschopných spotřebitelů. Přes rozsáhlost zahraničních investic byl pro rozvoj výrobních sil a pro výrobu zboží stále rozhodující vnitřní trh. Na něj musela být zaměřena pozornost ekonomů.

Po negativních zkušenostech z předválečného vývoje nastoupila v poválečném období nová vlna odbytové politiky — marketing. Šlo v podstatě o změnu orientace výrobní obchodní na obchodně výrobní s cílem dosáhnout takové manipulace spotřebitele, aby zboží bylo prodáno dříve, než bude vyrobeno. Výzkumy trhu objevily překvapující skutečnost, že ve Spojených

státech ženy představují 75 % kupní síly realizované ve sféře spotřebního zboží a služeb. Postavení ženy v rodině, v zaměstnání a v dalších oblastech společenského života, její kupní chování a motivace se přes noc staly předmětem rozsáhlých šetření. Obchodní propaganda, reklama a nejrozličnější další prostředky podpory prodeje zboží od tvorby "image" zboží až po "public relations" výrobců zaměřily své zbraně na ženy s vehemencí a účinností typickou pro americkou "efficiency".

Betty Friedanová výstižně popisuje orientaci výzkumů zaměřených na tento problém [7 : 197—201]. Byly provedeny stovky anket a tisíce hloubkových interview s americkými ženami. Závěr zněl: Bude-li americká žena vhodně manipulována, je možné dosáhnout toho, že pocit své identity, smyslu života, tvořivosti, seberealizace, a dokonce i sexuálního uspokojení, které postrádá, bude odvozovat z kupování věcí, zejména stále nového zařízení pro domácnost. Bylo pouze třeba přesvědčit ji, že umění být dobrou hospodyní má být cílem každé normální ženy.

Na základě výsledků získaných na výběrovém souboru 4500 žen střední třídy³ se středoškolským či vysokoškolským vzděláním byly americké spotřebitelky rozděleny do tří kategorií: „pravá hospodyně“, „žena, která má své povolání“, a „uvědomělá tvůrkyně domova“. Přestože 51 % zkoumaných žen spadalo do kategorie „pravé hospodyně“, ukázalo se, že tento typ ženy není z hlediska spotřeby nejvhodnější. „Pravá hospodyně“ setrvává zpravidla při svých tradičních potřebách a zvycích, práce v domácnosti je smyslem celé její existence a má i určité obavy, že se zaváděním nového zařízení do domácnosti by již nebyla tak nezbytná a důležitá. Není proto účinným spotřebitelem. Druhý typ — „žena, která má své povolání“, nebo „ráda by měla své povolání“ — je z hlediska rozvoje spotřebního trhu zjevem zcela nevhodným, ba přímo nezdravým. Především si nemyslí, že místo ženy je doma, svoji domácnost posuzuje funkčně a stejně funkčně a kriticky se chová jako zákaznice, tj. nekupuje věci

³ Přejímám zde vágní kategorii „střední třídy“ z toho důvodu, že je jí označována velmi početná skupina obyvatelstva, která je hlavním předmětem sociálních výzkumů v USA. Nejde přirozeně o třídu v pravém slova smyslu, ale o střední příjmovou

kategorii, do níž jsou zahrnovány příslušníci různých tříd — kvalifikovaní dělníci, farmáři, obchodníci, menší podnikatelé, intelligence, příslušníci svobodných povolání atd.

proto, že podle reklamy a ženských časopisů „jsou pro vaši domácnost nezbytné“. Reklamním agenturám bylo doporučeno, aby ve svých kampaních nepropagovaly tento typ ženy, právě naopak. Ideálním typem ženy pro spotřební manipulaci je „uvědomělá tvůrkyně domova“. Je dostatečně inteligentní, aby nesetrvávala při tradičních domáckých zvycích, cílevědomě chce uplatňovat svoji tvořivou a řídící schopnost v dokonalém chodu domácnosti a je její radostí a pýchou vybavovat tento svůj svět stále novými věcmi a lepším zařízením. Má být přiměřeně vzdělána, aby mohla být účinně ovlivňována reklamou, ne však v té míře, aby toužila po povolání. A americká reklamní a tisková mašinérie začala chrlit nový image ženy, v němž byl obětován celý potenciál schopností a nadání relativně velké části populace na oltář zisku.

Žena ve společenském pracovním procesu

Nový image začal působit. V padesátých letech se feminismus v USA stal pejorativním termínem a žena, která chtěla dosáhnout seberealizace v povolání, byla považována za podezřelou a nenormální. Došlo k odlivu žen ze společenského pracovního procesu, ovšem spíše v těch profesích, které lze charakterizovat jako povolání v tom smyslu, že se k nim člověk cítí povolán a jejich vykonáváním dosahuje uspokojení. Nekvalifikovaná manuální práce či jiná pomocná práce ve výrobě, distribuci a službách byla i nadále vykonávána ženami. Je typické, že ideologům „ženství“ naprosto nevadilo, že dělnická žena těžce fyzicky pracovala. Intelektuální práce však v jejich koncepci byla nepochybnou záklou „ženství“.

Žena tak byla účinně vyřazena z profesí, jimiž by mohla přispívat k formování a řízení tohoto světa. Zejména velký odpor proti ženám byl v oblasti přírodních věd, medicíny, práva a technických oborů. Caroline Birdová uvádí, že v r. 1968 bylo 9 % žen v řadách vysokoškolských profesorů, 9 % žen v řadách vědců, 7 % pracovalo jako lékařky, 3 % jako právničky a 1 % jako inženýrky [2 : 97]. Ženě byla přiřčena role nutného a rafinovaně nuceného spotřebitele, v nižších třídách pak

role záložníka nejhůře placené a kdykoli použitelné pracovní armády.

Mohlo by se zdát, že masově a masovými prostředky se šířící vzor pasivní ženy postihl především ženu „střední třídy“, jíž byl adresován. Tak tomu však nebylo. Inzerovaný obraz ženy jako pasivního, společensky neproduktivního a druhořadého elementu pronikl do obecného povědomí, takže například i ve vnitřní hierarchii obyvatelstva slumů tvořila žena nejnižší vrstvu pyramidy. Byla vykořisťována dvakrát – společenským systémem a mužem. Vykonávala jakékoli zaměstnání, pokud to její muž potřeboval, a nepracovala, tj. pracovala pouze v domácnosti, jestliže si to nepřál.

Jestliže ženy v dnešní Americe představují zhruba jednu třetinu pracovních sil, neznamená to, že jsou proporcionálně rozmístěny v jejich struktuře a hierarchii. Profese obsazované ženami jsou zásadně méně placené a z toho či onoho důvodu méně přitažlivé pro mužskou pracovní sílu. Ženy se nepodílejí na organizaci a řízení, ale převážně na druhořadých manuálních a pomocných pracích, vyžadujících minimum kvalifikace a dovednosti. I v případech, kdy vykonávají stejnou práci jako muž, není neobvyklé, že dostávají nižší mzdu. Ani odbory, v nichž jsou ženy velmi málo organizovány, přestože to nejvíce potřebují, ani zákonodárství nejsou schopny odstranit tuto situaci, protože tam, kde ženy nejsou ochotny pracovat za nižší platy, nedostanou práci vůbec. Proto také zákony zakazující diskriminaci v zaměstnání a vyhlašující zásadu stejné mzdy za stejnou práci neuplatňují v USA ke svému prosazení žádné sankce, podobně jako v mnoha ostatních kapitalistických zemích. Americká žena dnes nahrazuje pracovní sílu imigrantů a nízkou hladinou svých mezd soutěží s rasovými menšinami. Celkový objem mezd pracujících žen zde představuje polovinu celkového objemu mezd, který by dostávali muži. Podle U. S. Labor Statistics na rok 1966 vypadaly průměrné roční mzdy zaměstnaných mužů a žen takto:

Muž - běloch	6704 \$
Muž jiné rasy	4277 \$
Žena - běloška	3991 \$
Žena jiné rasy	2816 \$

Absurdnost situace vynikne tím více, uvědomíme-li si, že i při vyhocené rasové diskriminaci ve Spojených státech má žena-běloška nižší příjmy než muži diskriminovaných ras, a okolnost, že úroveň vzdělání žen v jednotlivých příjmových kategoriích je často vyšší než úroveň vzdělání mužů; značné procento žen pracuje kromě toho v zaměstnání jejich vzdělání zcela nepřiměřeném.

Je přirozené, že zákonodárství samo o sobě nemůže v systému soukromého vlastnictví a volné hospodářské soutěže tuto situaci řešit, zejména nemá-li účinné sankce k prosazení svých zásad u podnikatelů a nemá-li dostatečnou odezvu mezi obyvatelstvem. Například i britský ministerský předseda Harold Wilson při diskusi o tomto problému v r. 1969 přiznal obtížnost praktického řešení, když řekl: „Mohou být vydány zákony stanovící, že ženy mají dostávat stejnou mzdu za stejnou práci, bude však třeba revoluce v srdcích a myslích mužů, má-li se stejné ocenění práce stát skutečnou rovností. Zákon zaručující stejnou mzdu za stejnou práci je sice významný, je však pouhým začátkem“ [17 : 27]. Dodal však také, že Anglie by si v současné době nemohla dovolit odhadovaný náklad takového vzrůstu mezd, že by bylo lépe, aby k němu docházelo postupně a byl zajištěn růstem produktivity. Z toho je jasně patrné, jak účinnou brzdou dosažení rovnoprávnosti v oblasti zaměstnání a mezd je ekonomická nutnost silně podhodnocené pracovní síly, kombinovaná s tradičními přežitky v oblasti vědomí.

Argumenty uváděné ve mzdových otázkách v neprospěch žen, jako je malá aktivita, vysoká absence a fluktuace, stále přetrvávají. Četnými výzkumy v řadě zemí byla však již prokázána jejich neopodstatněnost. Například výzkum ztrát pracovního času v důsledku nemoci nebo úrazu provedený v USA v r. 1967 Veřejnou zdravotní službou (Public Health Service) ukázal, že ženy zameškaly v průměru 5,6 pracovního dne, zatímco muži 5,3. Také rozdíl ve fluktuaci byl zanedbatelný. Pokud v některých pod-

nicích či odvětvích dochází k větší absenci a fluktuaci žen, je to zřejmě způsobeno spíše nezajímavostí práce a malými vyhlídkami na postup. Výzkumy prokázaly tuto korelaci. Zpráva U. S. Women's Bureau dochází k závěru, že při stejném druhu práce a stejných podmínkách mají ženy stejně příznivé výsledky jako muži. Lepší klíč k pochopení rozdílu v pracovním výkonu poskytuje stupeň kvalifikace, rodinný stav, věk pracovníka a délka zaměstnání spíše než okolnost, zda jde o muže či ženu [17].

Žena ve sféře politiky — účast ženy na věcech veřejných

Propagovaný image „uvědomělé tvůrkyně domova“ se přirozeně promítl i do oblasti politické participace ženy. Nelze mluvit o nějakém příliš velkém poklesu procenta žen působících v politickém životě. Toto procento nikdy nebylo příliš vysoké, takže došlo-li k jeho snížení, ani toto snížení nebylo příliš významné.⁴ Důležitá byla spíše změna psychologického klimatu, na jehož pozadí se pohyb žen v politické sféře odehrával. V předkapitalistických typech společnosti přijímala žena své postavení jako dané a neměnné a kromě ojedinělých a zcela marginálních případů si své nerovné postavení neuvědomovala nebo o něm neuvažovala a na účast v politice neaspirovala. S rozvojem kapitalistické výroby a vzrůstem počtu žen pracujících mimo svoji domácnost se zrodilo feministické hnutí a boj za rovnoprávnost. Žena si začala uvědomovat svoji nerovnost a usilovala o změnu. V rámci kapitalistického systému a patriarchální tradice se ji však v politice nemohlo podařit nic více než dosažení hlasovacího práva.⁵ Americká situace působí dojmem, že tímto formálním úspěchem se feministické hnutí uspokojilo a ve svém boji vyčerpal. V padesátých letech bylo vystředáno prudkým antifeminismem, který dal vyrůst zcela novým postojům. Nechtěla-li se žena vystavovat nebezpečí, že bude nazývána mužatkou a

⁴ Ve srovnání s ostatními státy je v USA zastoupení žen ve veřejných orgánech velmi nízké. Před posledními volbami připadaly na 100 senátorů dvě ženy a na 435 poslanců 11 žen, na 307 federálních soudců 2 ženy a ve vládních funkcích byl poměr 2,4 : 100. V parlamentu jednotlivých států bylo že-

namí obsazeno 234 křesel ze 7700, tj. 3 : 100 (viz ILO Yearbook 1972).

⁵ Ani tento proces není v celosvětovém měřítku dosud u konce. V r. 1920 uznávalo volební právo žen 26 zemí, v r. 1964 104 zemí a dnes 126 zemí.

neženskou sufražetkou, musela se přizpůsobit novému obrazu ženství, uvědomit si odlišnost svého poslání, nechápat je však jako nerovnost postavení, ale jako důstojné naplnění ženství, s nímž jsou jakákoli účast, a dokonce i zájem na věcech veřejných neslučitelné. Obraz byl přijat. Pod palbou těžkých kalibrů masových komunikačních prostředků⁶ žena rezignovala na vnější svět a uzavřela se do mikrosvěta své domácnosti, popřípadě do své sociálně a kvalifikačně méněcenné činnosti na okraji společenského pracovního procesu. Betty Friedanová se ve své knize *The Feminine Mystique* zmiňuje o redakční politice amerických ženských časopisů, které jsou hlavním zdrojem informací ženské populace. Představitel jedné z největších revuí ji vyjádřil takto: „Naše čtenářky jsou ženy z domácnosti. Nezajímají se o aktuální veřejné otázky širšího dosahu. Nezajímají je národní či mezinárodní záležitosti. Jejich zájmem je pouze rodina a domov. Nezajímají se o politiku, pokud nemá vztah k bezprostředním potřebám domácnosti, jako je například cena kávy. Humor? Musí být jemný. Satiru nepochopí. Cestování? Téměř o něm nepíšeme. Vzdělání? To je problém. Úroveň jejich vzdělanosti vzrůstá. Mají většinou středoškolské vzdělání a řada jich má vzdělání vysokoškolské. Velmi se zajímají o vzdělání svých dětí... Pro ženy prostě nemůžete psát o nějakých idejích nebo otázkách širšího dosahu. Proto se 90 % našich článků týká domácnosti a 10 % otázek obecných“ [7 : 31].

Maurice Duverger při své analýze politické role žen dochází k závěru, že „příčinou jejich malého vlivu na státní záležitosti je do značné míry jejich inertnost... ženy si nejen velmi zřídka přejí získat pozici v politickém vedení, ale ve své většině akceptují systém argumentů, jímž muži zdůvodňují, proč ve vedení nejsou. Je překvapující, že jsou v tomto směru někdy daleko nekompromisnější než muži, že jsou antifeministky“ [4 : 126].

Ve světle účinného formování, resp. přeformování postojů ženy v USA to ani tak překvapující není. Ve hře působí nejen tisíciletá tradice nerovnosti, ale zejména

novodobé ekonomické, politické a kulturní tlaky, jejichž účinnost je znásobena technikou moderních masových komunikačních prostředků. Není divu, že žena izolovaná ve svém mikrosvětě a vystavená těmto všestranným tlakům se stává sama proti sobě antifeministkou.

Místo ženy v americké společnosti poválečné éry velmi pádně vymezil mluvčí demokratického liberalismu Adlai Stevenson při svém zahajovacím projevu na Smith College v r. 1955. Stevenson kategoricky odmítl přání vzdělaných žen hrát svoji roli v „krizi našeho věku“. Podle jeho názoru se moderní žena podílí na politice prostřednictvím své role manželky a matky. „Ženy, zejména vzdělané ženy, mají jedinečnou možnost ovlivňovat nás, muže a chlapce... inspirovat ve svém domově vizi smyslu života a svobody... pomáhat manželu nalézt hodnoty, které dají smysl jeho specializované každodenní práci... Pokud jde o naši krizi, mohou udělat mnoho ve své pokorné roli ženy v domácnosti“ [7 : 53–54].

Žena a vzdělání

Oblast vzdělání zůstala relativně déle zdánlivě nezasazena kampaní „ženské mystiky“, jak toto období nazývá B. Friedanová. Počet žen studujících na středních a vysokých školách stále vzrůstal, kvantitativně byly naplňovány záruky občanských svobod a výdobytky raného feminismu. Jaká však byla kvalitativní stránka věci? Mýtus „ženské mystiky“ postupně měnil motivace dívek, pokud jde o vzdělání. Jejich touha po vědění se ztratila. Nestudovaly již proto, aby poznávaly, aby se dobře připravily na své budoucí povolání, aby pracovaly ve vědě, technice či literatuře. Studium se stalo prostředkem, jak získat manžela a škola místem, kde ho získat. „Uvědomělá tvůrkyně domova“ měla být vzdělaná, ne však příliš, ne však tak, aby toužila po povolání. Více dívek sice vstupovalo na vyšší školy, méně jich však absolvovalo. Na vysokých školách bylo běžné, že dvě ze tří dívek, které začaly studovat, odpadly během studia a i ty, které

⁶ Podle průzkumů je každý Američan vystaven denně vlivu 1734 reklam působících ze 6000 rozhlasových stanic, 700 televizních vysílaců, nesčetných

časopisů, plakátů a reklamních tabulí (viz Rolf Winter: *Amerika! Amerika?*, Svoboda, Praha 1973, s. 83).

dostudovaly, se pouze výjimečně věnovaly nějakému povolání. Ukázalo se, že dosavadní systém vzdělání žen neodpovídá novému obrazu. Zejména na koedukovaných a na vysokých školách byla výuka zaměřena k přípravě na kvalifikované odborné povolání v „mužském“ světě a neměla tedy pro novou životní dráhu ženy žádný praktický význam. Znovu se zrodila diferenciace vzdělání podle pohlaví. Některé vysoké školy pro dívky byly zrušeny. Na koedukovaných školách se začala projevovat tendence neplytvat vzděláním na studentky, které je stejně nevyužijí, a dávat přednost studentům. Ve školách, kde studovaly dívky, byly výrazně změněny osnovy ve směru orientace na rodinu. Například chemie byla nahrazena moderním vařením a výuka byla obohacena přednáškami na téma „jak získat vhodného životního partnera“, „zásady správné výživy“, „harmonický sexuální život“ atd. Byla vyloučena „čistá“ věda a „čisté“ umění jako disciplíny příliš abstraktní a intelektuální a ženám byly vyhrazeny disciplíny „aplikované“, jako zpracování textilu, keramiky a jiných materiálů vhodných pro domácnost, zpracování vyžadující spíše manuální zručnost než použití intelektuální kapacity. Nový způsob výuky chránil studentky před pokusem používat ve větší míře svých intelektuálních, kritických a tvořivých schopností. Byl koncipován přesně v duchu pragmatického funkcionalismu, jehož ústředním konceptem byla adaptace dané roli, danému statusu, danému společenskému systému. Jeho obhájci označili předchozí, pro jednotlivá pohlaví nediferencovanou výuku za hlavní zdroj ztráty psychologické rovnováhy a frustrace ženy při plnění staronové role. Teoretické koncepte freudistů, Meadové a funkcionalistů byly součástí osnov ženského vzdělání jako vědecká báze zdůvodnění ženské pozice ve společnosti.

Současně došlo k velkému rozkvětu diferencované literatury pro ženy a pro muže, a to prakticky od nejranějšího věku: literatura pro hochy — založená na dobrodružstvích chlapeckého nebo mužského hrdiny se všemi uznávanými mužskými

atributy; literatura pro dívky — líčící příběhy ženské hrdinky, vybavené uznávanými ženskými atributy.⁷ Ženy se staly vášnivými čtenářkami sladkých příběhů romantické lásky. Při výzkumech čtenářských zájmů bylo zjištěno, že některé z nich kupují až 80 knih tohoto typu ročně [9]. Mužům přirozeně nebyl tento obchod s romantismem adresován.

A tak vzdělání, literatura a kultura vůbec se nestaly nástrojem osvobození americké ženy, ale podstatně přispěly k procesu, který je nazýván „defeminismem“, „mystikou ženství“, „sexuální kontrarevolucí“, k procesu návratu ženy do jejího tradičního postavení.

Žena v manželství a v rodině

Feministické hnutí vyústilo v podstatě v legislativní reformy, v nichž nebylo možno dokonce ani všechny v praxi uskutečnit (např. zásadu stejné mzdy za stejnou práci atd.). Nejsou-li reformy tohoto typu doprovázeny konkrétními opatřeními v ekonomické základně společnosti a konsensem ve vědomí lidí, mají zpravidla velmi malý praktický dopad a nemohou se výrazně dotknout základních společenských institucí. Přestože manželství a rodina jako tradiční instituce se zdály být narušeny hnutím za ženskou emancipaci v letech těsně předválečných a poválečných, byly v období „ženské mystiky“ rehabilitovány ve své původní podobě a novými zákony zůstaly téměř nedotčeny. Práva žen nebyla uváděna v život, a to ani ženami samými. Jediným uznávaným posláním a povoláním ženy bylo být manželkou a matkou, pokud možno mnoha dětí. V tomto společenském postavení tedy opět odvozovala svoji společenskou identitu od muže.

Rodina však již v tomto období nebyla onou spontánně a za součinnosti všech členů rodiny fungující jednotkou. Proces její atomizace na nejmenší nukleární jednotku byl dokončen a jedinou pracovní a řídicí silou současně zde zůstala žena, která nadto měla neustále vypadat tak, jako by vůbec žádnou práci nedělala. Rodina se kromě toho (jak již bylo uvedeno) stala v pová-

⁷ Toto rozdělení není přirozeně typické pro období americké „ženské mystiky“, objevuje se běžně ve většině kultur patriarchálního typu. V USA se

v uvedeném období pouze tato situace kvalitativně i kvantitativně vyhrocuje.

lečné době v USA velmi významnou spotřební jednotkou, bez níž by chod rozvinuté průmyslové výroby byl vážně narušen. Z obou důvodů musela být domácnost navržena jako malá továrna, neustále doplňovaná nejnovějším zařízením. Tento obraz ztotožnil masu amerických žen téměř všech tříd. Bylo otázkou relativní prestiže se ideálu v té či oné míře přiblížit. Ženy fanaticky konzumovaly nabízené spotřební zboží, a to často bez ohledu na jeho praktickou užitečnost. Čas vynaložený na děti a domácnost se zvýšenou mechanizací nijak výrazně nesnížil.

Obstarávání domácnosti a výchova dětí musely být prováděny vědecky. Tím bylo umožněno, aby ideologie „ženské mystiky“ nemusela ženě odejmout právo na vzdělání, naopak, považovala reformované vzdělání za vhodnou výbavu pro manželství.

UVědomělá realizace ženského poslání a využití v malé, industrializované domácnosti však nepřinesly ženě větší svobodu, jak hlásala nová ideologie. Nedosáhla větší svobody sociální ani sexuální, nedosáhla pocitu uspokojení z realizace své osobnosti. Jako matka odrostlých dětí (ale často i předtím) dospěla k pocitu absolutní frustrace a ztráty smyslu života.

Avšak ani muž nedosáhl větší svobody. Velmi často je možno slyšet, že v Americe panuje matriarchát, že v moderním americkém manželství si žena udělala z muže otroka — a i toto tvrzení je oprávněné.

Po vyrazení ženy z účasti na věcech veřejných — ať již v oblasti práce či politiky — se stal muž hlavním nástrojem a prostředkem její seberealizace. Jeho úspěch je jejím úspěchem, jeho prestiž je jejím prestižem. Není proto divu, že svým způsobem zasahuje do jeho záležitostí, vytváří mu denní pracovní režim, nutí ho k výkonu, k většímu výdělku, k postupu. Jestliže mu takto usilovně vnucuje svoji vlastní vůli, je to proto, že ve svém odcizení ztratila sama sebe a ztotožnila se s ním. V této situaci se pak každý z partnerů cítí v manželství otrokem, žena proto, že je zbavena možnosti seberealizace vně této jednotky, muž proto, že je v podstatě hnán k úspěchu ve vnějším světě aspiracemi své ženy, a ne svými vlastními.

Vláda v rodině je výhradní doménou

ženy. Geoffrey Gorer [8] konstatuje, že se těžko najde společnost, kde by hrál otec úlohu tak bezvýznamnou, jako ve Spojených státech. V duchu „ženské mystiky“ důsledně nastolená tradiční dělba práce mezi oběma pohlavími odňala muži jakoukoli rodinnou zodpovědnost i prestiž a učinila z něho pouze nástroj k opatrování peněz. V jednom chicagském výzkumu provedeném mezi dětmi se ukázalo, že otec je považován za méně důležitého než řidič školního autobusu.

Vztah mezi manželskými partnery se tak stále více oboustranně deformuje. Každý z nich je svým způsobem deprimován a příčinu deprivace podvědomě cítí v osobě druhého. Není neobvyklé, že žena svým mužem opovrhne a muž jí nenávidí. Celkové společenské klima nenávisi a násilí poznamenává i vztahy mezi pohlavími. Sexuální agrese a sadismus jsou běžné.

Očekávali bychom, že koncentrace matky na „tvůrčivou činnost v domácnosti“ bude prospěšná alespoň dětem. Ani vztah k dětem se však nevyvíjí harmonicky a bezkonfliktně. Nespokojená žena-matka je antisociální vůbec. Je sama. V dřívějších dobách žili lidé zpravidla v domech, kde měli mnoho přátel a známých, v relativně malých komunitách, kde každý znal každého a mohl být kdykoli s někým ve styku. Intenzivní urbanizace učinila tomuto způsobu života naprostý konec. Dnes lidé žijí vedle sebe blíže než kdykoli dříve, není to však soužití, ale přelidněná izolace. Ve velkých činžovních věžových domech žijí desítky malých rodin, které mají mnoho společného, jsou si však navzájem cizí. Žena střeží soukromí své domácnosti, která je jejím královstvím, současně se v ní však cítí opuštěna. Přeje si co nejvíce užít členů své rodiny, přeje si je mít co nejvíce kolem sebe, vměšuje se do záležitostí manžela i dětí a nepřiměřeně je omezuje. Je neustále k dispozici, bdělá a pečující, neponechává nikomu prostor k samostatnosti. Děti jí oplácejí závislostí a vzrůstem zbytečných požadavků. Takto založený vztah matka — dítě zpravidla vyústí v konfliktní situaci (v kontraverzi matky se školou, která jí její dítě bere, či v dospělejším věku ve snahu dítěte vymanit se co nejrychleji z rodinného prostředí). Může také, a to nikoli ojediněle, vychovat je-

dince neiniciativního a nesamostatného, nevybaveného pro praktický život, a zejména pro obtížné životní situace.

Protože jediným životním posláním americké ženy se stalo mít děti, je její existence smysluplná, pouze pokud je plodí a vychovává. Jakmile dorostou, je smysl jejího poslání pryč. Vzhledem k nízkému věku amerických žen vstupujících do manželství dochází k této situaci brzy, lze říci v období vrcholu jejich produktivních sil.

A právě v době nedávno minulé uzrály plody poválečného úsilí „ženské mystiky“: masová frustrace exmatek, psychické poruchy a řada onemocnění nervového původu způsobené ztrátou smyslu života. Z této uličky nelze uniknout psychoterapií, požíváním alkoholu a drog či vyhledáváním nesmyslných pseudočinností. Z této uličky vede pouze jediná cesta: osvobodit ženu z vězení její odcizené domácnosti, umožnit jí činnost, při níž by cítila svoji spoluodvědnost za svět, a vytvořit takové sociální a ekonomické podmínky, aby obě části svého lidského poslání — mateřství a budování světa — mohla bezkonfliktně splnit.

Současná americká společnost není schopna tyto předpoklady zajistit. Stále častěji a stále více je považována za nemocnou společnost, zatíženou vnitřními konflikty, z nichž „problém ženy“ je pouze jedním z mnohých.

Potvrzuje tak správnost marxistického přístupu k ženské otázce jako k inherentní součásti celkové sociální otázky. Základní sociálně třídní antagonismy jsou půdou, na níž vzniká a rozvíjí se řada druhotných konfliktů. Ty však nemohou být vyřešeny, aniž by byl likvidován jejich základ.

Literatura

- [1] Bebel, A.: *Žena a socialismus*. Praha, Čs. soc. dem. strana 1909.
- [2] Bird, C.: *Born Female*. New York 1970.
- [3] Deusch, H.: *The Psychology of Woman. A Psychoanalytical Interpretation*. New York 1944.
- [4] Duverger, M.: *The Political Role of Women*. UNESCO 1955.
- [5] Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha, SNPL 1967.
- [6] Farnham, M., Lundberg, F.: *Modern Woman: The Lost Sex*. New York 1947.
- [7] Friedan, B.: *The Feminine Mystique*. New York, Dell Publishing Co. 1971.
- [8] Gorer, G.: *Americans*. New York 1970.

- [9] Greer, G.: *The Female Eunuch*. New York, McGraw Hill 1971.
- [10] Komarowsky, M.: *Functional Analysis of Sex Roles*. American Sociological Review, August 1950.
- [11] Komarowsky, M.: *Women in the Modern World. Their Education and Their Dilemmas*. Boston 1953.
- [12] Mead, M.: *Male and Female*. New York, W. Morrow Co. 1967.
- [13] Millet, K.: *Sexual Politics*. New York, Avon 1971.
- [14] Parsons, T.: *An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification*. In: *Essays in Sociological Theory*, Glencoe, Ill. 1949.
- [15] Sullerot, E.: *La femme dans le monde moderne*. Paris, Hachette 1970.
- [16] Winter, R.: *Amerika! Amerika?* Praha, Svoboda 1973.
- [17] *Women Workers in a Changing World*. Geneva, International Labour Office 1973.

Резюме

Бартова Е.: Положение женщины в послевоенной Америке и его детерминанты

Женский вопрос не является изолированным и случайным общественным явлением. С одной стороны он является последствием тысячелетнего традиционного устройства общества, с другой стороны — рефлексией трендов конкретного социально-экономического климата данного общества.

Развитие положения женщины в послевоенной Америке является ярко выраженным примером того, как хозяйственные интересы могут повлиять на пастуший тренд определенного явления и переменить его в противоположность. После успехов и некоторых достижений феминистского движения довоенной эры здесь в пятидесятые и шестидесятые годы происходит заметный шаг назад — к программному возвращению женщины в ее традиционную сферу, метко характеризованной немецким оборотом «Kinder, Küche, Kirche» («Дети, кухня, костел»). Главный импульс к этому возвращению — экономические мотивы, именно стремление обеспечить сбыт внутренней торговли путем стабильного потребления со стороны американских домашних хозяйств. Поэтому женщины при помощи средств массовой коммуникации, поддерживаемых имеющими вес идеологиями, внушается роль «сознательной созидательницы родного дома», роль, которая содержит в себе все новое и все большее потребление товаров. Таким образом экономическая цель успешно достигается. Однако вреду, нанесенному интеллектуальному потенциалу одной половины населения, не дань счета.

Пример Америки подтверждает, что женский вопрос не является изолированной проблемой, что он находится в тесной зависимости от остальных общественных явлений и что нельзя его решить самого по себе. Его можно решить только в связи с общим социальным вопросом.

Summary

Bártová E.: The Position of Woman in the Post-war America and Its Determinants

The woman issue is no isolated and incidental social phenomenon. It is both a product of a thousand-year long traditional arrangement of the human society and a reflection of the concrete social and economic climate.

The development of the female social position in the post-war America has offered striking examples of how economic interests may distort the actual trend of a certain phenomenon and turn it into its very opposite. The feminist movement in the first half of the nineteenth century having been marked for some achievements, suffered a clearcut setback in the fifties and sixties — the woman has been tendenciously drawn back again into her traditional sphere which is preg-

nantly characterized by the three German „K“: Kinder, Küche, Kirche.

One of the main impulses of the setback has grown out of purely economic motives namely of the selling efforts aimed at the stabilization of the America's home market through a stable demand provided by households. Here is the clue why the female has been manipulated by means of mass media — backed by influential ideologies — into the role of “a Balanced Homemaker”, into a role which implies an ever renewing and ever growing consumption of goods. The business goal has been attained at the costs of a new economic and intellectual repression of women.

The American case has thus proved that the woman issue being closely interconnected with other social phenomena cannot be solved in isolation. The answer to it may be found only in the context with the solution of the general social problems.

V druhé polovině šedesátých let se ulice NSR a Západního Berlína stále častěji stávaly místem konfrontací demonstrujících mladých lidí se státní mocí, jež šokovaly západoněmeckou a západoberlínskou veřejnost a sdělovacím prostředkům přinášely podněty k různým úvahám o sociálně politické situaci této země a tohoto města.

Zvláštní místo v historii protestu západoněmecké a západoberlínské mládeže patří 2. červnu 1967, kdy si srážka mladých demonstrantů s policií v Západním Berlíně vyžádala první lidskou oběť — zastřeleného studenta B. Ohnesorga. Brutální čin západoberlínského policisty Kurrase vyvolal nejen vlnu rozhořčení a odporu v tomto městě a v Německé spolkové republice, ale podnítil hlubší zájem o studium západoněmeckých a západoberlínských společenských poměrů. Nemálo lidí si začalo klást otázku, jak je možné, že ve společnosti, která po řadu let prožívala značný hospodářský rozmach, v níž po dlouhé období vládu tvořily strany těsně spjaté se západoněmeckými monopoly — křesťanští demokraté a křesťanští sociálové, se začíná bouřit mládež, která nepocituje materiální nedostatek a obecně si nemůže stěžovat na nedostatek pracovních příležitostí.

Příčiny a cíle mládežnického protestu

Západoněmecké protestní hnutí mládeže šedesátých let je společenský jev, který svými kořeny tkví v německé minulosti i přítomnosti a vyvěrá z rozporů soudobého státně monopolistického kapitalismu. Zabývala se jím řada západoněmeckých i cizích autorů, kteří ukazují, že šlo především o protest studentské mládeže.¹ Zdroje tohoto protestu jednotliví autoři hledají a nacházejí v různých faktorech společenského života a podle své politické orientace

akcentují různé aspekty příčin revolty mladých. Tak můžeme např. číst, že v západoněmeckých poměrech je nečekaný výbuch studentské nespokojenosti odpovědí studentů především na situaci v západoněmeckém školství.²

Měla jistá zaostalost západoněmeckého vzdělávacího systému vliv na formování studentského protestu? Nesporně, protože organizace, princip řízení, metodika výuky i zkoušek západoněmeckých vysokých škol přežívaly z minulého století, právě tak jako suverénní moc vysokoškolských profesorů. To všechno vytvářelo nezdravé prostředí a vyvolávalo kritiku studentů již dříve. Proč však došlo k výbuchu studentské nespokojenosti až v polovině šedesátých let? Uvedené argumenty nepřinášejí uspokojivou odpověď, protože zvýšení počtu studentů během posledních patnácti let na více než dvojnásobek vyžaduje širší společenské vysvětlení.

Vedoucí činitelé soudobého státně monopolistického kapitalismu musí při svých sociálně politických úvahách přihlížet ke dvěma významným faktorům: 1. k postupující vědeckotechnické revoluci a 2. ke světové socialistické soustavě, jejíž význam stále roste jak v aspektech ekonomicko-sociálních, tak i ideologicko-politických v celosvětovém měřítku. V důsledku jejich působení jsou kapitalisté nuceni vkládat značné částky do vědy, jež se v naší současnosti stává bezprostřední výrobní silou. Konstrukce a obsluha novodobé techniky, efektivní způsoby řízení soudobých společenských procesů, stoupající nároky průmyslově rozvinuté společnosti vyžadují nebývalý růst pracovníků s odborným a vysokoškolským vzděláním. Z tohoto faktu je především třeba vysvětlit zvyšující se počty vysokoškoláků v ze-

¹ Viz např. Wildenmann, R. — Kaase, M.: *Die unruhige Generation*. Mannheim 1968.

² Viz Leonhardt, F.: *Studentenunruhen. Ursachen — Reformen*. Stuttgart 1968.

mích soudobého kapitalismu, v tom je studentská revolta podmíněna obecnějším rysem tohoto společenského řádu. Západoněmecký rys lze spatřovat v tom, že německá minulost 19. století zasahovala v podobě zaostalých regulí a zejména přežilých profesorských práv do současnosti západoněmecké vysoké školy a přítomnost NSR se projevila nevšimavostí kompetentních státních orgánů vůči naléhavým potřebám změn ve vysokém školství. Na příkladu nezbytnosti soudobého kapitalismu získat vysoce kvalifikované kádry a na zaostalosti západoněmeckého školství lze názorně demonstrovat, jak vědeckotechnický pokrok svým působením mimo jiné prohlubuje rozpory imanentní kapitalistickému řádu.

K dalším příčinám studentského protestu patří změny v rozhodujících oblastech života západoněmecké společnosti. Jde zejména o pokračující koncentraci moci v rukou stále menších skupin, a to jak ve sféře národního hospodářství, tak v řízení společnosti a ovlivňování veřejnosti. K ní přistupují i nové funkce buržoazního státu v podobě snah o plánování a regulaci ekonomiky v makrostruktuře.

Rostoucí význam nabývají sdělovací prostředky, které formou reklamy v tisku, rozhlasu, televizi i filmu, jakož i přímým ovlivňováním obyvatelstva přispívají k jeho manipulaci ve směru, který prospívá oporám daného společenského řádu. Tento pro soudobého člověka nepostradatelný nástroj je stále více využíván ve službách konzumu, k vyvolávání umělých potřeb širokých vrstev a jejich internalizaci.

Lidé v soudobém kapitalismu žijí ve světě, v němž probíhá proces prohlubující se institucionalizace a byrokratizace veřejného života, vzrůstající anonymity a zvěcnění mezilidských vztahů. Zužuje se základna, na níž může člověk jednat v souladu se svými potřebami a podle svého rozhodnutí, stále méně může ovlivňovat chod společenského života. Pocity odcizení, frustrace a nespokojenosti se ze sféry výrobní činnosti přenášejí i do dalších oblastí včetně politiky a dokonce i do soukromého života — do rodiny, oblasti trávení volného času, do něhož také zasahuje manipulace a zájmy „zábavního“ průmyslu.

Zvětšující se koncentrace moci a byro-

kratizace jsou patrné i v politickém systému, při tvorbě politických rozhodnutí, která se týkají zájmů celé západoněmecké veřejnosti. Vedení politických stran v NSR je různými cestami spjata s monopoly a dalšími složkami vládnoucích skupin a o řádového občana má větší zájem především jednou za čtyři roky, kdy se v této zemi konají volby do parlamentu. Tím, že se v roce 1966 vytvořila vládní koalice křesťanských demokratů a sociálů spolu se sociálními demokraty — dvou fakticky nejsilnějších a nejvlivnějších politických stran — zmizela v očích západoněmeckého občana ze západoněmeckého parlamentu možnost politické opozice a stalo se zřejmým, že význam a důležitost tohoto činitele politického systému klesá.

Koncentrace ekonomické a politické moci, srůstání státu s monopoly, koncentrace zdrojů ideologického ovlivňování, zapojení vědy a techniky do manipulace masami v zájmu vládnoucí třídy — to vše bylo vzhledem k danému společenskému řádu eufunkční, umožňovalo hladší uspokojování zájmů reprezentantů tohoto společenského systému, jejich skupinových zájmů, účinnější celospolečenské řízení a ideologické působení na široké vrstvy obyvatelstva. S tím související omezování možnosti seberealizace mas, oklešťování jejich faktických politických práv, pocity narůstající bezmocnosti vůči buržoazní společnosti vytvářely potenciální sociální napětí, které se muselo dříve nebo později i navenek společensky projevit.

V šedesátých letech došlo k přeskupení třídních a politických sil ve světě. Vedle socialistické soustavy a systému kapitalismu se počátkem tohoto období politicky zformoval „třetí svět“ v důsledku národně osvobozenéckého boje v zemích, které byly až dosud koloniemi kapitalistických států. Vládnoucí skupiny těchto zemí se všemožně snažily, aby politicky se osvobodivší země nenastoupily cestu socialistických přeměn. Zejména nejsilnější kapitalistická velmoc — Spojené státy americké — si vytkla za cíl zastavit postup socialismu a udržet ve světě svoje pozice. V zájmu amerických monopolů vystoupil imperialismus USA vojensky v Dominikánské republice a začal politiku genocidy ve Vietnamu.

Existují další zdroje nespokojenosti, kte-

ré plynou ze zahraniční politiky vlády NSR. Změněný poměr sil mezi socialismem a kapitalismem ukázal absurdnost politiky studené války, kterou vedoucí kapitalistické mocnosti zahájily vůči zemím socialistického společenství koncem čtyřicátých let. Odpovědní političtí činitelé těchto zemí z této skutečnosti vyvodili závěry ve smyslu zmírnění napětí mezi oběma společenskými systémy. Pouze vláda NSR setrvala na této zdiskreditované politice a nechtěla se smířit s výsledky druhé světové války. I nadále trvala na zásadě, že jediné ona má právo zastupovat zájmy německého národa, a proto odmítala uznat NDR jako suverénní a svrchovaný stát a v praxi lpěla na přežilé Hallsteinově doktríně. V průběhu šedesátých let se ukázala neudržitelnost této zkonstatované a iluzivní politiky.

Situace státně monopolistického kapitalismu obecně a západoněmecké společnosti zvláště poskytovala v šedesátých letech možnosti pro vznik hnutí kriticky zaměřeného proti danému společenskému zřízení. Proč se však mluvčími protestu stali západoněmečtí studenti? Byli to lidé mladí, a proto citlivější na své okolí, vytvářející si teprve svůj názor na svět, kritičtější k dospělým. Protože studovali, nepocívali ještě tolik složité vazby dané zařazením do pracovního procesu, což jim na jedné straně zabraňovalo vidět komplikovanost fungování soudobé společnosti, ale na druhé straně umožňovalo snáze formulovat svoje názory na společnost, v níž žili. Status studenta implikuje osvojení určité sumy vědních poznatků, rozvoj analytického a deduktivního myšlení a schopnost verbálně formulovat své myšlenky.

Západoněmečtí studenti této doby pocházeli převážně (93 %) z rodin buržoazních nebo maloburžoazních, byli tedy během studia v podstatě finančně zajištěni, přesto však má jejich protest i sociálně ekonomický podtext. I když se v NSR v důsledku vědeckotechnického pokroku zvýšila poptávka po vysokoškolských odbornících, profesionální uplatnění adekvátní svému vzdělání nacházeli především absolventi přírodovědeckých a technických oborů, zatímco ve společenských vědách našlo odpovídající místo pouze 10–20 % absolventů. To vysvětluje fakt, že se v řa-

dách studentského protestu angažovala řada mladých politologů, sociologů, historiků, pedagogů apod.

K charakteristickým rysům studentského protestního hnutí tohoto období patří demokratické, antiautoritativní zaměření, postupem času narůstající radikalismus, propletení specificky studentských požadavků s nároky celospolečenskými, přičemž v letech 1967–1968 se projevoval větší zájem o otázky celospolečenských poměrů NSR a celosvětových problémů.

K studentskému protestu se hlásily skupiny studentů a intelektuálů, kteří působili v různých centrech NSR a v Západním Berlíně a daný společenský systém kritizovali z různých aspektů podle svého politického přesvědčení, jež zahrnovalo široké spektrum politických názorů — od pacifistů přes liberály, buržoazní nonkonformisty a různé odrůdy socialistů až ke skupinám, které stály na marxistických pozicích a vyslovovaly se pro spolupráci se zakázanou Komunistickou stranou Německa. Není proto snadné formulovat jeho cíle. Vezmeme-li jako určující kritérium skutečnost, že v období 1965–1969 hlavní tón udávala a studentské požadavky formulovala vysokoškolská organizace SDS (Sozialistischer Deutscher Studentenbund), jež sdružovala studenty levicového politického smýšlení, pak lze říci, že konflikt studentů se státní mocí se týkal této problematiky:

a) v oblasti vnitropolitické — kritika postupující koncentrace ekonomické a politické moci, kritika principů „konzumní společnosti“ včetně rostoucí manipulace veřejnosti sdělovacími prostředky, odpor proti byrokratizaci a institucionalizaci veřejného života, kritika SPD za to, že se zřekla marxismu a uzavřela vládní koalici se stranou velkokapitálu, boj proti zákonům o výjimečném stavu a proti Springerovu tiskovému koncernu;

b) v zahraničně politické oblasti — stanovisko k americké účasti na válce ve Vietnamu a poměr NSR k zemím socialistického společenství a z nich zejména k Německé demokratické republice.

Ze sporu studentů se státní mocí je pak možné odvodit požadavky radikálů SDS, jež se týkají obou jmenovaných oblastí.

Mluvčí studentského protestu žádali likvidaci byrokratických struktur v ekonomice, státním aparátě a školství NSR, zestátnění velkoprůmyslu. V zahraniční oblasti se vyslovovali proti americké válce ve Vietnamu, pro likvidaci závislosti NSR na Spojených státech amerických v hospodářství a zahraniční politice a novou orientaci ve vztahu k socialistickým a rozvojovým zemím.³

Z prohlášení mluvčích studentského protestu R. Dutschkeho a H. Krahle vysvítá, že cíle tohoto hnutí se proměňovaly v závislosti na čase — od kritiky jednotlivých zlořádů společenského uspořádání NSR včetně poměrů ve školství se přešlo k vytýčení požadavku socialistických přeměn soudobého kapitalismu.⁴ Proto se vymýšlely a v praxi i zkoušely koncepce a recepty, jak přispět k revolučnímu uvědomění širokých vrstev obyvatelstva, jež podle teoretiků protestu žilo ve „falešném vědomí“.

Pozitivní přínos studentského protestu

Protestní hnutí západoněmeckých studentů v této podobě a historické etapě nemělo dlouhého trvání. Svým působením se však zapsalo do dějin NSR a Západního Berlína šedesátých let i do historie „nové levice“ zemí soudobého kapitalismu. Která pozitiva přineslo?

Získalo si u části veřejnosti NSR uznání tím, že ukázalo na zlořády soudobé západoněmecké společnosti. Její kritiku vedlo v několika rovinách. Především poměrně zdařile poukázalo na dehumanizační důsledky státně monopolistického kapitalismu pro západoněmeckou společnost. V rámci svých teoretických možností analyzovalo a odmítlo „princip výkonu“ uplatňovaný v této sociálně ekonomické formaci, její „konzumní“ charakter a z toho plynoucí nebezpečí pro široké vrstvy obyvatelstva. Upozorňovalo ve svých analýzách na zvětšující se manipulaci mas vládnoucí třídou, která proniká do všech sfér společenského života i do oblasti lidského soukromí. Při kritice společenského uspořádání si všimlo ekonomiky, státu, zájmových svazů, církvi, sdělovacích prostředků, policie, jus-

tice i vysoké školy jako vzájemně propojeného byrokratického systému, v němž probíhá proces postupující byrokratizace a institucionalizace. Pranýřovalo zvyšující se formalizaci buržoazního politického systému, omezování faktického práva občanů podílet se na tvorbě závažných celospolečenských rozhodnutí nebo je aspoň ovlivnit. Podalo analýzu stavu západoněmeckého vysokého školství a ukázalo, v čem tkví zdroje napětí na vysokých školách.

Protestující studenti se ostře postavili proti vnitřní politice pravicových předáků západoněmecké sociální demokracie a protestovali i proti masové šířenému antikomunismu. V zahraničněpolitických otázkách kritizovali vládu za její postoj k socialistickým zemím a žádali v tomto směru normalizaci vztahů, zejména diplomatické uznání NDR. Organizovali akce odsuzující americké vměšování ve Vietnamu a zahraniční politiku USA, která sledovala zájmy severoamerických monopolů a byla namířena proti národně osvobozenkému hnutí, zejména v Latinské Americe a Asii.

Ve své činnosti spojovali studenti prosazování ryze studentských požadavků s celospolečenskými cíli, a tak rozšiřovali hnutí o ty, kteří se dosud v politické činnosti aktivně neangažovali. Používáním demonstračních technik převzatých z praxe severoamerické „nové levice“ dosahovali po určitou dobu svých záměrů — demaskování soudobého kapitalismu, získání sympatizujících a paralyzování potlačovacího aparátu státní moci.

Protestní hnutí studentů bylo naplněno morálním odmítnutím současného státně monopolistického kapitalismu a proklamovalo nárok na spravedlivější a lidštější společnost. Dokázalo krátkodobě otrást vědomím společnosti, o níž oficiální propaganda po dlouhá léta tvrdila, že se rozvíjí na základě „sociálního partnerství“, že její politický systém pracuje v podstatě dobře a je pouze zapotřebí spolupráce všech sociálních skupin společnosti, aby byla ještě bohatší. Relativně krátké působení studentského protestu vyvrátilo podobné mýty buržoazní ideologie a dokázalo, že v západoněmecké společnosti existují vážné

³ Viz Schoeps, H. — Dannenmann, Ch.: *Die rebellischen Studenten*. München 1968.

⁴ Viz článek R. Dutschkeho v týdeníku *Die Zeit* z 1. 3. 1968.

rozpory, jež jsou kapitalismu imanentní a které ani vědeckotechnický pokrok, ani koncentrace moci, úzká spolupráce buržoazního státu s velkomonopoly a špičkami dalších vlivných skupin této společnosti nejsou s to zakrýt a úspěšně řešit.

Bezvýchodnost studentského protestu této etapy

Na první pohled se může zdát velmi překvapujícím, že se toto hnutí, které se rychle rozrostlo v létě 1967 a projevovalo značnou aktivitu v první polovině roku 1968, začalo brzy nato vnitřně polarizovat, přeskupovat a jeho hybná síla — SDS — se roku 1969 dokonce rozpadá. Analýza protestu lze však stanovit řadu příčin, jejichž působení, vzájemné ovlivňování a proplétání přivodilo neblahý konec této jeho etapy.

Příčiny neúspěchu tohoto protestu spočívají zejména 1. v nedostatečné teoretické fundovanosti teoretiků studentského protestu, 2. v jejich chybách v hodnocení situace ve světě, 3. v omylech při analýze společenské situace v NSR, 4. v nedostatecích ve vlastní politické činnosti, 5. v nezralosti teorie přechodného období od kapitalismu k socialismu ve studentském protestním hnutí a 6. v mlhavosti představ o budoucí, socialistické společnosti.

Ad 1. Buržoazní koncepce teorií soudobé společnosti neumožňují a nemohou umožnit vypracování koncepce revoluční přeměny soudobého kapitalismu. Takový návod dává učení marxismu-leninismu. V této souvislosti je na místě položit otázku, zda a jak teoretikové studentského protestu studovali marxismus.

Analýza řady jejich prací dovoluje vyjádřit domněnku, že se s některými díly klasiků marxismu-leninismu seznámili vlastním studiem, s jinými zprostředkovaně — pomocí dalších autorů, kteří se marxismem zabývali a jeho myšlenky interpretovali. V západoněmeckém prostředí tímto zdrojem, který zprostředkoval poznání marxismu — zvláště ve studentském prostředí — byla „kritická teorie společnosti“ tzv. frankfurtské školy. Její autoři nesporně ovlivnili teoretiky studentského protestu jak v chápání samotného marxis-

mu, tak i ve vysvětlování některých jevů soudobého kapitalismu, protože v publikacích těchto studentů lze vystopovat jejich vliv v explikacích „principu výkonu“, „totální manipulace“ a integrace sociálních skupin, včetně dělnické třídy, a z toho plynoucí „totální“ negace kapitalistického systému, v chápání represe a „represivní tolerance“ atd.

Představitelé této filosofické školy se ve svých pracích zamýšleli nad aplikací marxismu na soudobou buržoazní společnost, zvláště s přihlédnutím k proměnám ve struktuře výrobních sil, způsobených mimo jiné tím, že věda v průmyslově vyspělé společnosti funguje jako vysoce produktivní síla. Při tom interpretovali některé Marxovy myšlenky tak, že došlo k jejich zkreslení. Tak např. J. Habermas při aplikaci marxismu na soudobé společenské podmínky staví místo dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů do popředí dualismus práce a interakce a odtrhuje tak výrobní síly, jež pokládá i nadále za důležité, od výrobních vztahů, jejichž významnost opomíjí.⁵

Studentské protestní hnutí si uškodilo převzetím teorie „frankfurtské školy“ o „totální“ manipulaci a integraci dělnické třídy NSR do soudobého kapitalistického systému, v důsledku čehož tento společenský faktor přestává být revolučním subjektem. Připojíme-li k tomu další tezi H. Marcuseho o tom, že je třeba komunistické strany Západu odmítnout, protože se od kapitalistického řádu nedistancují dost „totálně“, že tedy marxismus není vůči kapitalistické minulosti dost kritický — a také tuto tezi vedoucí protestního hnutí převzali, jsouce přesvědčeni o její oprávněnosti — pak shledáme, že toto hnutí hledajíc oporu a pomoc ignoruje hlavního spojence, hlavního nositele revoluční přeměny soudobého kapitalismu.

Pod vlivem filosofů „frankfurtské školy“ odmítali teoretikové protestu reálný socialismus, uskutečňovaný v zemích socialistického společenství. Když pak chtěli vytvořit teorii sociální revoluce, navrhovali utopická řešení.

Slabá teoretická výzbroj vůdců student-

⁵ K této problematice viz Hahn, E.: *Die theoretischen Grundlagen der Soziologie von Jürgen Habermas*. In: *Die „Frankfurter Schule“ im Lichte des*

Marxismus, vyd. J. H. v. Heiseler, J. Schleifstein, R. Steigerwald. Frankfurt a/M., s. 70–89.

ského protestu této etapy patří k základním příčinám, proč toto hnutí nemohlo najít pozitivní vyústění.

Ad 2. Teoretikové studentského protestu pokládali za hlavní hybnou sílu šedesátých let rozpor kapitalismu a rozvojových zemí, protože podcenili vliv světové socialistické soustavy na sociálně politické utváření světa a podlehlí povrchní optice vidění světa počátkem šedesátých let, kdy proběhla vlna ustavování politicky samostatných států z bývalých kolonií. Nadchli se tezí o úloze revoluční menšiny, která nadšenou prací mezi lidem navodí revoluční situaci a s lidovými masami uskuteční socialistickou revoluci. K tomu potřebovali najít spojující článek — masy, které by byly nezmanipulované, „nezkažené městem“, snadno revolucionizovatelné, protože jejich životní standard je nízký. Tento příklad našli v historické situaci Číny třicátých let, kde vedoucí čínské revoluce vsadili v boji s reakčním Kuomintangem na čínské rolníky. Když teoretikové studentského protestu začali také „proletářskou kulturní revoluci“ v Čínské lidové republice, která tam v šedesátých letech probíhala, chápat jako boj čínských mas proti „socialistické byrokracii“, jenž prý byl úspěšně proveden, našli konečně masy, které neodpovídaly jejich konceptu dělnické třídy NSR, podle jejich názoru zcela zmanipulované „dary“ „konzumní společnosti“, vintegrované do vykořisťovatelského systému. Domnívali se, že v akci mas rozvojových zemí našli potvrzení teze čínské provenience: „subjektivní tvoří objektivní“, což plně korespondovalo s jejich subjektivními představami o nutnosti vnášet revoluční vědomí mezi masy a zbavit je „falešného vědomí“, imputovaného jim kapitalistickou manipulací.

Na základě tohoto myšlenkového postupu vznikla nezvyklá teorie o tom, že revolucionáři kapitalistických „metropolí“ pomohou revolucionizovat masy rozvojových zemí, které po čase ve svých zemích provedou socialistickou revoluci, jež se stane inspirací dosud „totálně“ zmanipulovaným masám v zemích soudobého průmyslově rozvinutého kapitalismu. Pod vlivem revoluce v rozvojových zemích a uvědomovací

práce domácích revolucionářů svrhnou pak masy s jejich pomocí i ve svých zemích kapitalistický řád.⁶

Socialistická revoluce závisí podle teoretiků studentského protestu především na subjektivním faktoru — revolucionářích, kteří mají dost vůle postavit se do čela nespokojených mas, spontánně si přejících společenský zvrat. Je to koncepce subjektivismu spojeného s voluntarismem a avantgardismem, poznamenaná navíc i teorií spontánnosti, v níž se marně hledají argumenty zvažující objektivní podmínky pro revoluci. Pokusy teoretiků tohoto hnutí mechanicky přenášet revoluční metody z jednoho prostředí, v němž existuje revoluční situace, do zcela odlišné historické situace znamenalo ohrožení celého hnutí, diskreditaci jeho cílů v očích širokých vrstev a posléze i jeho izolaci. Nejinak tomu bylo s výzvami přenést guerillu z prostředí rozvojových zemí do podmínek soudobé NSR. Jak ukázala zkušenost skupiny Baader-Meinhofová z počátku sedmdesátých let, je taková činnost veřejností přijímána jako počínání anarchistické, diverzní, jako akt zoufalství a krajní společenské nezodpovědnosti.

Studenští radikálové kritizovali Sovětský svaz za prosazování politiky mírového soužití. Tím dokázali svoje nepochopení souvislosti mezi touto koncepcí a národně osvobozeneckým bojem osvobozujících se národů. Vytýkali sovětské zahraniční politice, že se zasazovala o uvolnění napětí v Evropě, a proto prý americký imperialismus mohl vrhnout více vojenských sil proti vietnamskému lidu apod. Tito kritici nechápali, že „politika mírového soužití není v rozporu s právem utlačovaných národů použít v boji za vlastní osvobození cesty, kterou uznají za nevyhnutelnou — ozbrojené nebo neozbrojené,“ jak zdůraznila Porada komunistických a dělnických stran v Moskvě 1969, a že Sovětský svaz vždy stál na straně sil bojujících proti imperialismu a účinně pomohl vietnamskému lidu k vítězství.

Tím, že teoretikové studentského protestu chybně ohodnotili třídně politickou situaci ve světě, tzn. mezi síly schopné provést revoluci nepočítali revoluční dělnické

⁶ Viz Bauermann, R. — Röttscher, J.: *Zur Ideologie der „Neuen Linken“*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1970, č. 3, s. 291.

hnutí v kapitalistických zemích a nebrali při tom v úvahu existenci evropských socialistických zemí, uzavřeli si možnost dobrat se koncepcce změny kapitalismu a určit své reálné místo mezi silami skutečně schopnými provést socialistickou revoluci.

Ad 3. Při analýze sociálně politické situace Německé spolkové republiky se vedoucí funkcionáři studentského protestu dopustili omylů. Rozbor prováděli z hlediska stavu společenského rozdělování, a nikoli ze zorného úhlu společenské výroby. Tato metodika se pak projevila v úvahách o možnosti revoluce v západoněmeckých podmínkách při hodnocení úlohy dělnické třídy v této zemi. Vycházejíce z projevů „konzumní společnosti“, fungování společenských mechanismů, z faktické iracionality zdánlivě racionálně fungující společnosti, došli někteří z nich k závěru, že kapitalismus v podmínkách NSR již přezrál a na pořadu dne je socialistická revoluce.⁷

Podobnou metodou posuzovali teoretické studentského hnutí postavení a stav dělnické třídy. Přistupovali k ní z hlediska srovnávání její dřívější a současné ekonomické situace a shledali, že žije v lepších materiálních podmínkách než dříve. Její třídní vědomí díky manipulaci kapitalistického systému prý vyhaslo, je vintegrována do daného systému, a proto sama nemůže prohlédnout „falešné vědomí“. Tak jim působením teorie ekonomismu, autorů „kritické teorie společnosti“ a bezděčného přejímání plodů buržoazní a reformistické ideologie o tom, že západoněmecká společnost nepotřebuje třídní boj, protože se v ní konflikty a rozpory řeší cestou vyrovnávání skupinových zájmů na bázi daného systému, vypadl hlavní článek mezi faktory, které jsou s to uskutečnit revoluční přeměnu kapitalismu — dělnická třída.

Z teorie „totální“ manipulace celého společenského systému NSR odvodili potřebu „totální“ změny společnosti — proto požadavek socialistické revoluce — a dále „totální“ negaci institucí a nástrojů buržoazního státu. Tato koncepcce se v praxi projevila jako odmítání buržoazního parlamentu i jako rozhodný odpor vůči jakýmkoliv reformám, protože prý vedou k fi-

xaci „falešného vědomí“. Vůdcové tohoto hnutí se domnívali, že „taktika spojování každodenních sociálně ekonomických bojů se zápasem o základní reformy a za socialistickou revoluci je hodnocena jako taktika uvnitř systému, tudíž nerevoluční a je hanobena jako sociálně demokratická“.⁸ Ze stejného důvodu odmítli radikálové SDS svazek s demokratickými silami v NSR, především s komunisty, protože ani oni prý nestojí mimo systém, ale jsou v něm pevně zakotveni a protože ve snaze vytvořit širokou frontu demokratických sil se prý chtějí spojit i se „sociálfašisty“ (tak mluví protestující studenti nazývali pravicové předáky západoněmecké sociální demokracie, později šíře i stoupence sociálně demokratické strany — pozn. aut.). Ve svém odporu proti státně monopolistickému kapitalismu, vládnoucí třídě a pravicovým reformistům se dostali až do situace, kdy odmítali spojenectví s demokratickými a revolučními silami. Zavrňování reforem, i těch, které oslabují moc a vliv vládnoucí třídy, neochota využívat k hlásání revolučních cílů a demaskování zájmů buržoazie také buržoazního parlamentu a dokonce odmítání činnosti v institucích pracujících, jako jsou odbory — to všechno vedlo k izolaci hlasatelů takové politiky a diskreditovalo revoluční cíle, které verbálně proklamovali. Ve svých důsledcích tento postup znamenal oslabování protiiperialistické, demokratické fronty a objektivně sloužil zájmům dosavadních držitelů státní moci.

Ad 4. Chyby způsobené nedostatečnou teoretickou fundovaností, jež se projevily v hodnocení třídně politické situace ve světě i ve vlastní zemi, se přirozeně odrazily i v praktické politice studentského protestního hnutí. Místo cesty protikapitalistických strukturálních reforem ve sjednocené frontě protiiperialistických sil stanovili stratégové tohoto hnutí koncepci „totální“ negace vůči danému společenskému zřízení, spojenou s provokacemi vůči státní moci a oporám daného systému. R. Dutschke o tom podává svědectví, když činí závěry z demonstrace 21. 10. 1967: „Porušení pravidel hry vládnoucího kapi-

⁷ Tamtéž, s. 288—289.

⁸ Steigerwald, R.: *Marxistische Klassenanalyse oder spätbürgerliche Mythen*. Berlin 1972, s. 25.

talistického řádu vede jen tehdy k manifestnímu odhalení systému jako „diktatury násilí“, útočíme-li různou formou (od nenásilných veřejných demonstrací až ke konspirativním akčním formám) na centrální nervové body systému — tak např. na parlament, finanční úřady, soudní budovy, centra manipulace... velvyslanectví loutkových vlád, centra armády, policejní stanice atd.“⁹ Krátce nato byla tato teorie rozvinuta o další aspekt vyjádřený v hesle: „Mír lidem, válku institucím!“ a o velikonocích 1968 poprvé v praxi vyzkoušena proti budovám Springerova tiskového koncernu ve snaze zabránit kolportáži jeho tiskovin.

Představitelé protestujících studentů se domnívali, že akcemi v duchu tohoto hesla vyprovokují státní moc, donutí ji k násilným činům, čímž se odhalí represivní charakter celého systému v očích širokých vrstev obyvatelstva. Podobné počinání se stalo součástí uvědomovací kampaně ze strany studentského protestního hnutí. Tato koncepce v sobě kromě zjevné akcentace subjektivního faktoru a prvků avantgardismu obsahuje i jistý mesianismus, projevující se v odhodlání demonstrantů nebo účastníků jiných akcí přinášet oběti a podstupovat rizika proto, aby široká veřejnost pochopila negativní stránku státně monopolistického kapitalismu, prohlédla dlouholetou a rafinovanou manipulaci.

Tvůrci těchto koncepcí nesprávně odhadli mentalitu širokých vrstev obyvatelstva NSR a Západního Berlína. Demonstrující studenti si získávali sympatie u části veřejnosti, dokud veřejně upozorňovali na nedostatky v oblasti školství, fungování politického systému a protestovali proti válce ve Vietnamu. Jejich šance u pokrokově zaměřené části veřejnosti stoupaly zvláště po brutálních zásazích státní moci v roce 1967. Závěry některých výzkumů té doby svědčí o tom, že se situace obrátila k horšímu, jakmile se ulice měst NSR a Západního Berlína o velikonocích 1968 změnil v dějiště oboustranných násilností.¹⁰ Prakticky se prokázalo, že násilí, které demonstrující studenti použili při své protestní akci proti objektům Springe-

rova koncernu, v dané společenské situaci a podmínkách nejenomže nepřineslo pozitivní výsledky — kolportáži Springerova tisku nezabránili a občany nepřesvědčili o objektivně škodlivé, prokapitalistické manipulaci veřejným míněním, kterou tento tiskový koncern provádí —, ale obrátilo se proti nim — vyvolalo odpor většiny veřejnosti proti protestujícím studentům.

Nezralost studentského protestu se projevila v dalších oblastech kritiky politického systému, v jeho vztahu k autoritě, organizaci, centralizaci, funkci byrokracie. Analýza těchto faktorů v projevech studentských radikálů ukázala, že se k nim chovají kriticky až odmítavě. Z odporu ke státní moci, západoněmeckému státu se u mnohých z nich vyvinul odpor ke každé státní moci, každé autoritě, organizaci. V absolutní negaci faktorů nezbytných k realizaci revolučních přeměn, jako jsou např. organizace a kázeň, se zrcadlí rysy maloburžoazního individualismu a subjektivismu, které se v politických postojích často projevují jako levičácké tendence.

Rysy levičáctví se u studentského protestu této doby neprojevují náhodně, jsou naopak součástí jejich koncepce revolty. Zatímco Lenin zdůrazňoval, že síla revolučních sil v době, kdy curismus byl ještě silný, je v jejich kázni a organizaci, domnívali se teoretici studentského protestu v době, kdy soudobý kapitalismus v NSR byl ještě dost silný, že k přednostem a silným stránkám „mimoparlamentní opozice“ patří mimo jiné „její plebiscitární charakter“.¹¹

Proti centralismu uplatňovanému v zemích socialistického společenství stavěli protestující studenti princip demokracie rad, oproti marxisticko-leninské straně a státnímu aparátu socialistických zemí kladli principy maloburžoazní rovnostářské demokracie, založené na teorii spontánnosti. Přestože si uvědomovali vnitřní spojitost a vazby soudobého státně monopolistického kapitalismu a jeho ještě nemalé možnosti v případě konfrontace dvou společenských systémů, nechápali, že vzdát se principu centralismu v socialistických

⁹ Bergmann, U. — Dutschke, R. — Lefèvre, W. — Rabehl, P.: *Die Rebellion der Studenten oder Die neue Opposition*. Reinbeck 1968, s. 84.

¹⁰ Viz např. Wildenmann, R. — Kaase, M., c. d.

¹¹ Bergmann, U. — Dutschke, R. — Lefèvre, W. — Rabehl, R., c. d., s. 177.

zemích by v dané etapě vývoje třídně rozděleného světa znamenalo výrazně je oslabit ve prospěch jejich třídního protivníka.

Toto hnutí kladlo místo teoretické koncepce přeměny soudobého kapitalismu důraz na akce, které však v důsledku nedostatečného zvládnutí teorie vedly k bezkoncepčnosti a aktivitě od jednotlivé akce k dalšímu činu, přičemž tato činnost byla koncipována ve schématu: přítel × nepřítel. To jednak svědčí o zjednodušeném vidění politických zápasů, jednak umožňuje nedělat analýzu za účelem zjištění faktických i potenciálních spojenců, souběžců a neutrálů. I z tohoto hlediska lze v tomto hnutí pozorovat značně zjednodušující pohled na sociálně politické reality v NSR a ve zdůrazňování úlohy inteligence v uvědomovacím procesu „zmanipulovaných“ západoněmeckých mas i elitistický přístup v hodnocení společenské situace.

V praktické politické činnosti studentského protestního hnutí se zákonitě odrazily především třídní protiklady dané sociálně ekonomické formace, nedostatečné vlastní životní zkušenosti a nedostatek potřebných znalostí politického života jeho příslušníků. Z toho plynoucí obtíže při analýze jevů sociálně politické povahy byly ještě zvětšovány aplikací různých ideologicko-politických koncepcí, které také zabráňovaly provést objektivní rozbor třídních a politických sil v NSR koncem šedesátých let. Proto i v konkrétní politické aktivitě protestujících studentů lze vysledovat subjektivismus a voluntarismus, rysy vlastní maloburžoazní mentalitě, jež souvisí s třídním původem většiny vysokoškoláků v NSR, posilují se neschopností protestního hnutí prosadit v západoněmecké společnosti své cíle a plynou také z budoucí společenské situace řady jejich příslušníků. Tato neschopnost prosadit své teorie ve společenské praxi, např. snaha použít taktiky guerilly v západoněmeckých velkoměstech, dala možnost aktivního projevu vypjatého individualismu až anarchismu. Mláďa revoltujících studentů poznamenalo jejich politické akce ukvapeností jak při vyslovování závažných soudů v oblasti politiky, tak i v jejich vlastním průběhu.

Ad 5. Jak víme, protestující studenti

zformovali subjektivistickou, voluntaristickou teorii sociální revoluce v kapitalistických zemích Evropy pod vlivem revoluce v rozvojových zemích. Zastávali názor, že revolucionáři, většinou příslušníci inteligence, zrevolucionizují masy, odstraní autoritativní struktury soudobého kapitalismu a všechny zdroje manipulace a odcizení dnešního člověka v kapitalismu a vytvoří novou společnost. Otázku jak bude vypadat přechodné období od jedné společenské formace ke druhé, tento protest nezodpověděl.

Ad 6. Představa studentů o budoucí společnosti je vyznačena negativně — jejich odporem ke všem jevům soudobého kapitalismu, které jsou významné pro formování člověka jako tvůrčího subjektu a vizemi „kritické teorie společnosti“, zejména H. Marcuseho. Beze zbytku převzali jeho představy budoucí společnosti jako sourozenství lidí zbavených jakékoliv represe, v níž „nová antropologie“, která podle něho má vzniknout jako „dialektika sentimentu a emoce“, v podobě teorie a dokonce způsobu života implikuje tvorbu „kvalitativně nových“ potřeb. z nichž jednou z hlavních bude „potřeba svobody jako životní nutnosti“, která dosud v této podobě nikde neexistuje a která teprve bude muset být pochopena jako „klíčová potřeba“, jež podmíní změnu všech ostatních.¹² Vlastního k tomu nepřidali nic, a tak zbyla neucelená, utopická představa bez vazeb k soudobé realitě.

Východiska studentského protestního hnutí

Studentské protestní hnutí druhé poloviny 60. let v NSR a Západním Berlíně se subjektivně pokládalo za hnutí pokrokové a levicově orientované a — jak dokazují projevy a práce některých jeho představitelů — za socialistické. Dosáhlo dílčích úspěchů v kritice soudobého státně monopolistického kapitalismu, avšak ve formulaci teoretických stanovisek i své praktické politické činnosti se navzdory svým proklamacím socialistických cílů a marxistické terminologii projevovalo jako hnutí maloburžoazní inteligence, jež v důsledku svého třídního původu a sociálního složení, daného stavu společenského systému v NSR

¹² Viz Marcuse, H.: *Psychoanalýza a politika*. Praha 1970, s. 65–71.

a ideologických vlivů působících v této zemi v řadě aspektů nesprávně analyzovalo třídní a politickou situaci NSR a v důsledku malých vlastních politických zkušeností, neschopnosti navázat adekvátní spojení s dělnickou třídou a konečně rysů maloburžoazního radikalismu, subjektivismu i prvků anarchismu stanovilo politicky scestnou teorii a praxi studentského protestu, pro své levičáctví ztroskotalo a v západoněmeckých poměrech kromě toho působilo potíže uvnitř protiimperialistické fronty demokratických sil. Proto i když se studentští radikálové subjektivně považovali za přední bojovníky za socialistickou revoluci, objektivně vyjadřovali nálady maloburžoazie, která v marném boji s velkomonopoly postupně ztrácí buržoazně demokratická práva a svobody, dosud garantované buržoazním zřízením.

Také ve studentském protestu tohoto období se odráží základní třídní rozpor kapitalistické společnosti — rozpor práce a kapitálu, reprezentovaný v třídní a sociální struktuře této společnosti dělnickou třídou a buržoazií, a to jak přímo — např. v nakupených problémech západoněmeckého školství či rostoucí koncentraci ekonomické a politické moci uvnitř NSR a z toho plynoucí polarizaci třídně protikladných sil, kdy se na jedné straně zmenšuje skupina vládnoucích, kteří rozhodují v celospolečenských otázkách, a na druhé straně se neustále zvětšuje masa občanů zbavovaných postupně možnosti podílet se na rozhodování o záležitostech své země, tak i nepřímo, zprostředkovaně — např. v působení vědeckotechnického pokroku v různých sférách života společnosti.

Problémy západoněmecké společnosti šedesátých let jsou i bezprostředním výrazem základního rozporu naší doby — zápasu dvou světových společenských soustav — socialistické a kapitalistické, který se projevuje mimo jiné v existenci dvou německých států, ve vztahu NSR k NDR a ke světovému socialismu atd. Také tato problematika byla diskutována studentským protestním hnutím.

Po rozpadu hlavní hybné síly tohoto protestu — vysokoškolské organizace SDS — a po krachu akcí studentského protestu v očích západoněmecké veřejnosti, nastal v tomto hnutí diferenční proces, vytvá-

ření skupin a skupinek, které se snažily mezi sebou získat vliv. V západoněmeckém studentském hnutí počátkem sedmdesátých let vykryštovaly dva vlivné proudy: 1. levičácký, který sdružoval a dosud zahrnuje řadu studentských seskupení s různou politickou platformou, jimž je společné v politických konceptech i jejich praktické politické činnosti zejména to, že pokračují v nerealistické linii svého předchůdce — SDS. v ideologii a politice lze u nich pozorovat prvky anarchismu, radikalismu a maoismu.

Vedle levičáckého směru existuje a sílí v současném studentském hnutí v NSR druhý směr, který se v ideologii hlásí k marxismu-leninismu a v politické praxi spolupracuje s Německou komunistickou stranou. Jeho stoupenci založili v roce 1969 studentskou organizaci Spartakus (Marxistischer Studentenbund Spartakus), která v ideologii stojí na pozicích marxismu-leninismu a spolupracuje s komunistickou stranou a s pokrokovou organizací dělnické mládeže SDAJ (Sozialistische Deutsche Arbeiterjugend), jež ve svých řadách sdružuje dělnickou a učňovskou mládež a také spolupracuje s komunistickou stranou.

„Spartakovci“ vyvodili potřebné závěry z příčin, které vedly ke konci SDS, odmítli levičácký akcionismus a revolucionismus tohoto svého předchůdce. Studují marxismus-leninismus a uvědomují si, že studenti se mohou v boji proti monopolistickému kapitalismu prosadit pouze v široké koalici demokratických sil a že hlavní hybnou silou v tomto boji může být z objektivních historických příčin jenom dělnická třída.

Резюме

Дубски В.: К оценке движения протеста западногерманской молодежи в 1965–1969 гг.

Автор дает анализ источникам и причинам протеста студентов в ФРГ и в Западном Берлине второй половины 60-ых годов. Это движение связано с германским прошлым и западногерманским настоящим в области образовательной системы; его стимулирует развертывающийся научно-технический прогресс, оно возникает из противоречий государственно-монопольного капитализма. По-своему оно отражает и основное противоречие нашей эпохи — борьбу двух мировых систем, социалистической и капиталистической.

К причинам этого движения относится прежде всего концентрация экономической и по-

литической власти в руках все меньшего количества людей, новые функции буржуазного государства, манипулирование общественностью в интересах монополий, которому способствует воздействие коммуникационных средств, растущая бюрократизация и институционализация общественной жизни, все уменьшающаяся возможность широких масс влиять на процессы всеобщественного принятия решений. К источникам этого процесса относятся также некоторые конкретные мероприятия правительства ФРГ как в области внутренней, так в области внешней политики.

Это движение протеста сделало попытку анализировать социально-экономические и политические явления существующего общественного строя. Оно критиковало усиливающуюся концентрацию власти, «принципы действия» современного западногерманского общества, оно организовало кампании против принятия в парламенте законов о чрезвычайном положении и против пресс-конференции А. Шпрингера, воплощения монополистической манипуляции общественным мнением. Во внешнеполитической области протестовали его члены помимо прочего против участия американцев во вьетнамской войне и требовали новой ориентации политики ФРГ по отношению к социалистическим странам.

Это движение западногерманской молодежи приобрело у демократической мыслиющей части общественности симпатии тем, что оно осуждало беспорядки современной общественной системы. Однако, в нем скоро произошла поляризация взглядов и его главная движущая сила — лево ориентированная студенческая организация СДС — даже распадается. Быстрый конец этой формы протеста молодых в ФРГ прямо связан с его ошибками в классово-политическом анализе современного западногерманского общества и ошибочной оценкой соотношения сил в современном мире. Представители этого движения не верили в историческую миссию рабочего класса, переоценили роль интеллигенции в промышленно развитых странах современного капитализма и роль крестьянских масс в развивающихся странах, не признавали исторического значения мировой социалистической системы, не поняли антиимпериалистической направленности политики мирового сосуществования. К негативным чертам западногерманского протеста 60-х гг. принадлежат также недостаточное освоение теории, законов развития общества его теоретиками и их незнание основных признаков практической политической деятельности. Эти факторы, вместе с классовым происхождением его членов и с его классовым составом, общим идеолого-политическим климатом западногерманского общества привели к тому, что в его действиях проявляли себя элементы субъективизма, волюнтаризма и в немалой степени и анархизма. Вследствие того остался этот протест политически изолированным и его можно квалифицировать как движение мелкобуржуазного, левацкого радикализма.

Summary

Dubský V.: On the Evaluation of the Protest Movement of West German Youth in 1965—69

The student protest movement in German Federal Republic and West Berlin in the second half of 1960s is connected with the German past and West German present in the sphere of educational system. It is initiated by scientific and technological progress combined with the contradictions within the state monopolist capitalism. To a certain degree it also reflects the basic antagonism of our epoch, the struggle of the two world systems — socialist and capitalist.

Among its causes are first of all concentration of economic and political power in the hands of a still smaller number of people, new functions of the bourgeois state, manipulation of the public in the interests of the monopolies which is assisted by mass media, increasing bureaucracy, institutionalisation of public life and ever decreasing possibility of a wide mass influence upon the processes of decision in a broader social context. The resources of this protest include further some concrete measures taken by the government of GFR both in the spheres of home and foreign policy.

The protest movement tried to analyze social economic and political phenomena of the existing social system. It criticized the increasing concentration of power "the principle of performance" (Leistungsprinzip) of the contemporary West German society, it organized campaigns against the passing of bills concerning the state of emergency in the Parliament and against A. Springer's press concern which may be regarded as an example of monopolist manipulation of public opinion. Besides, its members protested against the participation of the Americans in the Vietnam war and demanded a new political orientation of the GFR government towards the socialist countries.

The movement of West German youth gained sympathies of the democratic part of the public because it condemned the abuses of the present social system. In a short time, however, a polarisation of views came about and its principal driving power — the left orientated university organisation SDS — even disintegrated. The quick fall of this form of youth protest in West Germany is directly connected with its faults in the class and political analysis of the contemporary West German society and in the appreciation of power relations in contemporary world. The spokesmen of the movement did not believe in historical mission of the working class, they overestimated the role of intelligentsia in contemporary industrially developed capitalist countries and the role of masses of farmers in underdeveloped countries. They did not recognize the historical importance

of the world socialist system, they did not understand antiimperialist trend of the policy of peaceful coexistence. Among the negative features of the West German protest of the second half of 1960 belongs an insufficient theoretical knowledge of the laws of social development, of basic principles of practical political activities. These factors together

with the class origin and social structure of its members, together with the general ideological and political climate of the West German society introduced subjectivism in the campaigns, voluntarism and to a large extent even anarchism. The protest was thus politically isolated and can be defined as a movement of petty bourgeois and leftist radicalism.

Východiskovou, koncepční otázkou praktického využívání pojetí řízení jako lidské činnosti je otázka dimenzí řízení, které se objeví, jestliže uplatníme lidské, činnostní hledisko jeho analýzy. Současný stav poznání vytyčuje tři takovéto dimenze:

1. Analýza řízení se neobejde bez studia jeho subjektu. Obsahem této dimenze řízení je nejčastěji problematika poznávacích procesů, rozhodování (jako myšlenkového řešení problémů), řídicích akcí, osobnosti vedoucího a dalších podmínek efektivnosti řídicí práce, stylu řídicí činnosti, kolektivního řízení, účasti pracujících na řízení, ale i otázky odpovědnosti, autority, prestiže a pravomoci, politického, ekonomického a společenského postavení vedoucích, jak je analyzuje např. Liehmann [8], Ladensack [6] aj. Tato problematika se týká jak řízení společenského, tak řízení technického (ve smyslu Trapeznikovova členění [11]), neboť jak vedoucí pracovního kolektivu, tak pilot nebo dispečer u ovládacího panelu jsou efektivní ve své práci jen tehdy, když správně poznávají, správně myšlenkově řeší vyvstálé problémy, správně zasahují, když splňují kvalifikační předpoklady atd.

2. Pouze společenského řízení se týká další dimenze objektu řízení, kterým ve společenském řízení je pracovní kolektiv, lidé, tedy rovněž subjekt.

Tato dimenze se v teorii i praxi řízení nesprávně podceňuje. Objektem společenského řízení není pasivní, neměnná technika, ale člověk a kolektiv, stejně složitý a stejně významný jako subjekt řízení, jako celý řídicí systém. Pro analýzu společenského řízení je dvojnásob třeba uplatňovat princip dialektické jednoty subjektu a objektu, jehož průmět do teorie řízení znamená, že zkoumání povahy řízení by se mělo opírat především o zkoumání povahy a chování řízeného objektu, pracov-

ního kolektivu. Proto např. Linhart [9 : 124] píše: „Teorie řízení by neměla primárně vycházet ze statistické teorie rozhodování, ale měla by se v duchu dialektickomaterialistické metodologie opírat o objektivní zákonitosti organizace a vývoje řízených systémů.“

3. Třetí dimenze řízení v činnostním pojetí vychází ze studia vztahu subjektu a objektu ve společenském řízení. Khol [3] ukázal, že tento vztah se realizuje v komunikativním jednání řídicích a řízených pracovníků, které nabývá podoby ukládání úkolů, kontroly, vyjasňování podmínek provedení práce, motivačního působení apod. V tomto pojetí řídicí proces — jako soubor činností, které realizuje řídicí subjekt — spočívá v rozhodování a v komunikativním jednání. Dosahování cílů v řízení potom vyžaduje uskutečňování řídicích procesů a realizačního jednání, které vyplývá z rozhodnutí a je regulováno komunikativním jednáním řídicího subjektu. Každý řídicí proces je ovšem zpětně ovlivňován aktivitami řízeného systému, přičemž tento významný prvek celého systému společenského řízení je organizačně rozvíjen pomocí instituce účasti pracujících na řízení a jejich rozmanitých forem.

Tato třetí dimenze je významná z více hledisek, např. již proto, že se zabývá rozhodující společenskou stránkou řízení, nebo proto, že zachycuje dynamiku řízení, tj. probíhající interakce a informační transakce v sociálním systému organizace aj. Současně je však zajímavá i proto, že naznačuje další dimenzi řízení, která je ve vztahu k jeho lidskému a činnostnímu chápání.

Khol [4] na základě případového přístupu k rozboru řídicí činnosti dospěl ke shrnutí, že řídicí činnost spočívá v operacích řídicího pracovníka, jimiž je zabezpečována realizace řídicích problémů, že tedy řídicí

Tabulka 1: Přehled četnosti výskytu výroků

Č.	Deskriptor Název	Uvádí autorů		Zdůrazňuje autorů
		počet	%	
55	Výpočetní technika	16	52	1
15	Informační základna	13	42	1
42	Řídící činnost	13	42	5
54	Výchova vedoucích	11	36	2
27	Motivace	10	32	2
9	Dodavatelsko- -odběratelské vztahy	9	29	1
17	Kádrová práce	9	29	3
29	Normativní základna	9	29	
22	Kvalifikace	8	26	
30	Operační výzkum	8	26	
7	Cíle	7	23	1
45	Souhra (optimalizace)	7	23	
24	Lidský činitel	6	19	4
28	Myšlení, invence	6	19	4
32	Organizační struktura	6	19	
36	Postoje pracovníků	6	19	1
51	Vedení lidí	6	19	1
20	Koncepce rozvoje	5	16	2
31	Organizační normy	5	16	1
48	Stabilita podmínek	5	16	
14	Ideologie	4	13	
33	Organizační technika	4	13	
34	Plánování	4	13	
37	Pravomoc vedoucích	4	13	
38	Prognostika	4	13	1
41	Rozhodování	4	13	1
8	Dělba práce v centru	3	10	
16	Integrace RVHP	3	10	
19	Kázeň	3	10	1
25	Materiální stimulování	3	10	1
39	Přetížení pracovní	3	10	
50	Účast na řízení	3	10	

Pokračování tabulky 1.

Č.	Deskriptor Název	Uvádí autorů		Zdůrazňuje autorů
		počet	%	
53	Vůle a zájem	3	10	1
2	Agitace	2	6	
11	Ekonomické nástroje	2	6	
13	Hodnotová analýza	2	6	
18	Kalkulace	2	6	
23	Lidské vztahy	2	6	
40	Racionalizační činnost	2	6	
43	Sociální klima	2	6	
46	Společenská dělba práce	2	6	
57	Výzkum	2	6	
58	Zájmy (sladování)	2	6	
59	Závaznost plánu	2	6	
1	Administrativní metody	1	3	
3	Analýza práce	1	3	
4	Bariéry organizační	1	3	
5	Brigády socialistické práce	1	3	
6	Ceny	1	3	
10	Ediční politika	1	3	
12	Ekonomický výzkum	1	3	
21	Konflikty	1	3	
26	Materiální zdroje	1	3	
35	Podpora iniciativní aktivity	1	3	
44	Sociální plánování	1	3	
47	Spolupráce s vědou	1	3	
49	Technická příprava výroby	1	3	
52	Vstup do trhu	1	3	
56	Využívání základních fondů	1	3	
60	Zdroje (optimalizace)			

činnost je třeba vztahovat k jednotlivým problémům, které řídicí pracovník nebo řídicí systém řeší; ty je potom možno nazývat případy řízení, nebo — pro případy komplexnější a zobecněnější — v souhlasu s Popovem [10] situacemi řízení. Ukazuje se, že i případová či situační dimenze řízení zdůrazňuje aktuálnost rozpracování pojetí řízení jako činnosti subjektu zaměřené na činnosti společenského objektu řízení. Např. na konkrétní úrovni řídicích případů byla konána šetření, jejichž výsledky lze shrnout tak, že z analyzovaných 1036 náhodně vybraných případů řízení bylo 403 případů „lidské“ povahy, tj. takové, v nichž lidské aspekty převažují nad

aspekty ekonomickými, technickými apod. Tedy: proti 42 % problémů lidské povahy stojí 58 % problémů povahy jiné. Retest tohoto výzkumu ukazuje, že zjištěný poměr problémů „lidských“ proti ostatním je velmi konzistentní v čase. Analýza struktury respondentů v retestu ukazuje, že největší podíl lidských problémů řeší podnikoví ředitelé, poněkud menší je podíl lidské problematiky v práci generálních ředitelů a odborných ředitelů či náměstků.

Rozbor obsahu řídicích procesů na zobrazené úrovni situací řízení byl založen na aplikaci metody obsahové analýzy.¹ Spočíval v obsahové analýze ankety, kterou pod názvem „Jak řídit vědecky“ uspo-

¹ Základní informaci o obsahové analýze podává práce Berelsonova [1], možnosti jejího uplatnění

v řízení analyzuje Charvát [2].

řádal časopis *Hospodářské noviny* začátkem roku 1973 v číslech 1–13.

V této anketě bylo uveřejněno celkem 56 průměrně sedmistránkových příspěvků českých a slovenských představitelů praxe řízení, hlavně generálních ředitelů a ředitelů velkých a progresivních podniků.

Výsledkem expertního čtení ankety je tabulka 1 „Přehled četnosti výskytu výroků“, k níž se vztahuje příslušný významový slovník použitých deskriptorů, uvedených v autorově práci [5].

Jestliže přiřadíme jednotlivým deskriptorům vědní obory, které jsou nejbližší jejich obsahům, dostaneme tabulku 2.

Tabulka 2: Přehled hlavních výsledků podle vědních oborů

Vědní obor	Absolutní počet zjištěných námětů	%	Počet druhů námětů	Počet zdůrazněných námětů
Člověk	103	42	21	25
Organizace	57	23	18	5
Ekonomie	30	12	9	1
Společnost	11	4	4	2
Matematika	21	9	2	1
Technika	20	8	2	1
Ostatní	6	2	4	0
Celkem	248	100	60	35

Z tabulky 2 vyplývá, že vědy o člověku spolu s vědami o společnosti jsou příslušné pro řešení

46 % ze všech identifikovaných námětů.

42 % ze všech identifikovaných druhů námětů,

77 % ze všech zdůrazněných námětů.

Toto zjištění až nápadně souhlasí s výsledky šetření četnosti případů řízení, které bylo provedeno v systému řízení Národního výboru hlavního města Prahy. Relevantní data jsou uvedena v tabulce 3.

Na tabulce je zajímavé, že vůbec chybí náměty z oblasti matematiky. To však je zcela logický výsledek, neboť matematické, optimalizační metody tvoří metodický základ řešení řídicích problémů, jejichž praktická povaha je vždy jiná: organizační, ekonomická nebo lidská.

Tabulka 3

Vědní obor	Schůze rady NVP	
	Četnost	%
Člověk	134	45
Společnost	35	12
Organizace	67	23
Ekonomie	38	13
Právo	1	0,3
Ostatní	21	7
Celkem	296	100

Hypotézu mimořádného, rozhodujícího významu lidských problémů a věd o člověku pro efektivnost řídicí praxe i teorie však lze doložit i jinak. Např. výsledky výzkumu provedeného v závodě Válcovny n. p. Škoda Plzeň, který svými podmínkami — jde o výrobu válcovacího zařízení, jež je ze 70 % kusová, z 30 % opakovaná — je typickým pro těžké strojírenství. Reprezentativnímu vzorku celkem 99 vedoucích pracovníků a specialistů tohoto závodu byl předložen dotazník, který obsahoval výčet 35 nejdůležitějších deskriptorů ankety *Hospodářských novin*; k těmto deskriptorům se měli respondenti jednotlivě vyjádřit z hlediska, jak často přicházejí do styku ve své práci s problémy, jež tyto deskriptory definují: buď „pravidelně“, nebo „někdy“, nebo „nikdy“. Výsledky tohoto šetření jsou uvedeny v tabulce 4, v níž:

- Sloupce N označují údaje od skupiny pracovníků specialistů-nevedoucích; celkový počet respondentů této skupiny je 24, z toho je asi polovina pracovníků konstrukčních kanceláří, 3 jsou technologové, dále jde o systémové inženýry, asistenty apod.
- Sloupce V označují údaje od skupiny vedoucích pracovníků v celkovém počtu 54. Je mezi nimi 10 dílovedoucích a mistrů, vedoucích technologie, konstrukce, plánování, MTZ, vývoje, OTK, vedoucí projektanti, dispečeři, vedoucí účtárny, odbytu, vedoucí úseku dodavatelského a obchodního apod.
- Sloupce Σ označují údaje celého vzorku respondentů N + V, tj. celkem 78 respondentů.
- Čísla v tabulce udávají relativní čet-

Tabulka 4: Výsledky šetření v závodě Válcovny n. p. Škoda, Plzeň

Deskriptor		Typ vě- dy	Pravidelně			Někdy			Nikdy			Neudáno			Statist. význam- nost
Č.	Název		N	V	Σ	N	V	Σ	N	V	Σ	N	V	Σ	
28	Myšlení	Č	100	96	97	0	4	3	0	0	0	0	0	0	*
19	Kázeň	Č	92	96	95	8	0	3	0	2	1	0	2	1	
41	Rozhodování	Č	79	98	92	21	2	8	0	0	0	0	0	0	***
36	Postoje pracovníků	Č	88	92	91	12	6	8	0	0	0	0	2	1	
42	Řídící činnost	Č	75	91	86	21	7	12	0	0	0	4	2	2	*
53	Vůle a zájem	Č	75	89	85	21	7	12	4	0	1	0	4	2	
51	Vedení lidí	Č	71	93	86	29	7	14	0	0	0	0	0	0	**
23	Mezilidské vztahy	Č	71	91	85	25	7	13	4	0	1	0	2	1	**
37	Pravomoc vedoucích	Č	63	89	81	33	11	18	0	0	0	4	0	1	***
50	Účast na řízení	—	67	85	80	25	15	19	4	0	1	4	0	0	*
22	Kvalifikace	Č	67	85	80	25	15	18	8	0	2	0	0	0	**
34	Plánování	—	75	80	78	25	20	22	0	0	0	0	0	0	
45	Optimalizace souhry	—	58	72	68	38	24	26	4	0	1	8	4	5	
17	Ideologická vyspělost	—	46	76	67	29	20	23	17	2	6	8	2	4	**
7	Cíle	—	75	56	61	4	35	26	13	0	4	8	9	9	
32	Organizační struktura	—	66	61	63	17	33	28	17	2	6	0	4	3	
2	Agitace	—	46	63	58	50	35	40	4	0	1	0	2	1	*
15	Informační základna	—	46	59	55	54	33	40	0	2	1	0	6	4	
25	Hmotné stimulování	Č	38	57	51	33	28	30	12	9	10	17	6	9	
39	Pracovní přetížení	Č	46	56	53	46	44	45	4	0	1	4	0	1	
11	Ekonomické nástroje	—	25	63	51	58	31	40	13	4	6	4	2	3	***
17	Kádrová práce	Č	25	57	47	54	37	42	21	2	6	0	4	3	***
9	Dodavatelské vztahy	—	38	50	46	58	29	38	4	15	12	0	6	4	
27	Motivace	Č	29	42	39	46	41	42	8	4	5	17	13	14	
48	Stabilita podmínek	—	29	45	40	46	46	46	13	0	4	12	9	10	
8	Dělní práce v centru	—	25	41	36	21	39	33	29	16	21	25	4	10	
54	Výchova vedoucích	Č	17	43	35	58	43	47	25	11	15	0	4	3	***
31	Organizační normy	—	33	29	31	42	65	57	21	4	9	4	2	3	
20	Koncepce rozvoje	—	21	35	31	75	58	63	4	7	6	0	0	0	
33	Organizační technika	—	21	28	26	33	50	45	25	11	15	21	11	14	
29	Normativní základna	—	29	22	24	25	54	45	25	15	18	21	9	13	
38	Prognostika	—	17	22	21	46	45	45	8	26	20	29	7	14	*
55	Výpočetní technika	—	25	17	19	33	54	48	38	29	32	4	0	1	
50	Operační výzkum	—	17	7	10	33	52	46	38	28	31	12	13	13	
16	Socialistická integrace	—	0	4	2	25	39	35	50	50	50	25	7	13	

nosti odpovědí v příslušné skupině (sloupce), tedy procenta ze 100 možných kladných odpovědí.

— Pořadí deskriptorů v tabulce je sestaveno podle relativních četností odpovědí „pravidelně“ v rámci celého souboru (n = 78) při vypuštění neudaných odpovědí.

Pořadí deskriptorů tedy vyjadřuje pořadí celkové míry frekvence problému, který deskriptor zastupuje.

Mezi skupinami N + V byl testován rozdíl v odpovědích „pravidelně“, neboť u ostatních odpovědí by vznikly nesnáze v interpretaci. Statistická významnost roz-

dílů podle hodnot t-textu² je vyjádřena hvězdičkami:

- * — významné na hladině 0,1
- ** — významné na hladině 0,05
- *** — významné na hladině 0,01

Sloupec „Neudáno“ nejen doplňuje čísla tabulky, ale plní i funkci kontroly spolehlivosti respondentů, kteří v tomto případě neměli k dispozici významový slovník deskriptorů. Jestliže respondent nevyplnil řádku určitého deskriptoru, lze nejčastěji předpokládat, že neporozuměl jeho obsahu. Míra rozdílů nevyplnění řádek jednotlivých deskriptorů svědčí o míře neporozumění jejich obsahům. Jak vidíme, tato míra ne-

² Hodnoty pro t-testy jsou určeny jen zhruba podle nomogramu publikovaného Lawshem (1950).

byla vysoká. Charakterizuje ji údaj pouze 8 deskriptorů, které nebyly vyplněny ve více než 10% případů (viz sloupec „Celkem“ rubriky „Neudáno“).

Hledané závěry, které jsou ve vztahu ke smyslu šetření, jsou dvojího typu:

1. Všechny deskriptory byly zařazeny podle své příslušnosti k vědním disciplínám komplexu věd o řízení do dvou skupin, a to na skupinu problémů „člověka“ — jsou označeny zkratkou Č v prvním sloupci tabulky — a na skupinu problémů ostatních — jsou označeny značkou „—“ v totéž sloupci. Jestliže rozdělíme pořadí deskriptorů na dvě poloviny podle jejich frekvence a zjistíme absolutní četnosti deskriptorů Č proti deskriptorům „—“ za polovinu častější frekvence a za polovinu nízké frekvence, obdržíme čtyřpólové uspořádání (viz tab. 5).

Tabulka 5

	Deskrip- tory člověk	Deskrip- tory ostatní	Celkem
Problémy s vysokou frekvencí	10	7	17
Problémy s nízkou frekvencí	5	13	18
Celkem	15	20	35

Tyto výsledky, prakticky totožné u skupin vedoucích i nevedoucích, jsou velmi markantní (tabulka je statisticky významná na hladině $p < 0,1$; výše korelace $r = 0,31$). Dokazují, že lidská problematika řízení je skutečně častěji předmětem řešení (řídícím systémem) a častěji je i obsahem organizačního dění než kterákoliv problematika jiná. Kdybychom použili k vyhodnocení tabulky přesnější techniku součtů pořadí obou skupin problémů, byly

by výsledky ještě výraznější, neboť jak je možno z tabulky vyčíst již opticky, lidské problémy jsou nakumulovány u horních částí obou polovin, kdežto problémy ostatní u jejich spodních částí (např. prvních devět míst horní poloviny tabulky jsou vesměs problémy člověka a osm posledních míst spodní poloviny tabulky jsou vesměs problémy ostatní).

2. Údaje skupiny nevedoucích ve srovnání s údaji skupin vedoucích jsou dosti podobné: korelace mezi pořadími sloupců N a V činí $r = 0,90$, tj. tvar rozložení obou skupin je velmi podobný, přičemž ovšem u skupiny nevedoucích je posunut do oblasti nižší frekvence: nevedoucí v průměru udávají, že se šetřenými problémy přicházejí do styku méně často nežli vedoucí, což je ovšem přijatelný závěr.³

Prostudujeme-li však povahu deskriptorů, v nichž se řady údajů nevedoucích a vedoucích statisticky liší (jsou označeny hvězdičkami), uvidíme, že z celkem 13 statisticky významných rozdílů je pouze jeden vztahující se k deskriptoru „ekonomickému“, 3 se týkají „společnosti“ a zbytek se týká problémů „člověk“.

Když dále uvážíme, že „společenské“ deskriptory se týkají problémů agitace, ideologické vyspělosti a účasti pracujících na řízení, které více než těsně souvisejí s lidskou problematikou, zjistíme, že téměř všechny rozdíly obsahu řídící a neřídící činnosti podle výsledků šetření v závodech válcovny n. p. Škoda Plzeň jsou rozdíly té dimenze řízení, kterou v této práci nazýváme „problémy člověka“; v řídící práci se vyskytují výrazně častěji než v práci nevedoucích.

Přesto i ti se s nimi setkávají. Všimněme si, že z celkového počtu 15 lidských problémů tabulky se 9 statisticky liší a 6 nikoliv, kdežto u problémů ekonomických, organizačních, matematických a technických je tento poměr zcela opačný: proti jedinému statisticky významnému rozdílu (ekonomické nástroje — č. 11) stojí 16 nevýznamných, což můžeme opět vyjádřit čtyřpólovou tabulkou četností statistických

³ Významnější je zjištění podobnosti tvaru obou rozložení. Pravděpodobně vystihuje skutečnost, že vedoucí vstupují aktivně do řešení řídících problémů, ty však se promítají i do práce nevedoucích právě ve fázi realizace jejich řešení; setkávají se

s nimi jako jejich akceptoři a realizátoři. Tyto výsledky tedy podporují model i pojetí řízení jako činnosti, která dospívá ke svým cílům činností druhých lidí, tedy pojetí řízení jako lidské činnosti, která je zaměřena na činnost druhých lidí.

Tabulka 6

	Statistický rozdíl mezi skupinami vedoucí — nevedoucí	Mezi skupinami vedoucí — nevedoucí není rozdíl	Celkem
Vědy o člověku	9	6	15
Ekonomie, organizace, matematika, technika	1	61	17
Celkem	10	22	32

rozdílů mezi skupinami vedoucí — nevedoucí (viz tab. 6).

Test tabulky je statisticky významný na hladině $p < 0,1$; výše korelace $r = 0,58$.

Závěr

Výsledky obsahové analýzy jedné z nejvýznamnějších anket a šetření, která byla v poslední době o řízení provedena, poukazují na stoupající význam lidských, společenských souvislostí ekonomického a organizačního dění. Protože však i jiné metody a situace zkoumání struktury současného řízení dospívají k obdobným závěrům, lze považovat za prokázané, že řízení se stává stále více skutečností společenskou v tom smyslu, že teoretická řešení a praktické zvládnutí jeho problémů budou stále více vyžadovat uplatňování věd o společnosti a člověku, zvláště marxistické sociologie a psychologie.

Literatura

- [1] Berelson, B.: *Content Analysis in Communication Research*. New York, Free Press 1952.
- [2] Charvát, F.: *K možnostem uplatnění obsahové analýzy ve výzkumu řízení*. Výzkumná zpráva, Praha, Institut řízení 1971.
- [3] Khol, J.: *Lidé v socialistické organizaci*. Praha, Horizont 1972.
- [4] Khol, J.: *Analýza řídicí práce případovým přístupem*. Výzkumná zpráva, Praha, Institut řízení 1969.

- [5] Khol, J.: *Člověk v systému řízení*. Praha, Svoboda (v tisku).
- [6] Ladensack a kol.: *Leiter, Persönlichkeit, Kollektiv*. Berlin. Die Wirtschaft, 1972.
- [7] Lawshe, C. H. — Baker, P. C.: *Three Sides in the Evaluation of the Significance between Percentage*. Educ. psychol. Measmt., 1950, 10, s. 263—270.
- [8] Liehmann, P.: *Der sozialistische Leiter und die Initiative der Werktätigen*. Berlin, Dietz Verlag 1970.
- [9] Linhart, J.: *Cinnost a poznání*. Praha, Academia (v tisku).
- [10] Popov, G. Ch.: *Naučnyje osnovy upravlenija*. Moskva, Ekonomika 1970.
- [11] Trapeznikov, V.: *II. vsesojuznaja konferencija „Problemy naučnoj organizacii upravlenija socialističeskoj promyšlennosti“*. Moskva 1972.

Резюме

Кхол П.: Анализ структуры проблематики управления социалистическими организациями при помощи ситуационного подхода

Управление, понимаемое как деятельность управляющего субъекта, может анализироваться при помощи разных подходов. Одним из них является *ситуационный* подход, работающий на основе использования категории *управленческой деятельности* как суммы операций, которые реализует управляющий субъект, решая непрерывно возникающие и управляющим субъектом предвосхищаемые в процессе организационной жизни управленческие проблемы. Анализ, осуществленный на уровне конкретных управленческих проблем — случаев управления — показали, что проблемы, преобладающим содержанием которых является человеческая и общественная проблематика, встречаются в реальности современного общественного управления более многочисленно, чем проблемы с другим содержанием. Это установление возможно было отнести не только к экономическим, но и к административным организациям и ко всем пяти основным уровням управления, а именно на основе аддитивных обследований, использующих также ситуационный подход, но притом отличную методику. Почти одинаковые результаты на обобщенном уровне управленческих ситуаций принес и контент-анализ одной из самых значительных анкет об управлении в ЧССР, организованной журналом «Господарские новости» («Хозяйственная газета»), которая идентифицировала 60 основных проблем современного управления. Путем анализа расположения данных о структуре «человеческих» проблем управления в сравнении с другими проблемами в работе заведующих с одной стороны и специалистов и референтов в подразделениях промышленных организаций со стороны другой были получены данные, которые подтверждают схему управления как деятельности управляю-

щего субъекта, достигающей своих целей при помощи деятельности других людей — объектов общественного управления, т. е. *влиянием на их рабочее поведение*. Таким образом, в этом значении можно точно определить содержание управленческой деятельности как селекцию принятия решений и исходящего из него управляющего воздействия при обеспечении реализации управленческой проблемы.

В общем можно констатировать, что анализы управленческой деятельности путем ситуационного подхода, проводимые в ЧССР начиная с 1968 г., указывают на растущее значение наук об обществе и человеке с точки зрения улучшения качества практики современного управления, так как их запас знаний и методологическую вооруженность все чаще необходимо принимать во внимание как теоретическую основу решения его актуальных проблем. Этим, однако, одновременно растет значение особенно марксистской социологии и психологии для формулировки несущих концепций и теорий в области науки об общественном управлении.

Summary

Khol J.: The Analysis of the Structure of Managing Activity in Socialist Organizations — Case Approach

Management, conceived as an activity of the managing subject, may be analysed by applying various approaches. One of these is the *case or situational approach* working with the category of managing activity as a sum of operations realized by the managing subject in solving problems of management incessantly arising or anticipated by the managing subject. The analysis carried out on the level of concrete management problems — cases of management — reveals that, in the reality of contemporary social management, the problems whose content is predominantly formed by human and social issues occur more frequently than those with other contents.

On the basis of additive investigations, also using the case approach but applying a different methodology, it was possible to relate this finding not only to economic organizations but also to administrative ones, as well as to all the five fundamental levels of management. On the generalized level of management situations, also the content analysis of one of the most important public inquiries into management in Czechoslovakia (carried out by the journal *Hospodářské noviny* [Economic Paper]), whereby sixty major problems of contemporary management were identified, brought almost identical results. By analysing the distribution of data concerning the structure of "human" problems as compared with others in the work of managers on the one hand, and, on the other hand, in that of specialists and officials in charge in the formations of industrial organizations, data were obtained supporting the model of management as an activity of the managing subject that reaches its goals through the activity of other people — the object of social management —, i. e. by influencing their working activity. In this sense it is possible to define the content of managing activity as a sequence of decisionmaking and the hence ensuing managing influence in securing the realization of the problems of management.

On the whole it can be stated that the analyses of managing activity based on the case approach that have been carried out in Czechoslovakia since 1968 point to the increasing significance of the social sciences and human sciences of man from the viewpoint of improving the quality of contemporary management practice: their store of knowledge and their methodological equipment must be more frequently considered as a theoretical basis for solving its topical problems. This in turn implies the simultaneously increasing significance of Marxist sociology and psychology in formulating the bearing conceptions and theories in the area of the science of social management.

Sociální jev jako předmět sociologických výzkumů

FRANTIŠEK ZICH

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Pro označení předmětu zájmu sociologických výzkumů se nejčastěji používá pojem sociální jev. Obsah a konkrétní chápání tohoto pojmu jsou však dosti rozmanité a nejednotné. Vyplývá to zřejmě z jeho empirického odvození z výzkumné sociologické praxe. Sociální jevy, které jsou nejčastěji prezentovány jako předmět sociologického výzkumu, zahrnují relativně samostatné sociální útvary (např. člověk, skupiny, instituce, organizace apod.), dále společenské procesy (sociální změna), aktivity jednotlivců i větších sociálních celků, události, případy (narození apod.) nebo jiné složky a stránky života společnosti (mínění, postoje apod.).¹ Takoveto, v praxi značně rozšířené vymezení předmětu zájmu sociologických výzkumů je nedostatečné, zejména vzhledem k nezbytnosti vymezení specifiky sociálních objektů k metodologickým důsledkům.

V souvislosti s vymezováním předmětu sociologického výzkumu se u některých autorů setkáváme s pojmem sociální problém. Tak například A. G. Zdravomyslov rozlišuje sociální problém v gnoseologickém a sociologickém smyslu. Uvádí: „Řešení sociálního problému v gnoseologickém smyslu spočívá v úsilí dosáhnout jistého, stále však porušovaného souladu mezi teorií a souborem faktů, které teorie zobecňuje. Řešení problému v sociologickém smyslu vystupuje jako určitá úloha sociální činnosti, spjatá s procesy specifickými pro daný sociální systém...“ [17 : 34]. A. G. Zdravomyslov zdůrazňuje dále význam chápání sociálního problému právě v sociologickém smyslu, jako vyjádření napětí, které vzniká v různých rovinách sociální struktury v důsledku neuspokojování určitých společenských nebo skupinových zá-

jmů. Sociální problém, který je pak předmětem zájmu sociologického výzkumu, je zde tedy chápán jako otázka, kterou klade život společnosti a na kterou musí být nalezena odpověď a praktické řešení v zájmu úspěšného přežití a rozvoje společnosti.

Jinými slovy — předmětem zájmu sociologických výzkumů jsou podle Zdravomyslova angažované sociální problémy. I toto vymezení předmětu je dosti široké a především — podobně jako pojem sociální jev — dostatečně nepostihuje specifiku objektů sociologického bádání z hlediska metodologických nároků.

Marxistická sociologická metodologie zde může stále čerpat zejména z prací Leninových, který v boji proti subjektivisticky orientovaným sociologům důsledně obhájil materialistické pojetí dějin. V polemice s Michajlovským [10] Lenin dokázal, že teprve myšlenka materialismu aplikovaná na výklad dějin lidstva povznesla sociologii na vědu. Názory buržoazního sociologa Michajlovského nebyly ojedinělé. Vycházely především z prací Comtových, Spenceových a Durkheimových. Zejména E. Durkheim se velmi intenzivně zabýval problematikou pojetí sociálních jevů. V práci *Pravidla sociologické metody* ve snaze překonat spekulaci a subjektivismus vyplývající z individuálního pojetí jevu konstituoval sociologii jako empirickou vědu, charakterizoval sociální jev jako „kolektivní vědomí“ nadané „utlačivou silou“ [2]. Durkheim tak fakticky nahradil jeden subjektivismus subjektivismem jiného druhu a redukoval sociologii na vědu o společenských faktech vypovídajících o stavu „kolektivního vědomí“. Základní nedostatek tohoto pojetí vyplývá z odmítání materiální determinovanosti společenských

¹ Blíže k tomu např. M. Katriak, který uvádí: „Pod pojmem společenský jev v sociologickém pojetí rozumíme kvalitativně svérázný, relativně samostatný, značně složitý, poměrně přesně odlišitelný

útvár, děj nebo proces, organicky včleněný v struktuře společenského dění, v jehož rámci je s ostatními složkami v zákonitých vztazích, v kauzálních, dialektických a funkcionálních souvislostech“ [9].

jevů. Nejlépe je to patrné na vlastní Durkheimově definici sociálního jevu: „Společenským jevem je každý druh jednání, ustálený nebo ne, schopný vnějšího tlaku na jedince, anebo takový, který v rozsahu dané společnosti je všeobecný, ale má přitom svůj vlastní život, „nezávislý na svých individuálních projevech“ [2 : 46].

V. I. Lenin ve svých pracích dokázal, že jen dialektickomaterialistické chápání společenských procesů umožňuje vytvořit vědecký metodologický základ pro pochopení a vysvětlení sociálních jevů a zákonitosti společenského vývoje. Důsledné osvětlení složitosti sociálních jevů, jejich charakteru a důsledků, které z toho vyplývají pro metodologii sociologického zkoumání, musí vycházet z materialistické dialektiky a historického přístupu.

Každý jev, objekt, předmět, který byl nebo teprve má být vyčleněn jako relativně samostatná část objektivní skutečnosti a který má být sociologicky nebo jinak zkoumán, musí být posouzen z těchto aspektů:

- 1) souvislosti s celkem, sociální totalitou;
- 2) vnitřní diferenciací a souvislosti dílčích elementů;
- 3) dynamiky a historické podmíněnosti;
- 4) specifiky dialektického vztahu společenského bytí a vědomí, která se objevuje ve všech předcházejících aspektech.

Tyto čtyři aspekty tvoří podle našeho názoru základní dimenze nezbytné pro vymezení jakéhokoli relativně samostatného sociálního jevu v metodologické rovině v rámci sociální totality. Proces poznání může být úspěšný jen tehdy, jsou-li v konkrétní metodě respektovány současně všechny tyto aspekty. Vymezení předmětu v praxi sociologického zkoumání je samozřejmě nezbytné, má-li být smysluplně použito konkrétních postupů výzkumu k pravdivému poznání určité části sociální reality, a nepřímě má vždy význam i pro získání dílčích poznatků přispívajících k vysvětlení existence a pohybu celé společenské totality v dané historické etapě.

Vymezení předmětu výzkumu se děje zpravidla na základě požadavků praxe, v níž v každé historické etapě vznikají

různé významné společenské problémy, jejichž řešení je nezbytné.² Může jít například o takové sociální problémy, jako je nezáměr mládeže o určité učební obory, problém péče o přestarlé občany v rámci určité lokality, řešení problému fluktuace v konkrétním podniku; mohou však vzniknout i zcela nové problémy, například některé sociálně patologické jevy (rozšíření používání drog apod.). Všechny tyto případy, i když nejsou a ani nemohou být definitivně řešeny sociology, mají silný sociální dopad a jsou současně i sociálně determinovány, a je proto nezbytné podrobit je sociologickému zkoumání s cílem odpovědět na otázku: Co je příčinou jejich existence?

Jiný způsob stanovení výzkumných témat a vymezení předmětu výzkumu vychází z konkrétní sociální vědy, která systematicky sbírá a zobecňuje poznatky z určité oblasti sociálního bytí, a tak fixuje výzkumná témata ve své pojmové výstavbě. Výzkumné úkoly jsou formovány převážně na základě rozvoje a zájmu této speciální vědy, mají proto zpravidla mnohem hlubší záběr a poskytují také významnější poznatky pro sociotechnické opatření i pro pochopení obecných zákonitostí společenského pohybu. V rámci sociologie se konstituovala řada speciálních (úsekových) sociologií, které shrnují a zobecňují poznatky z výzkumů prováděných v příslušných úsecích sociální reality. Například může úseková sociologie mládeže s předstihem formulovat výzkumné úkoly, jejichž splněním bude zásadně rozšířena suma poznatků o mládeži a zodpovězeny některé problémy života této skupiny. Získá se tak bezesporu informace významná pro predikci vývojových trendů a jejich ovlivňování.

Vymezování předmětu sociologického výzkumu v dosavadní praxi je však v obou případech založeno převážně na empirické reflexi společenské praxe. Tato tendence se totiž projevuje, i když ne tak významně, dokonce i v tom případě, kdy je výzkumný předmět stanoven v rámci speciální sociologické disciplíny. Projevuje se především v nedocení nezbytnosti komplexního vymezení předmětu, v reflektování vnitřní diferenciací jevu a v orientaci výzkumu

² Jak jsme již uvedli, takto chápe předmět sociologického výzkumu A. G. Zdravomyslov.

především k nalezení souvislosti mezi vnitřními elementy struktury jevu. Zkoumání „vnitřní“ struktury jevu tvoří pochopitelně základ bádání, koneckonců právě z těchto důvodů je sociální jev ze sociální totality vydělen, nicméně přecenění relativní samostatnosti jevů vede k neúspěchům a malé použitelnosti výzkumem získaných poznatků.

Je třeba ještě zdůraznit, že mluvíme-li zde o vymezení sociálních jevů jako relativně samostatných částí sociální totality, sledujeme především gnoseologické hledisko tohoto vymezení. Nejde přitom o voluntaristické definování částí objektivní reality nebo vymezování apriorních systémových konstrukcí, kterých je možno, jak známo, na objektu definovat libovolné množství; jde nám o reflexi podstatných aspektů reálně existujících, svébytných objektů a jevů sociální totality, které se vyznačují vnitřní strukturou elementů a vazbami mezi těmito elementy, vnitřní dynamikou, a které jako kvalitativně odlišitelný celek vytvářejí kvalitu vyššího řádu — společenskou totalitu. Tento celek zpětně ovlivňuje kvalitu a pohyb svých relativně autonomních částí. V dialektickém procesu tak dochází k vzájemnému složitému a zprostředkovanému působení jednotlivých částí a celku.

Ani tímto dialektickým vztahem částí a celku sociální totality, nebo vyjádřeno systemologickou terminologií: subsystému a systému — se složitost sociálních jevů zcela nevyčerpává. Dialektický přístup k sociálnímu systému nutně odmítá jeho statické chápání, systém ani subsystém není staticky vyvážený, jde o dynamickou rovnováhu struktury celku s vlastním samopohybem prvků. Zdrojem tohoto samopohybu je vnitřní souvztažnost prvků, které tvoří relativně samostatné, kvantitativně určité struktury jevu. Tím je dána dynamika částí i celku sociálního systému, a tedy i reálná nezbytnost počátku, vývoje i zániku jevu. Nedílnou součástí vymezování sociálních jevů, relativně samostatných částí sociální totality, jako předmětu sociologického výzkumu je proto určení jejich historické dimenze. Předměty sociologického výzkumu — sociální jevy — se vyznačují nejen vnitřním pohybem, který postihuje jejich fungování v daném časo-

vém okamžiku, ale prodělávají i svůj vývoj jako „druhý“ aspekt svého celkového sociálního pohybu.

Všechny doposud uvedené charakteristiky sociálních jevů, tj. jejich svázanost s totalitou, vnitřní diferenciací a dynamika fungování prvků i celku je příznačná pro všechny části objektivní reality. Jakýkoli jev přírodní i společenský se vyznačuje těmito vlastnostmi a podmíněností. Přírodní jevy je možno zkoumat také jen na základě vymezení vztahu části k celku, stejně tak mají jevy vždy určité uspořádání prvků a jejich vzájemných vztahů, každý přírodní jev se rovněž vyznačuje vnitřním i vnějším pohybem. Specifika sociálních jevů se však projevuje ve všech těchto dimenzích, a to především v kvalitativní určitosti všech uvažovaných elementů sociální totality. Vyplývá z faktu, že nositelem všech sociálních jevů je v konečné instanci člověk nebo skupina lidí, kteří se vyznačují schopností samostatného reagování a rozhodování, a že tedy všechny sociální jevy jsou charakterizovány a určovány dialektickým vztahem společenského bytí a vědomí. Rozhodující význam pro pohyb a kvalitativní určení sociálních jevů má společenské bytí jako konkrétní specifická forma existence hmoty. Živá hmota, která je nadána vědomím, ovšem zpětně ovlivňuje formy společenského bytí.

Dialektika této skutečnosti určuje kvalitu vnitřního fungování sociální totality i jejích relativně samostatně vymezených částí. Žádný sociální jev proto nelze redukovat na deterministicky definovaný systém nebo systém s cílovým chováním, neboť vnitřní pohyb má stochasticky definovaný charakter, tj. může během své existence buď ve svém celku, nebo v jednotlivých částech náhodně měnit své jednání. Jinými slovy, pohyb sociálních jevů, a to jak jeho „vnitřní“, tak jeho „vnější“ (historický) aspekt, se děje v rámci obecných zákonitostí vývoje hmoty, je však ve svých konkrétních projevech do značné míry ovlivňován subjektem, tj. člověkem jako nositelem určitého jevu nebo jeho stránky. Takovéto kvalitativní odlišení sociálních a přírodních jevů a jejich pohybu není v rozporu s jednotou pohybu hmoty vůbec.

Zvláštní význam má tato specifika sociálních jevů pro gnoseologickou oblast.

Projevuje se především v obtížnosti poznání sociálních jevů, v náročnosti na metody poznání apod. Poznávající subjekt, který je současně objektem nebo částí objektu poznání, je pochopitelně determinován ve své poznávací činnosti stavem a pohybem sociální totality. Praktické důsledky této situace se projevují například v obtížnosti použití experimentu, což je hlavní metoda poznání přírodních jevů. Sociální jev, který má být objektem experimentování, lze jen obtížně izolovat od okolí, stejně tak je obtížné postihnout a změřit pohyb jeho jednotlivých elementů apod. Obtížnost a faktickou nemožnost experimentování v oblasti zkoumání sociálních jevů musí proto nahradit, jak uvádí Karel Marx, síla abstrakce, a to především manipulace s modelem skutečnosti, který vzniká jako odraz procesu poznání ve vědomí poznávajícího subjektu [14]. Další důsledky vyplývající ze skutečnosti, že poznávající subjekt je sociálně determinován, se projevují v rovině explikace jevů, a to především v hodnocení, ale i v oblasti aplikace poznatků a v dalších oblastech.

Všechny výše uvedené aspekty související s vymezením sociálních jevů jako objektů zkoumání mají dalekosáhlé důsledky pro metodologii i metodu sociologického výzkumu. Nerespektování těchto podstatných stránek sociální skutečnosti ve výzkumu vede k deformaci poznávacího procesu a jeho výsledků, k popisnosti a fakticky malé použitelnosti získaných poznatků.

Vztah předmětu a metody výzkumu

Jednoznačně platí, že metoda je určována předmětem, nikoliv naopak. Tuto základní tezi se pokusíme prokázat. Výše jsme uvedli charakteristiku sociálních jevů z hlediska aspektů, které určují její specifikum jako předmětu výzkumu, a došli jsme k závěru, že úspěšné poznání sociálních jevů je možné jen na základě respektování všech těchto aspektů současně.

Na pojetí sociálního jevu v rozhodující míře závisí volba metody výzkumu. Ovšem samo pojetí jevu je determinováno metodologií a teoreticko-filosofickým východiskem, které tato metodologie respektuje. V současné praxi sociologického zkoumání, a to i v rámci marxistického výzkumu,

se tyto otázky nekladou dostatečně důrazně. Důsledkem pak je především redukování sociologického bádání na parciální skutečnosti společenského systému a faktická neschopnost přispět v současné době k pochopení mechanismu fungování obecných zákonů společenského vývoje. Redukce sociologického výzkumu na dílčí jevy společenské totality má ovšem své logické oprávnění v potřebách praxe, tj. především v nezbytnosti získání potřebných informací pro oblast sociotechnických opatření. Tato redukce však musí být vyvážena obecnějšími zájmy vědy, neboť v další etapě by takovéto zjednodušené pojetí vedlo k zaostávání teoretické složky vědy, a tím postupně i k nepoužitelnosti i v této konkrétní rovině.

Současná praxe provádění sociologických výzkumů u nás většinou nerespektuje vymezení sociálních jevů z hlediska výše uvedených aspektů. Souvisí to především se skutečností, že metodologie sociologických výzkumů není dostatečně rozpracována v duchu materialistické dialektiky, je spíše poznamenána rezidui různých forem neopozitivistické metodologie.

Objekt sociologického výzkumu ve světle takto ovlivněné metodologie je chápán v podstatě jako izolovaný, statický systém se strukturou prvků, které jsou ve vzájemných vztazích. Cílem výzkumu je potom především odhalit vztahy mezi prvky závisle a nezávisle proměnnými. V této podobě se do určité míry překonává izolovanost zkoumaného jevu, neboť mezi nezávisle proměnné bývají zařazovány prvky nad-systému. Celkově však takovéto pojetí objektu výzkumu, které plyne z použité metodologie, vede k zanedbání dynamického aspektu, a to především jeho historické stránky.

Je možno namítnout, že tato metodologie je do značné míry praktická a že vyhovuje převážně sociotechnicky zaměřeným výzkumům. Obecně zde však platí to, co je již uvedeno výše, totiž že se praktickým zaměřením nemůže vyčerpat úloha společenské vědy.

Současná metodologie našeho sociologického zkoumání je stále ještě poznamenána, jak již bylo řečeno, principy neopozitivismu, pro nějž je typické ztotožnění společenských a přírodních jevů, nerozlišování

jejich kvalitativní rozdílnosti. Tato východiska vedou ovšem neopozitivisty typu R. K. Poppera, P. Lazarsfelda, G. A. Lundberga³ a další ke krajnímu empirismu, k popírání historického pohybu jevů a zákonitostí. Pokusy o koncipování obecné metodologie, které akceptují principy metod přírodních věd, nemohou být úspěšné především s ohledem na kvalitativní odlišnost sociálních jevů. Přinesly však řadu zajímavých metodologických postupů, které mají poměrně značnou analytickou sílu a jsou použitelné v rámci marxistické sociologie jako parciální metody výzkumu. Patří sem například faktorová analýza, která vychází z pokusů postihnout sociální jev aplikací mechanisticky determinovaných systémů. Tato analýza struktury jevu je v strukturalistickém pojetí ovšem redukována jen na analýzu vnitřních elementů jevu v jejich klidové poloze. Strukturální analýza jako parciální metoda zůstane pochopitelně i nadále významným prostředkem poznání podstaty sociálních jevů. Podobný význam má i funkcionální analýza se zaměřením na zjišťování fungování jednotlivých složek v rámci systému sociálního jevu s cílem poznat význam a sílu této složky. I když některé z těchto postupů vzešly z obecnější teoretické koncepce společenské vědy, která byla vyvolána snahou o překonání empirické jednostrannosti, v podstatě si zachovaly mateřské stigma neopozitivismu. Řada zajímavých metod vznikla v důsledku této metodologie také v oblasti konkrétního měření sociálních jevů nebo měření jejich závislosti.

Charakter sociálních jevů tedy vyžaduje akceptovat v rovině konkrétního zkoumání nejen strukturální stránky, jak se to doposud v našich výzkumech téměř vždy děje, ale také řadu stránek dalších, především dynamické („vnitřní“ i „vnější“ – historické) a faktické dialektické souvislosti jevu se sociálním systémem. Snaha respektovat tyto skutečnosti vede zřejmě některé autory k formulování požadavku komplexnosti sociologického bádání. Na rozdíl od jiných společenských věd, které si převážně všímají jen určité stránky sociálního jevu, přistupuje sociologický výzkum údajně k těmto jevům komplexně. M. Katriak

uvádí, že předmětem sociologických výzkumů jsou útvary a procesy probíhající v sociálním systému – sociální jevy, které jsou chápány komplexně v celé složitosti jejich vnitřních a vnějších souvislostí [9 : 89]. Ve svých důsledcích přináší tato teze například při zkoumání sociálních skupin požadavek, který Katriak formuluje takto: „V sociologickém výzkumu jde v pravém slova smyslu o zkoumání vzniku, struktury, vývinu a fungování společenských skupin, a to o zkoumání z aspektu ekonomického, demografického, psychologického, vzdělanostního, etického, ideově politického a dalších s cílem odhalování kauzální, dialektické a funkcionální zákonitosti jejich života, rozvoje a působení“ [9 : 90].

Zdá se však, že takto chápaný požadavek komplexního zkoumání sociologického výzkumu není zcela realizovatelný. To ostatně nejlépe dokazuje pohled na témata konkrétních sociologických výzkumů, které byly u nás provedeny. Nemáme sice k dispozici podrobný seznam těchto výzkumů, je však zřejmé, že naprostá většina z nich se zabývá konkrétním sociálním jevem nikoli v jeho totalitě, ale z hlediska jeho určitého aspektu. Komplexní přístup v tomto smyslu použili například K. Marx a B. Engels při svém velkolepém výzkumu kapitalistické společnosti. Jen tak mohli dojít k odhalení zákonů společenského vývoje, k formulování základních etap společenského pohybu. V tomto smyslu také chápe V. I. Lenin marxistickou sociologii. Odhalení fungování obecných společenských zákonů je samozřejmě gigantická práce, která nemůže být splněna jedním nebo několika sociologickými výzkumy. V sociologickém bádání je proto třeba rozlišovat také z hlediska obecnosti a složitosti předmětu zájmu. Proto i použitá metoda musí být posuzována z hlediska obecnosti. Sociální struktura společnosti není zkoumána tak, že by metoda zahrnovala současně v jednom výzkumu aspekty ostatních věd. To ovšem neznamená, že by tyto znaky struktury nebyly brány vůbec v úvahu, jsou zpravidla obsaženy v dílčích pohledech výzkumných instrumentů, například v otázkách dotazníku apod. Ani v takovém případě se však nedá mluvit o komplex-

³ Zejména G. A. Lundberg došel v tomto směru nejdále. Ve své práci *Foundations of Sociology* [13]

jednoznačně charakterizuje jevy jako poznatelné jen prostřednictvím smyslové zkušenosti.

ním přístupu ve výše uvedeném smyslu. Zahrnutí aspektů ostatních věd předpokládá v rovině konkrétního zkoumání týmovou práci a v závěrech vysoký stupeň abstrakce, který umožňuje překlenout zvláštnosti jednotlivých speciálních věd. Takovéto pojetí výzkumu také fakticky navozuje obecnější chápání sociologického bádání, které nachází vyústění ve formulování obecnějších zákonů společenského pohybu.

Stojíme před otázkou, jak je vlastně možno chápat komplexnost konkrétního sociologického výzkumu. Přístupy v této rovině zkoumání jsou zhruba tyto:

a) Sociologický výzkum je chápán jako postup zahrnující vedle speciálních vlastních poznatků také konkrétní poznatky ostatních věd o zkoumaném jevu. Jde o jakési skládání mozaiky různých aspektů jevu. Takováto činnost má bezesporu smysl, neboť vede k získání plastického obrazu o zkoumaném jevu, což nemůže zajistit žádná věda sama o sobě, ale spíše teoretický typ výzkumu.

b) Výzkum je chápán v mnohem obecnější poloze, je zaměřen na zkoumání složitějších jevů systémů vyššího stupně obecnosti, které jsou zpravidla vyjádřovány příslušnými pojmy. Například pojem sociální status je možno definovat jako systém zahrnující základní komponenty přístupu — postavení ve výrobním procesu, prestiž povolání, příjem, vzdělání, způsob života apod., tedy aspekty, které mohou být zkoumány ekonomickými vědami, sociologií, estetikou atd. Ovšem samo vymezení těchto komponent sociálního statusu musí být evidentně konečné, a tedy nekomplexní. Kromě toho je pojem tohoto typu vztahován ke konkrétnímu sociálnímu objektu (jedinci, skupině) a současně prováděné zkoumání těchto objektů z hlediska speciálních věd by přineslo nesmírné metodické a praktické obtíže. Do konkrétních sociologických výzkumů se opět tyto aspekty zahrnují (např. v dotazníku jsou kladeny otázky, které je možno označit jako indikace demografických nebo etických, ideových, ekonomických vlastností jevů), nelze však hovořit o přístupech speciálních věd, které jsou v takovémto instrumentu zařazeny.

Je zřejmé, že se těmito úvahami o kom-

plexnosti sociologického výzkumu vracíme znovu k otázce základního vymezení sociálních jevů v jejich reálném sociálním systému. Domníváme se, že sám charakter sociálního jevu a jeho souvislosti vyžaduje v maximální míře všestranný přístup, který se však v rámci jedné vědy nemůže projevit vyčerpávajícím způsobem. Požadavek koncipování sociologické metodologie, která by zahrnovala komplexní přístup a využívala poznatky ostatních věd, je, jak jsme uvedli, prakticky realizovatelný jen v nejobecnější rovině sociologického bádání a jen částečně v rovině konkrétního výzkumu.

Posledním, nikoli však významově menším důsledkem pro metodologii sociologického výzkumu je subjekt-objektový vztah, který je projevem přítomnosti bytí a vědomí jako dialekticky souvisejících složek v sociálních jevech. Částečně jsme se této problematice dotkli již výše. Zde proto půjde jen o doplnění. Každé sociologické bádání probíhá v reálných sociálních podmínkách. Pozorovatel, badatel nestojí mimo tuto realitu, ale je její nedílnou součástí. Již z těchto důvodů nelze mluvit o oproštění od hodnocení ve společenských vědách. Společenská determinovanost badatele implikuje jeho světonázorovou orientaci a zpravidla — i když velmi složitým způsobem — ovlivňuje i konkrétní přístup ke zkoumaným jevům ve všech fázích sociologického výzkumu. Z tohoto hlediska lze jen podmíněně chápat ideově teoretickou „neutralitu“ metod a technik sociologických analýz.

Subjekt-objektový vztah se neprojevuje pouze v rovině gnoseologické, ale rozhodujícím způsobem působí na charakter sociálních jevů. Problém hodnocení poznání i procesus poznávání se proto jeví nejen jako nezbytný a ve své podstatě dialektický vztah, ale také jako vztah velmi složitý a rozporuplný.

Z toho, co zde bylo až doposud řečeno o charakteru sociálních jevů z hlediska jejich vymezení jako předmětů sociologických výzkumů, vyplývá několik významných metodologických závěrů.

Dialektický charakter pohybu sociálních jevů vyžaduje, aby se metodologie konkrétních sociologických výzkumů vyhnula jednostrannostem, které přináší pozitivis-

mus a jeho různé metodologické variace. Tyto metody jsou použitelné v rámci marxistické sociologie jako dílčí postupy, zkoumající určité stránky existence jevu. Marxistický sociologický výzkum vychází z principů materialistické dialektiky, která jediné adekvátním způsobem reflektuje složitost sociální reality a jejích částí. Prakticky to znamená, že jsou při rozhodování o postupu výzkumu a použití konkrétních technik a metod respektovány aspekty vnější souvislosti, vnitřní strukturovanosti a samopohybu jevů, stejně jako jejich historická a subjekt-objektová dimenze. Současně jde o docenění skutečnosti, že jevová stránka předmětu zkoumání postihuje relativní stálost struktury a že podstatu těchto předmětů je možno pochopit právě jen v souvislosti se studiem pohybu, s nímž je především spojena. Tyto požadavky splňuje materialistická dialektika, jejíž rozpracování do oblasti konkrétních sociologických výzkumů tvoří jeden z nejdůležitějších úkolů současné marxistické sociologie. Znamená to prakticky nezbytnost překonat dosavadní stereotyp výzkumných akcí, který je převážně zaměřen na statické popisování struktury elementů a hledání jejich souvislosti, a rozpracovat současné metody zkoumání a měření pohybu struktur jak z hlediska vnitřního fungování, tak z hlediska historického. Nedílnou součástí tohoto úkolu je rovněž překonání určité kvalitativní jednostrannosti empirických údajů, získávaných většinou dotazníkovou technikou. Přeceňování tohoto zdroje informací souvisí s tím, jak je chápán sociální jev jako předmět sociologického výzkumu, v němž se dostatečně nerespektuje význam společenského bytí pro určitost jevu a přeceňuje se složka vědomí.

Nejde jistě o jednoduché úkoly. Při jejich formulování jsme si vědomi toho, že sociální jev nemůže být v empirické výzkumné akci nikdy postižen zcela komplexně, vyčerpávajícím způsobem. Složitost sociální reality souvisí také s tím, že každý její element jako relativně samostatná část reálné existence v prakticky nekonečném množství vztahů, má tak polyfunkční charakter. Vyčlenění je proto záležitostí abstrakce v oblasti konkrétního zkoumání, redukce souvislostí. Každý em-

pirický výzkum je proto více nebo méně parciální.

Výzkumy je třeba rovněž rozlišit z hlediska praktického, tj. k čemu mají výsledky sloužit. Pro sociotechnicky orientované výzkumy jsou zpravidla dostačující dosavadní metodické postupy, které poskytují popis struktury jevu a přehled souvislostí hypoteticky vymezených závisle a nezávisle proměnných faktorů. Explikativní typ výzkumu orientovaný na obecnější jevy a složitější formy pohybu musí nezbytně usilovat o rozpracování materialistické dialektiky pro oblast konkrétních výzkumných postupů zhruba ve výše uvedených intencích.

Literatura

- [1] Comte, A.: *Sociologie*. Praha, Orbis 1927.
- [2] Durkheim, E.: *Pravidla sociologické metody*. Praha 1926.
- [3] Friedrich W.: *Methoden der marxistisch-leninistischen Sozialforschung*. Berlin 1970.
- [4] Filkorn, V.: *Úvod do metodologie vied*. Bratislava 1960.
- [5] Hrzal, L.: *Kritika soudobých sociologických a sociálně filosofických teorií*. Praha 1973.
- [6] Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha 1973.
- [7] Jadov, V. A.: *Sociologičeskoje issledovanie*. Moskva 1972.
- [8] Jovčuk, M. T. (red.): *Leninismus a filosofické problémy současnosti*. (Sborník). Praha 1972.
- [9] Katriak, M.: *Metodologické zásady sociologického výzkumu*. Bratislava 1968.
- [10] Lenin, V. I.: *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům*. In: *Spisy 1*. Praha 1951.
- [11] Lenin, V. I.: *Filosofické sešity*. Praha 1953.
- [12] Lenin, V. I.: *Spisy 14*. Praha, SNPL 1957.
- [13] Lundberg, G. A.: *Foundations of Sociology*. New York 1964.
- [14] Marx, K.: *Kapitál*. Praha 1953.
- [15] Nowak, S.: *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa 1970.
- [16] Simon, J. L.: *Basic Research Methods in Social Science*. New York 1968.
- [17] Zdravomyslov, A. G.: *Metodológia a procedúry sociologického výzkumu*. Bratislava 1972.

Резюме

Зих Ф.: Социальное явление как предмет социологических исследований

Статья занимается проблематикой понимания социального явления в его онтологическом размере и последствиями, которые из этого

понимания вытекают. Социальное явление большей частью определяется недостаточно, только на основе эмпирического опыта. Основными характеристиками социальных явлений, исходящими из материалистической диалектики, которые необходимо принимать во внимание при определении явлений как относительно самостоятельных предметов социологических исследований, надо считать: связь с целым, с социальной всеобщностью; внутреннюю дифференциацию и связь с отдельными элементами; динамику и историческую обусловленность и, наконец, диалектику общественного бытия и сознания, которая специфическим образом проявляет себя во всех предыдущих аспектах. До сих пор существующая методика социологических исследований у нас эти характеристики социальных явлений недооценивает и таким образом исследования остаются, как правило, у описания структуры социальных явлений, или же у искажения связей с социальной окружающей средой. Это, с одной стороны, приводит к переоценке количественных приемов исследований и, с другой стороны, такой практикой фактически делается невозможным объяснение сущности общественных процессов. Поэтому обычно высказывается требование комплексности социологического исследования; но так, как оно высказывается — т. е. как требование включения аспектов остальных общественных наук, оно не может быть выполнено. Из того, что было о социальном явлении сказано, вытекает требование принятия во внимание принципов материалистической диалектики, которая полноценным образом отражает сложность социальной реальности и ее частей и на этой основе, в свою очередь, разработку приемов социологических исследований.

Summary

Zich F.: Social Phenomenon as Subject of Sociological Research

The present paper deals with problems of conceiving the social phenomenon in its ontological dimension, as well as with the consequences ensuing from this conception. For the most part, the social phenomenon is inadequately defined on the basis of empirical experience only. The following characteristics of social phenomena, based on Marxist dialectics, which are to be respected in defining the phenomena as relatively independent subjects of sociological research should be considered as essential: connection with the whole, with the social totality; internal differentiation and coherence of partial elements; the dynamics, the historically conditioned character, and, finally, the dialectics of social existence and social consciousness manifesting itself in a specific way in all the preceding aspects.

The present methodology of sociological research in this country underestimates these characteristics of social phenomena; in consequence of this, as a rule, research is limited to a description of the structure of social phenomena, or to a search for links with the social environment. This results, on the one hand, in an overestimation of quantitative approaches in research, and, on the other hand, in a virtual impossibility of explaining the essence of social processes. This is why the postulate of the complexity of sociological research is often voiced. However, in the process of sociological research, this postulate cannot be fully satisfied as it is voiced — i. e. involving the inclusion of aspects of other social sciences. From what has been said about the social phenomenon the claim is derived to observe the principles of materialist dialectics adequately reflecting the complexity of social reality and its parts, and, on this basis, to elaborate concrete methods of sociological research.

Andrej Sirácky: Sociálny svet človeka (Úvahy z oblasti sociológie a filozofie)

Bratislava. Veda (vydavateľstvo SAV) 1974. 200 s.

V polovine mája r. 1974 vydalo vydavateľstvo Veda podnetnú, zaujímavú teoretickú prácu akademika Andreja Siráckeho *Sociálny svet človeka*. Názov štúdie naznačuje, že celý obsah je venovaný filozofickým a sociologickým úvahám o aktuálnych otázkach súčasného človeka v svete sociálnych vzťahov s cieľom nájsť spoľahlivé teoreticko-metodologické prístupy k poznaniu genézy miesta a úlohy človeka v spoločenskom vývoji v našej súčasnosti i jeho perspektívy.

Autor sa viac-menej vracia k okruhu otázok, ktoré už v jednotlivých častiach teoreticky nastolil v svojich dielach v minulých rokoch. Návrat k nim je však na kvalitatívne vyššej úrovni. Vyznačuje sa všestrannejšou analýzou historického zobrazenia, v hĺbke skúmania súvislostí, ako aj v intenzite politicko-ideologického aspektu. Celkový rámec uvedenej knihy je triedne rozdelený svet na dve protikladné spoločenské systémy, kapitalistickú a socialistickú, determinujúce kvalitu i dynamiku prebiehajúcich spoločenských procesov vo vnútri týchto sústav i medzi nimi navzájom, syntetizujúcich sa v teoretickom poznaní, vo vede a v ideologickej sfére.

Štúdia akademika A. Siráckeho má veľmi stručný úvod, osem kapitol, súpis literatúry, ruské a anglické resumé a menný register.

V prvej kapitole *Problematika sociálneho sveta človeka* rieši autor špecifiku ľudského sociálneho sveta, historicky sociálne determinovaného skupinovými, triednymi, etnickými a ďalšími rozdielnosťami. Dokazuje závislosť, že z hlbokým objasňovaním jednotlivých stránok sociálnej skutočnosti i človeka samotného konštituovali sa vedy, vrátane spoločenských vied. Dialektické riešenie vzťahu objekt-subjekt v duchu marxisticko-leninskej tézy o jednote teórie a praxe si vyžaduje využitie poznatkov všetkých vied. Autor zdôrazňuje nutnosť využitia všetkých poznatkov vied z roviny teoretického uvažovania a koncepcie do skutočnosti, danosti prostredníctvom politickej revolučnej praxe. Z toho potom vyvodzuje potrebu komplexnej teamovej spolupráce jednotlivých vied, aby vytvorili základňu, východisko pre rozpracovanie teórie (koncepcie) vied o človeku.

V tejto súvislosti dokazuje autor na zá-

sadný teoretický prínos marxizmu-leninizmu v porovnaní s jednostrannými a metafyzickými rozpracovávanými sociologickými teóriami hlavne v tom, že marxistická teória spoločnosti sa rozvíjala v najužšej spojitosti s filozofiou, politickou ekonómiou a s revolučným hnutím robotníctva a pokrokových spoločenských síl.

Z obsahu prvej kapitoly je potrebné upozorniť na riešenie vzťahu medzi filozofiou a sociológiou. Autor odmieta krajnosti, ktoré neprispievajú k rozvoju spoločenského poznania. Podstatu problému vidí v tom, či historický materializmus ako teoretická a metodologická báza interpretácie všetkých spoločensko-historických procesov je časťou – teóriou filozofie, alebo je všeobecnou vedou o spoločnosti. Uvedené stanovisko vyjadril autor už v svojej knihe *Sociológia, teória, metódy, problémy* vydané v r. 1966. V závere kapitoly zaujíma autor kritické stanovisko k filozofickej antropológii a scientizmu, prehodnocuje ich racionálne stránky z hľadiska materialistickej dialektiky, vyzdvihuje úlohu filozofie a sociologie v rozvoji vied o človeku, napomáhajúcich nám ho pochopiť v jeho vlastnom svete, ale aj v „kontexte“ sveta vôbec.

Druhá kapitola *Svet v ktorom žijeme* obsahuje analýzu štruktúry sociálneho sveta človeka (triedne a sociálne diferencovanú), ktorej celistvosť je vlastne ustavičná, v rozporoch i v integrujúcich tendenciách prebiehajúci historický proces. Východiskom autora v analýze sociálneho sveta je materiálny svet, v ktorom prebiehajú javy zahrnuté do výrobných sféry, ekonomickej činnosti, prejavujúce sa v spoločenských vzťahoch vyjadrujúcich potreby a záujmy ľudí. Vyvodzuje ďalej, akým spôsobom nad základňou vznikajú primerané formy organizácie a cieľavedomej politickej činnosti. Sociálna štruktúra, v ktorej okrem uvedenej základne, súhrnu ekonomických vzťahov, sú obsiahnuté aj zložité vzťahy nadstavbových zložiek, má preto komplexný charakter.

Presvedčivý je i výklad triedneho charakteru sociálnej štruktúry súčasných spoločností, socialistických i kapitalistických. Aj tu sa autor vracia k stanoviskám, ktoré vyjadril v svojich prácach v minulosti, že Marxova teória tried, spresnená V. I. Leninom, má metodologickú platnosť aj v podmienkach socialistických výrobných vzťahov. Mnohí pracovníci spoločenských vied, hlavne v druhej polovine šesťdesiatych rokov, tento revolučný ob-

jav marxizmu-leninizmu vedome ignorovali alebo k triednym aspektom zaujímali nepripustnú, bezzásadovú ideologickú tolerantnosť.

Autor sa zamerával na objasnenie politicko-ideového faktoru v rozvoji sociálnej štruktúry, na úlohu sociologickej analýzy politických a ideologických vzťahov pri vysvetľovaní sociálnych javov, ktoré v refázi ekonomicko-sociálnych zmien obsahujú jadro rozporov, a na potrebu určitej typológie rozporov. Takáto analýza vykonaná na základe kvalitných výskumov pomôže rozpracovať marxistickú teóriu rozporov so zreteľom na vývoj socialistickej spoločnosti.

Celý rozbor sociálnej štruktúry je charakterizovaný teoreticky fundovanou konfrontáciou a zásadovou kritikou buržoázných a revizionistických výkladov uvedenej problematiky. Jednoznačne odmieta zveličovanie kvantitatívnych zmien a presunov sociálnych skupín v sociálnej štruktúre hlavne vyspelých kapitalistických krajín, v ktorých i naďalej zostáva zachované vykorisťovanie človeka človekom.

V závere kapitoly charakterizuje socialistickej revolúciu ako kvalitatívne najvýznamnejší zvrat v novodobých dejinách, vplývajúci na perspektívy vývoja socialistickej sústavy, jej vnútorných vývojových procesov so zreteľom na dialektickú spätosť socialistickeho pohybu s kapitalistickým. Napriek možným peripetiam, vyjadruje záver, že vývoj ľudstva sa bude konať ako objektívne presadzovať realizáciou obsahu socialistickej revolúcie — socialistickej (komunistickej) integrácie sveta (s. 43).

Rozsahom i obsahom je najväčšia tretia kapitola *Marxizmus-leninizmus a problémy sociálneho sveta*.

V jej prvej časti rieši autor základné problémy doby a človeka v marxistickej interpretácii. S vecnou, argumentami podloženou intenzitou marxistického vedca rieši A. Sirácky v komplexnom prístupe interpretáciu človeka vo filozofickej a sociologickej rovine. Filozofická rovina, to je zoberanie výsledkov všetkých vied o človeku v historickom procese vzniku a sebatvorenia človeka. V celom obsahu je tu mnoho nových myšlienok a pokusov i príkladov o syntetický výklad riešenej problematiky.

Jednou z dôležitých úloh filozofického prístupu je na základe štúdia prírodne historického, zákonite pôsobiaceho procesu, objasniť „domináciu“ objektu nad subjektom a ako postupne rastie váha subjektu úmerne s dĺžkou historickej cesty človeka. Musí nám ozrejmať a dokazovať, ako a z akých príčin rastie váha subjektu (človek, trieda, národ) v zložitom spoločenskom procese (s. 48). Má odhaľovať hlbšie príčiny, ako človek v pracovnom, tvorivom, myšliacom procese postupne prekonával dialekticky svoje biologické vlastnosti, pudovosť, primárne reflexy atď. To sú základné svetonázorové otázky, celistvý (totálny) pohľad človeka na prírodu, spoločnosť, i na samého človeka.

V komplexnom pohľade na problémy sociálneho sveta človeka okrem filozofie dáva autor akcent na sociologickú rovinu, v ktorej mnohé problémy z abstraktnej (zobecnenej) polohy privádza na pôdu sociálnej reality. Sociologická analýza, vychádzajúca z teórie historického materializmu, vyvracia nedialektickú, antihistorickú tézu o tom, ako by humanizácia človeka nebola možná v pomeroch, ktoré sa vytvárajú v podmienkach sociálnych zápasov. Autor zdôrazňuje, že humanizmus je vždy konkrétne historicky podmienený. Sociologická analýza spoločenských podmienok pomáha riešiť problémy človeka nielen na rovine filozofického uvažovania, ale aj so zreteľom na spoločenskú podmienenosť ľudskej osobnosti.

Z týchto teoretických východisiek pristupuje autor k problematike vysvetľovania človeka v dejinách spoločenského pokroku, ako organicky danú súčasť historicky tvorených foriem zdokonaľovania a racionalizácie človeka.

Veľmi všestranný je prístup autora k objasneniu problematiky „odcudzenia“ človeka, ktorý nastolil až marxizmus. Vychádza z jeho širokého poňatia, ako večného sporu medzi prírodou a človekom, akcentuje však jeho sociálnu podstatu, dokazuje Marxovu zásluhu na jeho odhalení v procese vývoja ľudskej spoločnosti. Podmieňujú ho ekonomicko-sociálne príčiny, vznik súkromého vlastníctva — zdroj všetkých foriem odcudzenia a násilných donucovacích spoločenských vzťahov. Preto aj základným ekonomickým predpokladom pre „návrat človeka k sebe samému“ je odstránenie vykorisťovania, zrušenie odcudzenej práce. Úplne ho môže vyriešiť len socialistická spoločnosť, ktorá zruší objektívne aj subjektívne príčiny odcudzenia (s. 62).

Autor v tejto súvislosti podáva hlboký, marxisticko-leninský výklad problematiky humanizmu. Zdôrazňuje, že nie abstraktný humanizmus, ale proces humanizácie naplňovaný oslobodzovaním sa človeka bude relatívnym dovŕšením komunistického ideálu humanizmu v beztriednej spoločnosti. Toto oslobodenie človeka se deje v historicky integrujúcom procese tried, národov a rás do komunistickej svetovej spoločnosti, prirodzene nie priamočiare, bez prekážok. Z tohoto procesu potom vyvodzuje záver, že marxistická sociologická analýza problematiky človeka, odcudzenia a humanizmu dáva pevný sociálny a faktorový základ na filozofickú interpretáciu, pomáha ozrejmať dejinný proces ako objektívne nevyhnutný, ale nie vopred určený proces, v ktorom čím ďalej tým viac sa uplatňuje ľudská aktivita, iniciatíva a tvorivosť.

Záverečná časť kapitoly obsahuje rozbor hodnôt človeka a zmyslu ľudského života v súčasnej spoločnosti. Konfrontuje protikladnosť sociálnych dôsledkov rozvoja vedy a techniky v kapitalistickej a v socialistickej spoločnosti. Zmysel ľudského života vzťahuje až k jednotlivcovi, ktorého spokojnosť, plné vy-

užitie je nerozlučne späté s životom spoločnosti, s charakterom sociálneho systému.

V poradí štvrtej kapitole *Marxizmus-leninizmus a existencializmus* konfrontuje akademik Sirácky protikladnosť marxisticko-leninského a existencialistického prístupu k problematike človeka. Aktuálnosť riešenia tejto otázky vyplýva z toho, že práve v súčasnej dobe sa riešia otázky prelomovej hranice ľudskej existencie, akou je akútne nebezpečie atómovej skazy. Takéto prelomové etapy, v ktorých sa rozhodovalo o bytí alebo nebytí ľudstva a o plnení základnej revolučnej úlohy avantgardy ľudstva, spôsobili, že marxisticko-leninská veda nemala možnosť v rovnakej miere rozpracovávať aj problémy úzko individuálne v rovine filozofickej, psychologической, etickej atď. Na týchto skutočnostiach spôsobeň objektivnou situáciou (zčasti i subjektívnymi príčinami) sa zrodil a rozvinul existencializmus nárokuje si na všestranné vysvetľovanie človeka a jeho doby.

Autor presvedčivými argumentami dokazuje, že problematika človeka bola marxizmom-leninizmom vždy riešená. Nie z neúcty k človeku, ale naopak, pre postupné utváranie objektivných podmienok na formovanie celistvosti (totality) človeka sa viac zdôrazňovala objektivná, než subjektívna stránka historického procesu. To je zjednodušený východzí bod existencialistickej filozofie. Celá kapitola je nepretržitou konfrontáciou s názormi jej jednotlivých predstaviteľov. Súčasný kapitalizmus reprodukuje neustále prostredie, v ktorom má pretrvávajúce existencialistických názorov svoje sociálne korene. Je to prejav rozkladu kapitalistickej spoločnosti i snahy o apologetiku tohoto procesu.

Protikladom existencialistickej filozofie je gravitovanie ľudského myslenia k marxizmu-leninizmu, negujúcu filozofiu „ničoty“. Teória a prax marxizmu-leninizmu vytvára inovácie i podmienky pre rozvoj osobnosti oslobodené od strachu, zúfalstva, biedy a ponižovania.

Piata kapitola *Formy úniku zo sociálneho sveta človeka* obsahuje riešenie vzájomných vzťahov medzi systémom spoločnosti a jednotlivcom. K hlbokému objasneniu týchto vzťahov zdôrazňuje komplexné marxisticko-leninské východiská, teoretické i metodologické. V použitej metóde riešenia vychádza autor z filozofickej a sociologickej roviny osobitne tam, kde rieši vplyv spoločnosti (štruktúry) i jej jednotlivých zložiek (skupina, ideológia a i.) na jednotlivcov a spätný vplyv jednotlivcov na rôznych rovinách aj v intenzite na sociálny systém alebo jeho zložky. V snahe preniknúť do hlbinných procesov jednotlivcov (postoje, názory, charakter osobnosti) presahuje hranice filozofie a sociológie, preniká do psychologической roviny s cieľom vysvetliť poznávanie psychických mechanizmov ako pokračovanie činnosti jednotlivcov na pozadí sociálnych a politických mechanizmov.

S vecnou argumentáciou tu polemizuje s Frommou, Parsonsom, Freudom v otázkach tzv. symbolov, vzorov konania, často veľmi abstraktných, nemenných kategórií odvodených z pomerov kapitalistickej spoločnosti, ktorým títo autori dávajú absolútnu platnosť. V tejto polemike vysvetľuje autor formy úniku človeka zo spoločnosti, poprenie individua, príčiny vnútorných napätí a kríz.

V závere kapitoly vysvetľuje kvalitatívne iné spoločenské pomery v socialistickej spoločnosti ako je osobitne kolektivismus, upevňovanie pozitívnych psychických mechanizmov napomáhajúcich aktivite človeka, aby sa tento cítil doma v svojom sociálnom svete.

Osobitné miesto má šiesta kapitola *Zachytenie (obraz) sociálneho sveta človeka v umení a vo vede*.

Akademik A. Sirácky podáva v nej ucelený systém sociologickeho prístupu k poznávaniu stvárňovania sociálneho sveta človeka, jeho bohatej škále vzájomných vzťahov v oblasti umenia. Veľmi dôležité je preskúmať, ako nielen veda, ideológia, myslenie, psychika, ale aj umenie je závislé od sociálneho ekonomického vývoja. Prítom treba mať na zreteli, že umenie je sociologický fakt, ale súčasne je aj filozoficko-ideový produkt a najmä má svoju vlastnú estetickú zákonitosť.

Sociologická analýza vzťahov medzi prostredím a dielom, medzi životom autora a jeho tvorbou, môže byť len podkladom na hlbší špecifický rozbor štruktúry osobnosti a obsahovej štruktúry diela (s. 119). Preskúmanie týchto závislostí je kľúčom k pochopeniu autora, ale ani to nám všetko nevysvetľuje.

Autor ďalej vymedzuje úlohu sociologickej analýzy, že táto neznamená ani to, že sa podstata umenia má vysvetliť na základe empirie a že sa esteticko-umelecký fenomén nemá sledovať v svojich premenlivých historických formách, ako aj z aspektov psychologických, ideologických a spoločensko-praktických. K úplnosti sociologickej analýzy umeleckých diel treba tiež prihladiť k sociálnym pomeroch a prostrediu, v ktorom umelec žil a tvoril, a na preskúmanie tzv. subjektívnej sféry, individuálnej psychiky a celej zvláštnosti vedomia.

Z týchto prístupov potom autor rozvíja ďalšie kritéria, ako hodnotiť umelecké dielo, ktoré veľmi často sprostredkovanou formou odráža dané sociálne pomery. Stretávame sa s dielami majúcimi závažnú gnozeologickú, poznávaciu interpretujúcu zložku napomáhajúcu presadeniu sa pokrokovým myšlienkám, snaženiam v spoločenskom pohybe. V iných dielach je zase tento akcent menej výrazný až neutrálny. Umelecké diela tak napomáhajú vniknúť do vnútra sociálnych procesov, do interakcie jednotlivcov i skupín, na druhej strane zasa sociologická analýza, poznanie zákonitostí a zmien sociálnej štruktúry umožňuje umelcovi vo veľkej zrážke systémov a ideí, aj v otázke základného problému dneška nájsť pevnú teoretickú oporu. Týmto teoretickými východiskami dáva akademik A. Si-

rácky aj. kľúč k objasneniu dekadentných javov v umeleckých formách stvárňovania sociálneho sveta človeka v súčasnej kapitalistickej spoločnosti. Tieto sú sprostredkovaným odrazom deformovaných spoločenských vzťahov a zároveň únikmi jednotlivých umelcov z neriešiteľných rozporov, výrazom straty reality a perspektívy.

Kapitola ako celok je veľkým prínosom k analýze tejto zložitej a doteraz málo prebádananej oblasti sociálneho sveta človeka. Akademik Sirácky je jedným z mála autorov, ktorý sa pokúsil o jej tvorivý a fundovaný výklad.

V siedmej kapitole *Sociálny svet človeka a univerzum* pristupuje autor k syntetizovaniu nastolených problémov v predchádzajúcich kapitolách a prevádza selekciu poznatkov k vysvetleniu dejinného poslania človeka. Pokukuje na jej náročnosť a veľkú zodpovednosť pri integrovaní všestranných zložitých javov a poznatkov do vedy (sústavy vied) o človeku.

Zároveň dáva aj východisko. Podľa neho žiada sa pochopenie univerza, zmyslu dejín a človeka a „integrovaná integrácia“ ako aj syntéza vedeckej extrapolácie i prolegomena k budúcim veciam, ktoré by boli spojené s umeleckou fantáziou, inšpiráciou. Kľúčovú úlohu v tomto riešení pripisuje spoločenským vedám, ktoré ozrejmujú historickú a spoločenskú podmienenosť našich poznatkov. Pri tom nemožno poprieť úlohu sociológie poznania a osobitnej filozofie. Vlastným zmyslom filozofie i vedy je nielen svet vysvetľovať, ale ho aj meniť. Pre splnenie takého cieľa je nevyhnutné riešiť ďalšie zložité problémy; predovšetkým musia byť prítomné i spoločensko-politické sily, ktoré sú schopné adekvátne danému stupňu rozvoja vedy a techniky svet meniť a realizovať tento cieľ na úrovni vedy. Z toho vyplýva potreba ďalšieho integratívneho faktora, ktorým je marxisticko-leninská veda ako základ politickej praxe v širokom slova zmysle, ktorá má za cieľ realizovať ľudský dejinný projekt.

Posledná ôsma kapitola *Svet budúcnosti* uzaviera túto podnetnú teoreticky fundovanú štúdiu. Obsahuje zhrnutie kľúčových bodov historickej cesty človeka, procesu, ktorý možno označiť ako vytváranie špecifického, sociálneho sveta človeka, ako budúcnosť ľudstva. Týmto kľúčovými bodmi je vyделение sa človeka, ľudského rodu, z prírody, vznik prvých otrokárskych štátov v podmienkach Východu a vznik socialistického spoločenského zriadenia (socialistická revolúcia).

Integrácia ľudstva je dnes projektom budúcnosti. Táto nebude ľahká, nebude to bezbolestný, bezkonfliktný proces. Chápeme ho v duchu Marxovej teórie, ako trvalo prebiehajúci, nedokončený proces emancipácie, oslobodzovania sa človeka z historicky a spoločensky vzniklých obmedzení. Zložitost procesov, ktoré formujú budúcnosť ľudstva, ozrejmuje vedy o človeku (medzi nimi filozofia a sociológia), odhaľujú tvár človeka ako tvorcu

svojich dejín, tragédií i komédií, pomáhajú nám poznávať dejiny človeka aj úlohy jednotlivcov v sociálnej, etnickej začlenenosti.

Vo veľmi zložitých podmienkach, permanentne protirečivých, v roz dvojitom ale i v zjednocovacom svete hľadajú sa optimálne predpoklady i podmienky, ktoré sú nevyhnutné, aby osobnosť socialistického človeka, rozvíjajúceho sa v progresívnej sociálnej a politickej praxi i v teoretickom myslení, vedela strhnúť so sebou váhajúci a „nevidiaci“ v nesocialistickom svete. Takýto je záver poslednej kapitoly knihy akademika Siráckeho.

Celé dielo akademika A. Siráckeho je prínosom v rozvoji marxisticko-leninskej teórie. Vyznačuje sa hlbokým teoretickým rozborom zrelého vedca, marxistu. Napriek tomu je napísané veľmi pútavo a zaujímavo.

Adam Helík

Urbanizácia, naučno-technická revolúcia i rabočíj klass. Někotoryje voprosy teorii, kritika buržuaznych koncepcij. (Urbanizace, vědeckotechnická revoluce a dělnická třída. Některé teoretické problémy, kritika buržoazních koncepcí)

Moskva, Nauka 1972, 265 s.

V sovětské sociologické literatuře se v posledních letech věnuje mj. stále větší pozornost procesům urbanizace v podmínkách vědeckotechnické revoluce. V této souvislosti se do středu zájmu dostává především výzkum sociální struktury, zvláště pak otázek třídní struktury a postavení dělnické třídy, zkoumání způsobu života atd.

V recenzované publikaci, která je sborníkem statí, najdeme materiály ke dvěma základním okruhům problémů: 1) obecné teoretické — vliv výrobních sil a výrobních vztahů na urbanizaci, specifika mechanismů urbanizace v podmínkách vědeckotechnické revoluce, řízení procesů urbanizace a úloha dělnické třídy v tomto řízení; 2) sociální důsledky urbanizace v kapitalistických zemích — třídní protiklady soudobých urbanizovaných celků, vzájemné působení tradičních struktur kapitalistických měst apod.

Autoři především zdůrazňují, že jedním z hlavních úkolů sociologie je zkoumání sociálně profesionální struktury městské aglomerace; specifickou problematikou je prostředí současného kapitalistického města (hluboká diferencovanost, psychologická anonymita, složitá politickoorganizační struktura), jeho protikladná role při formování osobnosti pracujících. Dále je vyzdvihována úloha marxistické sociologie v odhalování složité a protikladné pozice buržoazní ideologie, která „na jedné straně nemůže nevidět stimulujiící úlohu urbanizace v sociálním a vědeckotechnickém pokroku, na straně druhé se snaží zabránit vzestupu dělnické třídy, zvyšování její organizovanosti“.

Podívejme se nyní na některé, dle našeho názoru nejvíce nosné statí recenzované publi-

kace. V prvé z nich *Urbanizace a město* autor A. M. Rumjancev charakterizuje urbanizaci jako základní historický proces, těsně spjatý s rozvojem výrobních sil a forem sociálních vztahů. Jde o mnohostranný proces, který odráží vliv ekonomického a vědeckého potenciálu společnosti, produktivity práce, třídní a profesionální struktury. Rumjancev v této souvislosti vychází z marxistickoleninské teze o progresivní úloze velkých měst jako center ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje společnosti. „Ve městech se formovala dělnická třída a její politická organizace, města byla ohnisky proletářské revoluce. Vycházíme proto z leninské myšlenky o vedoucí úloze města před vesnicí; jsme proto proti krajním teoriím dezurbanizace, kterou představuje dnešní ideologie maoismu (revolučnost vesnice).“

V procesu řízení urbanizace, v plánovaném překonávání rozdílů mezi městem a venkovem jde v současné době za prvé o překonání všech antisociálních atributů, které jsou dědictvím kapitalistického období; za druhé o odstranění negativních zdravotních a hygienických důsledků chaotického rozšíření průmyslu a měst v minulých épochách; za třetí o rozvoj nových pokrokových forem sociálně prostorové organizace života pracujících.

V další stati *Dělnická třída a urbanizace v podmínkách vědeckotechnické revoluce* (autor A. S. Achiezer) je kladen důraz na význam analýzy dělnické třídy v současných podmínkách. Autor zdůrazňuje, že tato analýza nemůže být účinná bez poznání vnitřních souvislostí dělnické třídy s urbanizací a vědeckotechnickou revolucí. „Hluboké změny v dělnické třídě musíme zkoumat spolu s existujícími změnami ve struktuře výroby.“ „Rozvoj socialistické společnosti i rozvoj dělnické třídy je nerozlučně spjat s rozvojem celé osobnosti, s rozvojem způsobilosti každého člověka osvojovat si kulturu vcelku, rozvíjet způsobilost k tvorbě. Jde tedy o intelektuální práci. V podmínkách kapitalismu naopak každý krok k intelektuální práci vede k prohloubení diferencí mezi sociálními skupinami.“

Popsaný proces vede současně ke změnám ve způsobu života. „Rozvoj měst vytváří centra integrace, intenzifikují se mnohostranné formy styků. Objevují se nové stereotypy chování, nové psychologické rysy.“ Autor však bohužel tyto změny v dalším textu blíže nespecifikuje. Pouze shrnuje, že právě urbanizace je takovým sociálním fenoménem, který je spojen s tendencí přestavby kultury, způsobu života a forem komunikace na základě intenzifikace celého života společnosti. Na druhé straně je ovšem urbanizace v podmínkách kapitalismu také živelným procesem. „Výsledkem živelného antagonistického charakteru rozvoje třídní společnosti byl vzrůst protikladů mezi městem a vesnicí, mezi centrem a periferií. V podmínkách socialismu je nejdůležitějším úkolem řízení společnosti zabezpečovat takové formy rozvoje, kdy zvy-

šování sociálně ekonomického potenciálu společnosti a zlepšování podmínek a způsobu života nestojí proti sobě.“ Autor pak rozvádí významnou myšlenku, že řízení urbanizace je jednou z forem činnosti a působení dělnické třídy. Cílem a smyslem tohoto řízení je oslabování a postupná likvidace spojení mezi teritoriálními a existujícími sociálními rozdíly.

Z dalších statí sborníku nás zaujmou především příspěvky L. B. Kogana (*Urbanizace a některé otázky městské kultury*), A. V. Kočetkova (*Sociální integrace městského prostředí v podmínkách socialistické společnosti*) a A. D. Chlopina (*Problém adaptace venkovských migrantů v městském prostředí*).

Kogan zdůrazňuje zejména tu skutečnost, že z řady faktorů podmiňujících vedoucí úlohu velkých městských center v procesu vzestupu dělnické třídy a její přeměny v „třídu pro sebe“, v hegemonu společenského rozvoje, zaujímá zvláštní místo koncentrace hlavních kulturních vymožeností společnosti ve městech. „Sociologická analýza těchto problémů v podmínkách socialistické společnosti umožňuje pochopit celou řadu existujících stránek sociálně ekonomického a sociálně politického rozvoje dělnické třídy, jejího spojení s ostatními sociálními vrstvami a skupinami. Výzkumy ukazují, že v oblastech velkých městských center a aglomerací s velkým sociálně kulturním potenciálem je zvyšování úrovně vzdělání a kultury, produktivity práce nejinenzitívnější.“ S menší intenzitou probíhá proces šíření kultury do dalších městských a venkovských oblastí. V současné etapě rozvinuté socialistické společnosti dochází k překonávání sociálních a kulturních rozdílů, usiluje se o etnickou konsolidaci, sbližují se některé psychologické charakteristiky sociálních skupin.

Autor potom rozebírá fenomén „psychologické mobility“ (jde v podstatě o rozšiřování a diferenciaci kulturních funkcí ve městech, o orientaci na „vyhledávání“ nové informace). Tuto mobilitu považuje Kogan za důležitý prvek městského typu kultury; na jejím stupni závisí efektivnost působení dělnické třídy, všech pracujících. Je fundamentálním příznakem městského způsobu života, určitých stereotypů chování obyvatel měst. „Rozvoj městské kultury v sovětské společnosti v procesu urbanizace“ uzavírá Kogan, „vyžaduje co nejširší výzkum. Současné změny ve způsobu života, sociální psychologii, kulturní orientaci, ve spotřebě různých tříd, sociálních vrstev a skupin nemohou být dostatečně objasněny bez analýzy tzv. městských vztahů.“

Problémy sociální integrace městského prostředí se zabývá stať A. V. Kočetkova. Je zde zdůrazňován humanistický úkol socialistické společnosti — překonání rozdílů mezi vysokou kulturou a životem, mezi tendencí ke koncentraci vyšších projevů kultury do několika málo center a objektivní potřebou zvyšovat kulturní potenciál všeho obyvatelstva. Za objektivní tendenci socialistické urbanizace autor pokládá postupné vyrovnávání kultur-

ních rozdílů mezi dělnickou třídou a rolnictvem, sblížení kulturní úrovně města a vesnice, všech typů osídlení. Rovněž se pokouší postihnout typologické rozdíly městského prostředí — „takové rozdíly mohou být charakterizovány zvláště diferenciací v mnohostrannosti a v možnosti volit sféry činnosti a styků“. Jestliže autonomie znamená omezenost různorodosti a volby sfér činnosti, pak integrace městského prostředí je cestou k rozšíření svobody volby. Integrované město budoucnosti předpokládá integraci duchovní kultury, rozdělování a spotřeby duchovních hodnot.

Hlavním tématem stati A. D. Chlopina je problém adaptace obyvatelstva migrujícího z venkova do měst. Stať je pro nás zajímavá i z hlediska zkoumání problematiky životního způsobu. Autorem interpretace životního způsobu vychází z předpokladu, že obě formy způsobu života (rozuměj venkovská a městská) můžeme interpretovat pomocí určitých typů sociálních spojení (organizací, sociálních skupin apod.) a současně typ kultury považovat za souhrn všech způsobů činnosti a způsobů předávání informací. Chlopina vychází z tradičního marxistického pojetí venkovského způsobu života (tzn. nerozčlenění sfér společenské činnosti, „omezenost“ a „jednotvárnost“ rutinních způsobů činnosti, místní se-mknutost a stálost sociálních spojení). Pro městský způsob života jsou základní dvě charakteristiky — diferenciací sfér společenské životní praxe (časová, prostorová i funkcionální) a její mnohostrannost, která poskytuje jedinci nebo sociální skupině širokou paletu výběru. Diferenciace sociální činnosti předpokládá její interpretaci, a také koncentraci a intenzifikaci styků, které mění její charakter.

Porovnání charakteristik venkovského a městského způsobu života ukazuje, že v procesu přechodu od prvního ke druhému musí venkovský migrant ovládnout formy a způsoby hluboce diferencované životní praxe městského prostředí. Musí se stát psychologicky i sociálně mobilní osobností, dochází k resocializaci jeho osobnosti. Místně organizovaný jedinec se stává „empiricko-univerzálním“. Autor zdůrazňuje zejména význam interakce a sociální komunikace v duchovním rozvoji migrujících — jedinců i skupin. „Tyto faktory stimulují změny celkových orientací ve způsobu života. Venkovští migranti nejprve

internalizují atributy městské, tzv. čistě vnější, které jsou zcela nedostatečné pro „splnění“ s koncentrovanou životní praxí městského prostředí.“ To je obecné schéma adaptace. Reálný proces adaptace jako jednoho z problémů urbanizace závisí pak na existujících konkrétní historické formaci.

Cenný je dále i autorův kritický rozbor některých názorů na problémy migrace venkovského obyvatelstva do měst u buržoazních teoretiků (např. Abramsona, Lipseta, Parka).

Přestože recenzovaná publikace je sborníkem pouze dílčích statí, které pochopitelně nemohou obsáhnout mnohost otázek a problémů zkoumané oblasti, můžeme říci, že poskytuje základní přehled východisek ke studiu sociálních problémů urbanizace a také naznačuje některé zajímavé aspekty v přístupech ke zkoumání sociální struktury a životního způsobu v podmínkách vědeckotechnické revoluce.

Jaroslav Hudeček

V. G. Afanasjev: Naučnoje upravljenje obščestvom. Opyt sistémnoho issledovanija (Vědecké řízení společnosti. Zkušenosti systémového přístupu)

Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1973, 390 s. Vydání druhé, doplněné.

Problémy současné vědecké i praktické činnosti si ve vzrůstající míře vynucují nahradit jednotlivá, parciální řešení *komplexním, systémovým* přístupem. Systémový přístup proniká stále významněji do celé řady vědních disciplín a oborů práce.¹ Jeho úloha může být při řízení *společnosti* o to důležitější, oč je sociální realita složitější, oč jsou nástroje jejího ovládnutí jemnější a cíle, jichž má být dosaženo, komplexnější. Proto se systémové pojetí v poslední době čím dál více prosazuje při řízení socialistické společnosti.²

Pro četné zájemce o sociologickou aplikaci systémového přístupu při řízení společnosti je významným příspěvkem nové vydání knihy V. G. Afanasjeva *Vědecké řízení společnosti*.³ Základní struktura Afanasjevovy práce je vyjádřena osmi kapitolami. Úvodní část první kapitoly *Dynamické celostní systémy. Pojetí řízení* podává autorovo vymezení celostního systému, který chápe jako „souhrn prvků, jejichž vzájemné působení vytváří nové (integrované, systémové) kvality, které nepříslu-

¹ Srov. například rozsah a obsahovou šíři témat příspěvků přednesených na nedávné třetí konferenci o systémovém inženýrství s mezinárodní účastí SI 74, pořádanou v Mariánských Lázních ve dnech 22. až 24. dubna 1974.

² Systémové pojetí socioekonomického řízení je například patrné v práci autorů Kutta F. — Soukup M. a kolektiv: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973, kde na s. 55 je socialistická společnost charakterizována takto: „Socialistická společnost lze nejobecněji chápat jako ideální model sebeorganizujícího se *společenského systému*, jehož podstatným strukturálním rysem je likvidace

soukromého vlastnictví výrobních prostředků.“ (Podtrženo M. F.)

³ První vydání knihy Afanasjev, V. G.: *Naučnoje upravljenje obščestvom. Opyt sistémnoho issledovanija*. Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1968. V obou uvedených případech se jedná o autorovu samostatnou práci, odlišnou od stejné se nazývající řady sborníků *Naučnoje upravljenje obščestvom*, které každoročně vycházejí od roku 1967 v nakladatelství Mysl v Moskvě, nad nimiž má V. G. Afanasjev redakční dohled a do nichž také přispívá. Viz recenzi M. Foreta *Naučnoje upravljenje obščestvom*. Sociologický časopis roč. 9/1973, č. 4, s. 436—438.

šejí částem" (s. 8).⁴ Právě přítomnost *integrací, systémových vlastností*, které přesahují souhrn vlastností jednotlivých prvků, pokládá Afanasjev za jednu z nejdůležitějších charakteristik celostních systémů. Druhou nejdůležitější charakteristikou je *složení, souhrn částí* v celek; třetí charakteristikou je *vnitřní organizace systému*, „představující zvláštní způsob vzájemného spojení jej tvořících prvků" (s. 10). Čtvrtou důležitou vlastností celostního systému je *vzájemný vztah s prostředím*.

Otázce dialektiky systémů, která se projevuje nejen ve vztazích celku a částí, ale také ve vzájemných vztazích částí systému, je věnován druhý díl úvodní kapitoly. Části a celek jsou v jednotě, ve vzájemném působení, přičemž autor zdůrazňuje, že „základem této jednoty, tohoto vzájemného působení je celek" (s. 15). Ovšem i při „podřizenosti celku, kterým jsou vymezeny, mají části *poměrnou samostatnost*" (s. 16).

K správnému pochopení dalšího výkladu je účelné si uvést Afanasjevovo vymezení samořídících, samoregulujících systémů, „což jsou ty systémy, kterým jsou vlastní *procesy řízení*". Všechny ostatní systémy jsou nesamořídící" (s. 23). Hned v úvodu druhé kapitoly totiž autor upozorňuje, že společenskoeconomické formaci jsou procesy řízení imanentní. Vědu o společnosti jako celostním, samořídícím systémem vytvořili Karel Marx a Bedřich Engels – „*marxistická sociologie je systémová, celostní pohled na společnost*" (s. 42). Někdy se objevují názory, že ve společenském životě jsou pro řízení vhodné pouze některé oblasti (např. pracovní aktivity, kriminalita, zdravotní péče apod.), zatímco jiné sféry společenského života (volnočasové aktivity, spotřeba, sociální participace atd.) by měly být ponechány na libovůli jedinců. Takové pojetí svobody není v leninském pojetí života společnosti možné. Proto Afanasjev zdůrazňuje, že procesům řízení ve společnosti podléhají nejen pracovní činnosti lidí, ale také jejich „sociální chování". Krátce řečeno „řízení je vlastní každé společnosti, všem stránkám společenského života" (s. 44).

V závěru druhé kapitoly Afanasjev rozvádí Marxovo rozlišení dvou typů řízení společenských systémů – *nahodilého a vědomého* – a rozebírá jejich vzájemné působení v konkrétních historických podmínkách.

Samotné praxi řízení konkrétní kapitalistické společnosti je věnována třetí kapitola *Řízení v kapitalistické společnosti*. V úvodní analýze historického vývoje kapitalistické společnosti, při které autor vychází z prací K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina, je zdůrazněna *trídní podstata řízení v kapitalismu*. Podle vzoru hluboké Leninovy analýzy tay-

lorismu provádí Afanasjev kritiku fordismu a fayolismu jako vedoucích směrů řízení kapitalismu v první třetině tohoto století. Autorem přednost v této části zůstává, že ve své kritice teorii a praxe řízení v kapitalismu sleduje historický vývoj až do současnosti. Přitom Afanasjev neustále zdůrazňuje šíři praktického řízení v kapitalistické společnosti, zasahující dnes nejen do hospodářské činnosti, ale i do společenského a politického života jednotlivců. Na jednom místě přímo píše: „Teoretici současného kapitalistického světa dobře chápou, že dosáhnout cílů v řízení ekonomiky je možné jen tehdy, když řešení ekonomických otázek bude zabezpečeno sociálně politickými opatřeními, když se budou odpovídajícím způsobem regulovat sociální vztahy, chování jednotlivců a sociálních skupin, jejich činy a jednání, jejich duchovní život" (s. 88).

Druhý příklad konkrétního řízení společensko-ekonomické formace, tentokrát však socialistické, podává Afanasjev ve čtvrté kapitole *Socialismus – vědecky řízená společnost*. Pro vznik socialistické společnosti – vědecky řízeného dynamického a samořídícího systému – je nezbytným předpokladem dovršení socialistické revoluce. Vědecké řízení socialistické společnosti vymezuje autor jako „systematicky prováděné, uvědomělé, k cíli směřující působení lidí na společenský systém vcelku nebo na jeho jednotlivé části na základě poznání a využití systému vlastních zákonitostí a tendencí v zájmu zabezpečení jeho optimálního fungování, rozvoje a dosažení vytčeného cíle" (s. 111). Dále autor zdůrazňuje nezbytnost soustavného poznávání zákonitostí a tendencí vývoje společnosti. Čím je socialistická společnost rozvinutější, tím větší význam má pro její řízení množství a kvalita využitelných objektivních zákonitostí a poznatků.

Otázce řízení Sovětského svazu na cestě ke komunismu věnoval podle Afanasjeva dostatek místa XXIV. sjezd KSSS. Zvlášť významná je skutečnost, že „otázky řízení ekonomiky se na sjezdu projednávaly a řešily v jednotě s otázkami řízení a rozvoje sociálních vztahů, duchovního života sovětské společnosti" (s. 156).

Pátá kapitola pojednává o *Subjektu (systému) řízení socialistické společnosti*. „Subjektem řízení socialistické společnosti," píše Afanasjev, „je složitý systém státních a nestátních organizací" (s. 160). Dále pak věnuje patřičnou pozornost otázce vedoucí úlohy strany při řízení socialistické společnosti.

Úvodem k šesté kapitole *Obsah (základní funkce) řízení* podává autor výklad řízení jako cyklického procesu dosahování vytčených cílů. Hierarchické struktury cílů odpovídá v řízení společnosti uspořádaná struktura

⁴ Pro zajímavost porovnejme Afanasjevovu charakteristiku systémů s pojetím Ludwiga von Bertalanffyho, „otec" teorie systémů, jak je podáno v práci *Člověk, robot a myšlení*, Praha, Svoboda 1972, s. 98: „Systém je definován jako komplex

složek v interakci či podobně. Systémová teorie se snaží rozvinout ty principy, které platí pro systémy obecně, nezávisle na jejich povaze, jejich složkách a vztazích či „sílech" mezi nimi".

ra cyklů — *globální řídicí cyklus* v sobě zahrnuje několik podcyklů.

Za jednu z nejdůležitějších forem řízení pokládá Afanasjev plány ekonomického a sociálního rozvoje socialistické společnosti. Zákon plánovitého, proporčního rozvoje společnosti se často chápe v čistě ekonomickém významu jako zákon rozvoje ekonomiky; současně se plánování chápe pouze jako plánování ekonomické. Přitom objektivní proces rozvoje socialistické společnosti a bohaté zkušenosti s plánováním v Sovětském svazu a ostatních socialistických zemích ukazují, že podstata socialismu dává možnost vědomě plánovat i rozvoj mimoekonomických stránek společenského života — sociálních a duchovních vztahů. Afanasjev se však domnívá, že čistě ekonomické plánování neexistuje a ani existovat nemůže, a to především z těchto důvodů:

1. *Ekonomika, ekonomické vztahy jsou základem všech ostatních společenských vztahů*, a proto také ekonomický rozvoj má za socialismu sociální charakter.

2. Národohospodářské plány kromě vlastních technicko-ekonomických ukazatelů vždy obsahují také ukazatele charakterizující *mimoekonomické sféry* společenského života — vědu, kulturu, vzdělání, zdravotnickou službu, sociální zabezpečení atd.

3. Plánování ekonomiky nutně předpokládá zahrnout *sociální důsledky ekonomických změn*.

Podle Afanasjeva právě pětiletý plán rozvoje národního hospodářství Sovětského svazu na léta 1971–1975 je dokladem nejen ekonomického, ale také sociálního plánování a řízení. S ohledem na význam, jaký má pro život a rozvoj socialistické společnosti *pracovní kolektiv*, začaly se po XXIII. sjezdu KSSS vypracovávat v SSSR plány sociálního rozvoje pracovních kolektivů.

V dalším výkladu si autor blíže všímá *organizace a regulace* jako dalších stadií řídicího cyklu. V pasáži o organizaci neopomíjí zdůraznit tradiční významné postavení vědecké organizace práce při budování socialismu v Sovětském svazu a její aktuální úkoly v současnosti, jak vyplývají ze závěrů a jednání XXIV. sjezdu KSSS.

Posledními stadii řídicího procesu jsou *evidence a kontrola*. „Evidence obsahuje získání, zpracování, analýzu a systematizaci informací, které jsou obvykle vyjádřeny v kvantitativní formě, v kvantitativních ukazatelích o plněních úkolech, o zdrojích, o výsledcích plnění řídicích rozhodnutí atd.“ (s. 238). Naproti tomu *kontrolou* rozumí Afanasjev „systém pozorování a revize, souladu mezi procesem fungování objektu a přijatými řídicími rozhodnutími — zákony, plány, normami, standardy, pravidly, příkazy apod.“ (s. 240).

Závěr šesté kapitoly věnoval autor důležité otázce — významu sociálních informací při řízení společnosti. Afanasjevovo vymezení sociálních informací je dosti široké — zahrnu-

je do nich všechny informace používané při řízení společnosti.

Rozsáhlá, pětáosmdesátistránková sedmá kapitola *Obecné principy vědeckého řízení* obsáhle probírá základní, již V. I. Leninem rozpracované principy řízení socialistické společnosti. Obecnými principy vědeckého řízení této společnosti Afanasjev rozumí „základní pravidla činnosti orgánů, lidí povolaných k řízení ekonomických a sociálních procesů“ (s. 252). K základním principům řízení socialistické společnosti patří:

1. princip demokratického centralismu,
2. princip objektivnosti,
3. princip konkrétnosti,
4. princip optimálnosti, efektivnosti,
5. princip hlavního článku,
6. princip stimuluování pracovní a společenské aktivity lidí,
7. princip teritoriálně odvětvový,
8. spojení společenských a státních principů.

Úvodem osmé kapitoly *Současné vědecké a technické prostředky řízení* věnuje Afanasjev pozornost využití matematiky při řízení společnosti. Zvláště cenný je autorův marxistický rozbor možností a omezení aplikace matematických postupů ve společenských vědách, snažící se o objektivní posouzení jejich předností a nedostatků. Další část kapitoly obsahuje exkurs do oblasti samočinných počítačů a využití současné výpočetní techniky při řízení společnosti. Závěrem kapitoly Afanasjev popisuje aktuální problémy modelování a automatizace řízení. V této kapitole zcela pochopitelně přejímá teoretická pojetí jiných autorů. Obsahově se pohybuje v jednom z nejdynamičtějších se dnes rozvíjejících vědních oborů. Proto význam této kapitoly je dán spíše autorem naznačenými možnostmi využití výsledků těchto disciplín při řízení socialistické společnosti než úrovní sdělených konkrétních faktů a údajů.

Závěrečná část knihy *Teoretické problémy vědeckého řízení společnosti* tvoří poměrně stručný přehled osmi skupin problémů řízení společnosti, jejichž rozpracování je podle autora nanejvýš aktuální:

1. skupina — využití odkazu klasiků marxismu-leninismu o vědeckém řízení společnosti v podmínkách výstavby komunismu;
2. skupina — studium minulých i současných praktických zkušeností s řízením ekonomických a sociálních procesů;
3. skupina — studium socialistické společnosti vcelku a jejich jednotlivých částí jako objektů řízení;
4. skupina — sledování vzájemného působení objektivních podmínek a subjektivních faktorů v rozvoji společnosti;
5. skupina — analýza obsahu (funkce) vědeckého řízení socialistické společnosti;
6. skupina — výzkum subjektu řízení společnosti;
7. skupina — studium možností využití sou-

časných vědeckotechnických prostředků při řízení společnosti; 8. skupina — studium vzájemného působení socialistické společnosti a přírodního prostředí.

Afanasjeva práce jako celek je významným teoretickým příspěvkem k řešení otázek vědeckého řízení socialistické společnosti. Zvláště cenná je tím, že vycházející důsledně z marxisticko-leninské teorie společensko-ekonomické formace dokázala zdůraznit systémový přístup, který je bezpochyby v tomto učení implicitně obsažen. Další předností práce je skutečnost, že přes nezbytnou teoretickou obecnost svého výkladu dokázal autor v mnoha případech reagovat na aktuální problémy praktického vědeckého řízení socialistické společnosti v Sovětském svazu. Je proto jen třeba, aby práce V. G. Afanasjeva neunikla pozornosti ani praktiků z oblasti řízení společenských jevů, ani sociologů zabývajících se o otázky řízení.

Miroslav Foret

Metodičeskije rekomendacii po kompleksnomu planirovaniju socialno-ekonomičeskogo razvitiija gorodskogo administrativnogo rajona (red. V. V. Blinov, A. G. Paškov, B. R. Rjašenko, A. G. Čirjaev) (Metodické návody pro komplexní plánování sociálně ekonomického rozvoje městského správního obvodu)

Leningrad, Leningradskij gosudarstvennyj universitet 1971, 186 s.

Již před několika lety měla naše odborná veřejnost možnost se seznámit se sovětskými publikacemi o plánování sociálního rozvoje kolektivů průmyslových podniků. V současné době se souběžně s těmito pracemi začíná věnovat pozornost plánování sociálního rozvoje v měřítkách širších než jsou pracovní kolektivy, a to zejména v rámci územních celků¹. Právě v této souvislosti jsou zajímavé *Metodičeskije rekomendacii po kompleksnomu planirovaniju socialno-ekonomičeskogo razvitiija gorodskogo administrativnogo rajona*, které byly vypracovány pod redakcí V. V. Blinova, A. G. Paškova, B. R. Rjašenka, A. G. Čirjaeva v Ústavu komplexních sociálních výzkumů při Leningradské státní univerzitě. Jde o další příspěvek k rychle rostoucí sérii publikací, které se v SSSR v posledních letech zabývají rozvíjející se oblastí sociálního řízení a plánování na všech úrovních.

Autoři práce formulují hlavní cíl plánování sociálního rozvoje městského správního obvodu takto: regulovat sociální procesy v měřítku obvodu tak, aby bylo možné stále více uspokojovat materiální a duchovní potřeby

pracujících a napomáhat k vyrovnávání sociální heterogenity pracujících a obyvatelstva obvodu vůbec. K dosahování tohoto základního cíle má sloužit plán sociálního rozvoje městského správního obvodu členěný takto:

- I. Obecná charakteristika správního obvodu;
- II. Průmyslový a vědeckotechnický rozvoj obvodu;
- III. změny v obsahu a charakteru práce, změny profesionální a kvalifikační struktury a kulturně technické úrovně pracujících;
- IV. Zvyšování životní úrovně obyvatelstva;
- V. Rozvoj společensko-politické aktivity pracujících a komunistická výchova osobnosti.

Tomuto schématu odpovídá i rozdělení recenzované práce.

První kapitola se zabývá hlavními úkoly sociálního plánování v městském správním obvodu. Vedle hlavního cíle plánování sociálního rozvoje územního celku a plánu jeho uskutečňování se v ní formulují také jednotlivé konkrétnější úkoly (rozebírané pak podrobněji v následujících kapitolách). Rozebírá se zde pravomoc městských sovětů při řešení sociálních úkolů a konstatuje se, že městský sovět je nyní v otázkách řízení sociálního rozvoje městského obvodu skutečně klíčovým místem; na území své působnosti rozhoduje všechny otázky obvodního významu, v rámci své kompetence koordinuje a kontroluje také všechny podniky a organizace nezávislé na jejich odvětvové podřízenosti. Přísluší mu tedy i posláním koordinovat plány sociálního rozvoje podniků, orientovat je na plnění úkolů společných pro celý obvod a vypracovávat komplexní plán sociálně ekonomického rozvoje obvodu. Tento plán samozřejmě respektuje plány sociálního rozvoje podniků, neredukuje se však na jejich pouhý souhrn, ale představuje novou kvalitu. Autoři říkají, že... „sféra sociálního rozvoje správního obvodu (města) je podstatně širší než okruh otázek sledovaných v plánech sociálního rozvoje výrobních kolektivů“². Tato skutečnost umožňuje městskému sovětu vytvářet takovou variantu plánu sociálního rozvoje obvodu, která bere v úvahu specifické podmínky a sociální problémy, jež je v daném obvodu v určitém období třeba řešit.

V kapitole druhé se autoři zabývají obecnou charakteristikou městského správního obvodu. Vedle popisu daného územního celku je zde kladen důraz na pečlivou a informačně dobře zajištěnou prognózu jeho vývoje, a to pokud jde o demografické charakteristiky na 20–25 let, pro vědeckotechnický vývoj nej-

¹ Z prací věnovaných této tematice uvádím: *Ekonomičeskije i socialnoje planirovanije v masštabe rajona*. Lenizdat 1973.

Alymov, A. N. — Skogorev, V. A.: *Některé problémy i opyty teritorialnogo socialnogo planiro-*

vanija. Socialnoje upravlenije, planirovanije, prognizirovanije. Kyjev 1970.

Jelmejev, V. J. — Rjašenko, B. R. — Judin, J. P.: *Kompleksnoje planirovanije ekonomičeskogo i socialnogo razvitiija rajona*. Lenizdat 1972.

² Viz s. 5 recenzované práce.

méně na 15—20 let dopředu. Prognóza má být podkladem nejen pro perspektivní plánování, ale hlavně pro průběžné plánování sociálního rozvoje.

Třetí kapitola je věnována ekonomickým, průmyslovým a vědeckotechnickým ukazatelům rozvoje městského obvodu. Je zde uveden seznam 45 ukazatelů týkajících se vedle čistě ekonomických charakteristik také stupně mechanizace a automatizace práce, finančního přínosu vědeckovýzkumné práce, zlepšování pracovního prostředí, výstavby sítě závodních jídelen a bufetů, úpravy sadů, výstavby stadionů, dětských hřišť, pionýrských táborů apod.

V kapitole čtvrté, která pojednává o změnách v obsahu a charakteru práce, profesionálně kvalifikační struktury a kulturně technické úrovni pracujících, je uveden velký počet ukazatelů vycházejících z technické vybavenosti, způsobu organizace práce a struktury pracovních sil v podnicích a institucích obvodu. Značná část se týká změn v charakteru těžké manuální práce, hlavně pokud jde o její mechanizaci a automatizaci; dále zachycuje fluktuaci pracovních kádřů podle jednotlivých odvětví, úroveň kvalifikace a vzdělanosti pracovníků apod. Je zde obsažen také metodický návod, jak postupovat při sestavování této části plánu — od shromáždění údajů za podniky a organizace až po vypracování ukazatelů a opatření pro celý obvod.

Nejobširnější z celé práce je kapitola pátá, ve které se rozebírají otázky spojené se zvyšováním životní úrovně pracujících a obyvatelstva městského správního obvodu vůbec. Dílčí cíle této části plánu jsou tyto: 1) růst mezd a reálných příjmů pracujících v závodech i všech obyvatel obvodu; 2) zlepšení obchodních služeb; 3) zlepšení komunálních služeb pro obyvatelstvo; 4) zlepšení zdravotní péče; 5) zlepšení bytových podmínek obyvatelstva; 6) rozvoj a zdokonalení systému sociálního zabezpečení.

Velmi instruktivně se zde rozebírá postup při sestavování plánu sociálního rozvoje. Celá procedura je rozdělena do 7 etap: první etapa spočívá v vymezení výchozích principů celkové koncepce plánování a ve zpřesnění základních úkolů plánu a rozpracování systému základních ukazatelů. Druhá až pátá etapa se týká rozpracování metodologie sběru informací, jejich zpracování a analýzy výsledků. Interpretace výsledků, která je obsahem šesté etapy, tvoří základ pro etapu sedmou, v níž se sestavuje komplex sociálních opatření zaměřených na zvyšování životní úrovně pracujících.

V páté kapitole jsou dále rozebírány jednotlivé faktory, jejichž prostřednictvím lze na zvyšování životní úrovně působit; důraz je přitom kladen na stanovení vhodných ukazatelů, které by umožnily sledovat vývojové trendy těchto faktorů. Kladem publikace je, že tyto ukazatele jsou vybírány se zřetelem na jejich empirickou sledovatelnost; lze konsta-

tovat, že ať už jde o růst mezd a reálných důchodů, sítě služeb, bytových podmínek nebo životního prostředí, mají autoři dobře zpracovanou metodiku vytváření sociálních ukazatelů i pozdějšího sběru informací.

Povšimněme si zde například výborně zpracované části pojednávající o sociálním plánování v oblasti zdravotní péče. Zvyšování efektivnosti ochrany zdraví je chápáno jako součást sociálního rozvoje, opírající se o společenské zdroje a o racionální způsob organizace. Autoři uvádějí řadu ukazatelů, jejichž prostřednictvím je možné sledovat dvojitý přístup k zlepšování zdraví obyvatelstva: první se týká přímého potírání konkrétních onemocnění, druhý vychází ze zlepšení organizace a činnosti zdravotnických zařízení. Při realizaci prvního záměru autoři doporučují diferencovaný přístup k jednotlivým skupinám obyvatelstva na základě znalosti jejich zdravotního stavu. Při druhém přístupu lze při plánování sociálních opatření vycházet ze zkušeností, které zdravotnická zařízení již získala při uplatňování jiných organizačních forem řízení zdravotní péče.

Předpokládá se, že ta část plánu sociálního rozvoje městského správního obvodu, která se týká zlepšení zdravotní péče, bude soustředěna na 4 hlavní oblasti působnosti: 1) ambulantní klinikou a nemocniční pomoc, 2) materiální základ a zdroje zdravotnických zařízení, 3) zdravotní personál obvodu, 4) sanitární hygienická opatření. Velmi kladně je třeba hodnotit snahu autorů opřít přípravu plánu o řadu demografických charakteristik (např. tempo přirozeného přírůstu, věkové rozložení obyvatelstva podle pohlaví, porodnost, úmrtnost, sňatečnost aj.). Tyto širší návaznosti slouží nejen k lepší interpretaci prováděných výzkumů, ale i k prognózování na další období.

Velmi zajímavá je kapitola šestá, která se zabývá rozvojem společensko-politické aktivity pracujících a komunistickou výchovou člověka. V této oblasti má sociální plánování řešit úlohu maximálního uspokojování sociálních a duchovních potřeb lidí. Metodika a sledované ukazatele se týkají: a) rozšiřování účasti pracujících na řízení státních, stranických, komsomolských a odborných organizací v obvodu; b) zvyšování podílu dělníků ve společenském aktivu obvodu; c) zvyšování počtu osob spolupracujících v orgánech státní kontroly, soudružských soudech apod.; d) zvyšování počtu osob pořílejících se na řízení výroby; e) zmenšování počtu přestupků a narušování pracovní disciplíny. Pokud jde o ukazatele rozvíjení komunistické výchovy a duchovního rozvoje pracujících, zaměřují se autoři na ukazatele postihující: a) růst počtu zájemců o různé formy politické osvěty, b) přípravu kádřů pro soustavu politické výchovy, c) rozvoj materiálního základu politické výchovy, d) zlepšování možností kulturního vyžití obyvatelstva, e) rozvoj materiálního základu pro kulturní život a kulturní činnosti, f) rozvoj tělovýchovy v obvodě.

Informace o stupni sociálně politického a duchovního rozvoje lze získávat ze zpráv závodů, organizací a institucí obvodu, dále od stranických a komsomolských orgánů, z různých hlášení a sociologických výzkumů provedených v obvodu, a posléze i z údajů shromažďovaných městskými a obvodními sověty a plánovacími orgány. V tabulkách se uvádí řada ukazatelů vztahujících se mj. ke změnám v charakteru práce, stavu sociální a kvalifikační struktury, výrobním kolektivům, kulturní úrovni pracujících, podmínkách práce, výši platů, podmínkám bydlení, fyzickému zdraví obyvatel atd. Některé ukazatele jsou chápány normativně (např. na každých 1000 obyvatel nutno počítat s 12 místy v kinech, 7 místy v klubovnách apod.).

Vedle uvedených okruhů se autoři zabývají v této kapitole také právní výchovou občanů a bojem proti narušování právních norem. Cílem právní výchovy je zvyšovat právní kulturu sovětských občanů a rozvíjet jejich sociálněprávní aktivitu, zamezující narušování norem sovětského práva. Ukazatele sociálního rozvoje obvodu v této oblasti se pak vztahují ke třem úrovním: a) k úrovni právních znalostí nutných pro určitou skupinu obyvatelstva v souvislosti s jejím sociálním postavením, b) k úrovni osvojení (internalizace) právních znalostí; c) k úrovni skutečného právního chování různých skupin obyvatel.

Poslední kapitola recenzované práce je po metodologické stránce nejzajímavější. Ze syntézy předchozích kapitol vyplývá způsob sestavování konkrétního plánu sociálního rozvoje městského správního obvodu. Autoři zde předkládají velmi podrobně zpracované schéma zahrnující jednotlivé činnosti při vytváření plánu sociálního rozvoje. Je to vlastně síťový graf, kde uzlové body jsou vytvářeny jednotlivými konkrétními činnostmi a spojnice mezi nimi ukazují jejich vzájemné návaznosti a podmíněnosti. Schéma vychází z níže uvedeného pojetí procesu vytváření sociálního plánu: Nejprve se vytvoří plánovací orgán, zabezpečí se personálně i technicky. Poté se vypracují výchozí principy pro sestavení plánu, provede se analýza současného stupně rozvoje a získaná data se zpracují na počítačích. Jako zdroje informací mohou posloužit statistické zprávy o plnění plánu, další statistické materiály místní povahy, data z censu, soupisy kvalifikovaných pracovníků, rozhodnutí vyšších orgánů týkající se obvodu, materiály výkonného aparátu městského sovětu, materiály politických a společenských organizací, data z výzkumů a závěry odborníků. Autoři předvídají nezbytnost doplnit informační podklady samostatnými sociálními výzkumy. Na samém konci plánovacího procesu je výstup:

- prognóza perspektiv rozvoje obvodu
- odhad hodnot ukazatelů plánu a určení zdrojů, které budou k dispozici
- vypracování systému kontroly plnění plánu (jak ze strany plánovaného orgánu, tak i ze strany obyvatelstva obvodu).

Kolektivní autorů se nesporně podařila velmi důležitá věc: pokusili se úspěšně uplatnit komplexní přístup k plánování sociálního rozvoje městského správního obvodu. Navržená metodika a soustava ukazatelů může sloužit za dobré východisko pro experimentální kroky v sociálním řízení územních celků. V této souvislosti je nutné ocenit důraz, jaký autoři kladou na provádění konkrétních sociologických výzkumů před i v průběhu řídicího procesu. Určitou výhradu je třeba vyslovit k počtu ukazatelů, s nimiž metodika počítá. Lze očekávat, že faktické používání tak rozsáhlého množství ukazatelů by vedlo k přehlcení plánovacího aparátu různými druhy dat a sestavení plánu by bylo příliš náročné jak po stránce technické, tak i časové a finanční. Detailně zpracované schéma plánovacích činností však ukazuje, že autoři jsou si tohoto faktu vědomi a jejich síťový graf plánovacího procesu lze pokládat za významný přínos k racionalizaci plánování a zvyšování efektivnosti práce plánovacích orgánů.

V zájmu komplexnosti sociálního plánování rozvoje městského správního obvodu bude v další variantě metodiky jistě vhodné zabývat se ještě podrobněji některými oblastmi života městského organismu, jako je obchodní síť, služby, doprava, a věnovat také ve větší míře pozornost speciálním problémům např. starých lidí, osamělých občanů, matek s dětmi.

Škoda, že tato podnětná práce je v ČSSR dostupná jen v omezené míře. Mohla by pracovníkům výzkumu i orgánům místní územní správy poskytnout mnoho podnětů, jak dále zefektivňovat složitý proces řízení socialistické společnosti.

Jana Filáčková

P. S. Zadirako: Zapadnogermanskaja buržuaznaja sociologija na službe antikommunizma (Západoněmecká buržoazní sociologie ve službách antikomunismu)

Moskva, Izd. Vysšaja škola 1973, 112 s.

Hluboká marxisticko-leninská analýza a pozitivní překonávání buržoazní sociologie patří dnes mezi základní úkoly sovětských sociologů. Vedle globálních, širokých pohledů na buržoazní sociologii jako celek přibývají nyní studie a práce zabývající se jednotlivými obory nebo národními specifiky sociologie kapitalistického světa.

Práce sovětského autora P. S. Zadiraka byla doporučena ministerstvem vysokého a středního odborného vzdělávání SSSR jako učební materiál ze sociologie pro studenty filosofických fakult universit. Svým obsahem však překračuje toto určení přinejmenším ve dvojnásobném směru. Především v tom, že autor se nedrží tradice a svérázným způsobem nejen kritizuje, ale i rozbíjí apologetický systém názorů západoněmeckých sociologů. Opírá se přitom o dokumenty z porad komunistických a dělnických stran. XXIV. sjezdu KSSS a uvá-

dí nespočet fakt, prokazujících hlubokou znalost německé problematiky. Za druhé samotné téma práce je autorem dodržováno velmi důsledně a vede až k podrobnému rozboru závažné problematiky, zdánlivě speciální, ve skutečnosti však ústřední otázky — k vysvětlení odrazu militaristického kursu západoněmeckého imperialismu v politické sociologii NSR. Z těchto dvou důvodů nabývá tato práce vedle učebnicového určení i charakter cenného zdroje faktů a argumentů pro propagandistickou práci a sáhnou po ní jistě nejen studenti, ale i učitelé a propagandisté všech stupňů. V tomto směru pozitivní přínos autorův překračuje rámec sociologické učebnice a může sloužit jako určitý vzor angažovaného a pozitivního překonávání buržoazní ideologie vůbec.

V úvodu charakterizuje autor v hlavních rysech soudobou západoněmeckou sociologii. Ukazuje, jak světová imperialistická buržoazie vedle vojenských dobrodružství zaměřuje stále větší úsilí na podvrtnou činnost proti socialismu. V politickém a ideologickém boji imperialistické buržoazie proti revolučním silám současnosti je hlavním nástrojem antikomunismus, jehož základem je antisovětlismus. Tato nezvratná skutečnost se nevyhýbá ani sociologii, naopak buržoazní sociologie patří mezi nejdůležitější zbraně v boji proti marxisticko-leninskému učení, jejímž konečným cílem je sloužit zájmům vládnoucí buržoazní třídy v oblasti strategie a taktiky třídního boje. Stejnou funkci ideologické obrany kapitalismu má i západoněmecká buržoazní sociologie, která vedle toho sehrává i funkci aplikované sociální vědy — „sociálního inženýrství“.

P. S. Zadirako uvádí tyto základní charakteristické rysy soudobé západoněmecké sociologie:

- 1) Pro některé západoněmecké sociology jsou charakteristické abstraktní, spekulativní tradice, úsilí a teoretické konstrukce podmíněné subjektivně idealistickou filosofií.
- 2) V západoněmecké sociologii je dále zřetelná tendence k psychologismu, využívanému v podobě různých receptů „lidských vztahů“ k duchovnímu působení na masy v duchu kapitalistické propagandy.
- 3) Také náklonnost k existencialismu, propagace jeho filosofie, sociologie, morálky apod. je v západoněmecké sociologii zřetelná.
- 4) Avšak pro západoněmeckou sociologii je nejcharakterističtější otevřené reakcionářství a antikomunismus, které jsou úzce spojeny s revanšistickými snahami západoněmeckých militaristů.

Bylo by ovšem nesprávné považovat všechny buržoazní sociology západního Německa za přímé apologety kapitalismu a otevřené antikomunisty, činnost jednotlivců však nemění třídní charakter západoněmecké buržoazní sociologie jako celku.

Byl to V. I. Lenin, který upozorňoval, že konkrétní historická a teoretická analýza kaž-

dého ze směrů buržoazní filosofie nemůže být zaměněna obecnými úvahami. V souvislosti s tím je základním cílem této práce odhalit reakční třídní podstatu západoněmecké buržoazní politické sociologie a podrobit kritické analýze základní politické koncepce sociologů NSR. Autor si neklade za cíl podat vyčerpávající odpověď, hlavní pozornost věnuje úloze, jakou sehrává buržoazní sociologie v ideologickém systému západoněmeckého imperialismu.

První kapitola práce má název *Antikomunistické tradice západoněmecké buržoazní sociologie a tendence jejího dalšího vývoje*. Vedle historických exkurzů zdůrazňuje zde autor, že soustředění úsilí buržoazních ideologů — včetně sociologů — na problémy antikomunismu je úzce svázáno na jedné straně s růstem sil světové socialistické soustavy, na straně druhé s historickým předurčením zániku kapitalismu. Rozhodující vliv na charakter západoněmecké sociologie měly hluboké proměny světa, ke kterým došlo po druhé světové válce. Stejně jako v minulosti ani dnes není v západním Německu jednotná sociologie jako věda, fakticky zde vidíme její rozpad na řadu „speciálních sociologií“. Empirické výzkumy západoněmeckých sociologů nejenže odvracejí pozornost od hlavních problémů země, ale do určité míry vytvářejí iluze o zmírňování třídních konfliktů, formují veřejné mínění směrem potřebným pro buržoazii. Autor ukazuje na vliv americké sociologie v NSR, na přímé zakázky monopolů, přičemž hlavní pozornost věnuje politické sociologii. Zdůrazňuje, že je těžko najít takovou oblast v sociálně ekonomickém či politickém životě NSR, které by se nějak nedotýkala nebo ji nezkoumala soudobá sociologie politiky. Hlavní zvláštnost soudobé sociologie politiky v NSR vidí v tom, že se přeměňuje na empirickou vědu, má své specifické metody a úkoly s dílčími rozdíly jednotlivých sociologů. Ze známějších sociologů NSR nalezneme zde jména: R. König, H. Schelsky, O. Stammer, T. Adorno, R. Dahrendorf. Autor důsledně vede polemiku s jejich názory a v závěru kapitoly staví do protikladu k buržoazní sociologii jednotu teorie a metody marxistické sociologie a odkazy na K. Marxe, B. Engelse, V. I. Lenina i G. V. Plechanova.

Druhá kapitola s titulem *Sociologie NSR a státně monopolistický kapitalismus* specifikuje dále dané téma. Autor uvádí, že i v NSR existují někteří pokrokoví ideologové, publicisté, činitelé odborů, podnikatelé a veřejní činitelé, kteří — byť z různých hledisek — projevují snahu postavit se proti krajně subjektivnímu idealistickému světovému názoru, kursu revanšismu a atomové politiky západoněmeckých militaristů. Avšak antikomunismus, otevřené nepřátelství k Sovětskému svazu, k Německé demokratické republice a ostatním socialistickým zemím se příliš hluboko zakořenily v celé západoněmecké buržoazní sociologii a téměř úplně paralyzují snahy některých demokraticky naladěných

sociologů. V těchto podmínkách je buržoazní sociologie v souladu se svými apologetickými cíli nucena plnit v podstatě čtyři hlavní úkoly:

1. vychvalování a přikrašlování buržoazního státu;
2. šíření antikomunistických a antisovětských lží a pomluv;
3. příprava ideologických kádrů schopných hájit státní monopolistické zájmy;
4. dodávka „duchovního materiálu“ s cílem posilovat „ideologickou sílu“ západoněmeckých monopolů.

Na množství faktického materiálu, citátů a odkazů dokazuje pak autor existenci těchto sociálních funkcí a úkolů současné sociologie politiky v NSR.

Nejkonkrétnější, i dnes vysoce aktuální je třetí kapitola *Odras militaristického kursu západoněmeckého imperialismu v buržoazní politické sociologii*. S mnoha odkazy na V. I. Lenina, na mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran z r. 1969 v Moskvě a na vnitřní situaci v NSR je zde analyzován militarismus v NSR. Aktivní zahraničně politická činnost SSSR a ostatních socialistických zemí ovlivnila i vnitropolitickou situaci v NSR. Pod tlakem širokých vrstev pokrokové veřejnosti přistoupila vláda W. Brandta na změny v zahraniční politice. Smlouvy NSR se SSSR, PLR a další vytvářejí nové klima v Evropě. Ale vytvoření nového klimatu nevede k automatickým změnám v politice uvnitř NSR. Autor velmi přesvědčivě ukazuje intriky sil války a agrese, revanšistických a šovinistických kruhů NSR. A zatím mnozí západoněmečtí sociologové tvrdí, že varování o růstu neonacismu v NSR je „přehnané“ a nezaslouží si vážnější pozornosti. Velkým nebezpečím nového „zglachšaltování“ národa je ideologická koncepce „jednotného společenského vědomí“, v níž patří zvlášť důležitá úloha představitelům politické sociologie NSR. Takové a podobné ideologické koncepce jsou pak podporovány ekonomickými a politickými sankcemi, jako bylo svého času přijetí mimořádných zákonů a zákaz KSN. V práci vidíme, jak buržoazní sociologie politiky v NSR ovlivňuje i zahraniční politiku země, podporuje NATO a „evropanství“, ideologickou diverzi proti NDR a zemím socialismu. V této souvislosti se autor velmi podrobně zabývá koncepcí „kulturně ideologické politiky“ západoněmeckých ideologů.

Pravicové křídlo CDU/CSU, monopolisté a generálové bundeswehru provádějí i dnes otevřenou propagandu totální militarizace NSR. Samy západoněmecké prameny uvádějí, že v období od roku 1950 do roku 1968 pracoval každý pracující v NSR v průměru celý jeden rok výhradně na zbrojení. Apologetikou tohoto stavu a bojem proti mírovému soužití stojí buržoazní sociologové v jedné řadě s monopolisty, s velkým buržoazním tiskem i církví na straně revanšistů a stoupenců militarizace a války.

Jak ukázaly výsledky listopadových voleb z roku 1972, většina obyvatelstva NSR stojí

za politikou, která našla své vyjádření ve smlouvách NSR se SSSR a PLR, v úsilí o dobré sousedské vztahy mezi NDR a NSR, o bezpečnost, mír a mírové soužití v Evropě — za principy, které vítězí díky síle a mohutnosti států světového socialistického společenství. Sovětský svaz a ostatní bratrské socialistické státy, zachovávající věrnost leninským idejím míru a přátelství mezi národy, vedly a budou i nadále vést rozhodný boj za tyto ušlechtilé cíle spolu se všemi, kdož vystupují proti politice militarismu, agrese a války.

Na mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran v roce 1969 v Moskvě řekl generální tajemník UV KSSS soudruh L. I. Brežněv: „Vidíme, že naše ideje se stále více rozšiřují mezi masami. Právě dnes je marxismus-leninismus v ofenzivě a ofenzivu musíme stále více rozvíjet, dnes je více než kdy jindy zapotřebí mít na mysli Leninovu výstrahu, že jakékoli oslabení ideologické práce komunistů, jakýkoli ústupek od ní vede k upevnění vlivu buržoazní ideologie.“

Marxismus-leninismus je nejsilnější zbraní v boji proti všem formám a druhům buržoazní ideologie a jejím všemožným spekulacím. V boji s buržoazní ideologií není a nemůže být neutrality ani jakýchkoli kompromisů.

Práce sovětského autora P. S. Zadiraka, o níž jsme zde podali zprávu, je právě dnes vysoce aktuální. Usilí naší strany a vlády ČSSR o dobré sousedské vztahy a o vyřešení všech existujících problémů s NSR je nesporné. Tím spíše je třeba, aby nejen všichni komunisté, ale i ostatní občané a zejména mládež u nás správně viděli i vnitřní procesy v NSR, příčiny mnohých obtíží a průtahů na cestě k mírové uspořádané Evropě, za nimiž stojí síly monopolů a militarismu. A právě v tom je největší užitečnost zde recenzované práce.

Karel Bláha

Jerzy J. Wiatr: Marksistowska teoria rozwoju społecznego (Marxistická teorie společenského vývoje)

Warszawa, Książka i Wiedza 1973, 608 s.

Nová Wiatrova kniha je pokusem o systematický výklad základních otázek marxistického pojetí společenského vývoje. Svým charakterem je zřejmě zamýšlena především jako vysokoškolská učebnice předmětu teorie společenského vývoje, který se vyučuje na polských vysokých školách. Zároveň v ní ovšem autor zaujímá vlastní stanovisko i k některým diskusním otázkám marxistické sociologie a nelze ji proto považovat za pouhý výčet či reprodukci běžně známých tezí. Její poslání je především didaktické, v řadě svých částí je však i originálním příspěvkem k řešení klíčových a aktuálních otázek marxistické teorie společnosti.

Není to poprvé, co se Wiatr pokouší systematicky vyložit základní problematiku marxistické sociologie. Roku 1964 mu vyšla kniha *Spoleczeństwo. Wstęp do socjologii systema-*

tycznej (český překlad *Společnost. Úvod do systematické sociologie*, Praha 1968), která se v Polsku i u nás vedle několika dalších prací stala nejpoužívanější sociologickou učebnicí. Už v této práci, zejména pak v kapitole čtvrté, nazvané Sociální konflikt a vývoj společnosti, a osmé, nadepsané Společenský vývoj a revoluce, věnoval Wiatr hlubšímu objasnění teorie společenského vývoje hodné pozornosti. Ostatně jakýkoli systematický výklad marxistické sociologie je nemyslitelný bez zdůraznění vývojového hlediska v přístupu ke všem otázkám společnosti. Nová Wiatrova kniha je však zcela záměrně koncipována tak, aby právě toto hledisko se stalo základním. Autorovi tedy jde nikoli o to, napsat další běžnou učebnici marxistické sociologie, nýbrž o to, napsat takovou příručku, v níž by vývojový aspekt všech stránek a složek života společnosti stál na prvním místě a byl mu podřízen celý výklad.

Ve své nové knize Wiatr většinou implicitně, ale někdy i výslovně tematicky navazuje prakticky na celou svou dosavadní sociologickou knižní produkci (která je mimochodem dnes už velmi bohatá) a v mnoha směrech ji dále rozvíjí. Jsou zde ohlasy některých myšlenek z jeho první významnější publikace *Zagadnienia rasowe w socjologii amerykańskiej* (Warszawa 1959), z prací *Szkice o materializmie historycznym i socjologii* (Warszawa 1964), *Socjologia zaangażowana. Szkice o socjologii i polityce* (Warszawa 1965) (český překlad *Angažovaná sociologie. Črty o sociologii a politice*, Praha 1970) a *Militaryzm a demokracja. Szkice o politycznej roli armii w powojennej Francji* (Warszawa 1966). Zvláště výrazně však Wiatr ve své nové knize navazuje na své tři práce z posledních let. Mám na mysli jeho studie *Czy zmierzch ery ideologii? Problemy polityki i ideologii w świecie współczesnym* (Warszawa 1966), *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej* (Warszawa 1969) a *Współczesny antykomunizm a nauki społeczne. Eseje polemiczne* (Warszawa 1970).

Tam, kde se Wiatr zabývá ideologií, materiálními podmínkami společenského bytí, rolí vědomí ve společenském vývoji, společenskými třídami a třídním bojem, státem a revolucí, jakož i národem, vlastní a národním vědomím, v modifikované podobě, ale často i doslovně opakuje názory, k nimž dospěl v uvedených dřívějších pracích. Tato místa jeho studie proto ponecháme stranou a všimneme si pouze těch otázek, které Wiatr v recenzované práci řeší poprvé nebo nově a které jsou tak v kontextu jeho dosavadního díla a často i v kontextu celé soudobé polské marxistické sociologie určitým obohacením.

Hned v první větě rozsáhlého úvodu ke své nové knize Wiatr vymezuje, co chápe pod pojmem teorie společenského vývoje: „Teorii společenského vývoje nazýváme tu část teoretického systému marxismu, která obsahuje obecné zákony vzniku, přetváření a změn společensko-ekonomických formací. Je to tudíž

obecně sociologická část marxistické teorie“ (s. 5). Je to ovšem část, která je v rámci marxismu, jehož všechny složky tvoří integrovaný celek, pouze relativně samostatná: „V rámci tohoto systému tvoří filosofie, politická ekonomie, sociologie a obecná teorie komunistické politiky (tzv. vědecký komunismus) prvky jednotného celku. Zatímco pro nemarxistické sociologické či ekonomické směry je proces osvobozování se těchto disciplín od filosofie — alespoň programově — procesem úplným, v rámci marxismu můžeme zásadně mluvit pouze o relativní autonomii jednotlivých oblastí marxistické teorie“ (s. 6–7). Wiatr v této souvislosti poznamenává, že Lenin rozlišoval tři základní součásti marxismu, a to filosofii, politickou ekonomii a vědecký socialismus (v díle Tři zdroje a tři součásti marxismu), že však mluvil, i když v jiných kontextech, rovněž o marxistické sociologii (např. v díle Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálnímu demokratům).

Z principu jednoty marxistické teorie vyplývá podle Wiatra mj. i postulát integrace věd, který se v současné etapě vývoje a specializace vědeckých disciplín projevuje v úsilí o vědomé budování filosofických a metodologických předpokladů vzájemného doplňování těchto disciplín v poznávacím procesu, chápáním jako jeden celek. Pro českého a slovenského čtenáře není bez zajímavosti, že k této myšlence byl Wiatr, jak sám poznamenává, inspirován mj. knihou A. Siráckého *Sociológia a integrácia vied* (Bratislava 1968).

Wiatr píše, že v důsledku integrálního charakteru celé teorie marxismu musí být problematika obecných zákonů marxistické teorie společenského vývoje zkoumána zároveň z mnoha hledisek, která se vzájemně doplňují. V tomto smyslu se v teorii společenského vývoje navzájem prolínají prvky marxistické filosofie, sociologie a politické ekonomie.

Jaký je však vztah takto chápáné relativně samostatné části marxismu, jakou je podle Wiatra teorie společenského vývoje, k materialistickému pojetí dějin neboli historickému materialismu (tyto dva termíny používá Wiatr jako totožné)? Abychom mohli odpovědět na tuto otázku, musíme nejprve uvést jeho vymezení termínů materialistické pojetí dějin a historický materialismus. Wiatr píše, že těmto termínům se obvykle připisuje dvojitý význam. „Na jedné straně se jich totiž užívá k označení určitého způsobu zkoumání historické skutečnosti, který je vlastním marxistickým humanitním oborům a který se liší od nemarxistických směrů. Na druhé straně se tímto termínem vymezuje sociologická teorie založená na aplikaci právě této interpretace. Pokud tedy v prvním významu znamená historický materialismus způsob zkoumání všech, a to jak obecných, tak zvláštních společenských otázek, pak ve druhém významu je sociologickou teorií marxismu, zahrnující obecné (podle některých formulací „nejobecnější“) zákony společenského vývoje“ (s. 17). Poté Wiatr dospívá k tomuto shrnujícímu vymezení

a srovnání: „Materialistickým pojetím dějin či historickým materialismem nazýváme marxisticko-leninskou interpretaci historie, způsob analýzy sociální skutečnosti vlastní marxistické teorii. Marxistickou teorii společenského vývoje nazýváme pak tu součást marxismu, která obsahuje obecné zákony vývoje, přechodu od jedné společensko-ekonomické formace k druhé. Je to samozřejmě rozlišení konvenční, které předpokládá, že se poněkud odlišné názvy připsují ani ne tak různým teoriím, jako spíše různým aspektům teorie. Avšak budeme-li se dále zabývat předpoklady marxistické teorie společenského vývoje, bude dobré vyjít z konvence odlišující obecnou metodologii marxistických humanitních oborů od toho, co v rámci teorie marxismu tvoří jeho obecnou teorii vývoje“ (s. 17–18).

Z uvedených Wiatrových tvrzení (která nejsou bohužel formulována zcela jednoznačně) vyplývá, že jejich autor má tendenci přijímat teorii společenského vývoje jako samostatnou složku či dokonce součást marxismu. Zdá se mi, že tento názor není dostatečně zdůvodněn. Souhlasím s Wiatrem potud, pokud teorii společenského vývoje chápe jako výsledek takového přístupu ke společenské skutečnosti, který zdůrazňuje jeden její aspekt, tj. její dynamiku. Snažit se však jakkoli vyčlenit tuto teorii z materialistického pojetí dějin, případně pokoušet se odděleně tyto dvě disciplíny vymezit, se mi nezdá ani věcně správné, ani potřebné a užitečné. Pro materialistické pojetí dějin je přece právě snad vůbec nejtypičtější, že je zároveň jak obecnou metodologií marxistických humanitních oborů, tak obecnou teorií vývoje a jakákoli, byť dobře míněná snaha o jejich oddělování nutně vede ke ztrátě toho, co je na materialistickém pojetí dějin nejpodstatnější. Ostatně sám Wiatr si zřejmě tuto skutečnost přes výše uvedená úvodní tvrzení dobře uvědomuje, neboť v dalším výkladu používá často termíny teorie společenského vývoje a historický materialismus či materialistické pojetí dějin jako tožné. Svědčí o tom např. věta ze s. 18, kde se píše: „V marxistické filosofické a sociologické literatuře posledních let zaujímají hodně místa diskuse o vztahu marxistické teorie společenského vývoje (nebo také, podle častěji užívané terminologie, historického materialismu) k sociologii.“

Tato věta nám zároveň uvozuje další část Wiatrových úvah z jeho rozsáhlého úvodu k recenzované knize. Je to část, která se zabývá vztahem historického materialismu a marxistické sociologie a která vzhledem k závažnosti této tematiky i vzhledem k diskusím o ní u nás stojí za to, abychom si jí alespoň stručně povšimli.

Wiatr se pokouší o určitou systematizaci názorů na vztah historického materialismu a marxistické sociologie a dospívá k závěru, že zde můžeme pozorovat tři základní tendence. První z nich, která se nejsilněji projevovala v prvních letech rozvoje sociologických vý-

zkumů v socialistických zemích na přelomu 50. a 60. let, se vyznačovala tím, že považovala termíny historický materialismus a marxistická sociologie za synonyma. Druhá naopak se snažila výrazně a pokud možno ostře tyto dva termíny rozlišit. Třetí tendence spočívá v tom, že se uznává vzájemná těsná závislost historického materialismu a marxistické sociologie, přičemž se marxistickou sociologií chápe něco více než pouze věda o obecných zákonech vývoje společnosti. Zastánci tohoto názoru, k nimž se řadí i Wiatr, se shodují v tom, že historický materialismus je disciplínou, která má dvojí, tj. filosofický i sociologický charakter a je zároveň jádrem marxistické sociologické teorie. Součástí této teorie jsou však i zákony sociální struktury, jež byly tradičně mimo okruh zájmu historického materialismu. A tak sociologická teorie soudobého marxismu, vybudovaná na základech historického materialismu, se neomezuje pouze na historický materialismus a zahrnuje ještě jiné složky. Jsou to zvláštní teorie struktury, dále různé teorie středního dosahu a konečně teorie jednotlivých oblastí společenského života, rozvíjené odvětvovými sociologiemi. Historický materialismus je tedy základní částí, ale pouze částí teoretického systému marxistické sociologie. Jak je zřejmé, Wiatr zde opakuje názor, který vyslovil už ve II. vydání své práce *Szkice o materializmie historycznym i socjologii* (Warszawa 1967). Za zmínku stojí, že v této souvislosti píše: „Ještě jednou chci s vděčností poznamenat, že při formulaci mého názoru na tuto otázku mi pomohly závažné úvahy Andreje Siráckého, obsažené v doslovu ke slovenskému vydání zmíněných *Szkic*.“

Ve své nové knize věnuje Wiatr mimořádnou pozornost problematice společensko-ekonomických formací. Je to problematika, kterou se v žádné ze svých dosavadních prací takto soustavně nezabýval a které ani ve známých systematických výkladech sociologie jiných polských autorů nebylo nikdy věnováno tolik místa. Tato pozornost v příručce tohoto druhu je plně oprávněná, a to proto, že přechod od jedné společensko-ekonomické formace k druhé určuje v marxismu základní směr a zároveň kritérium společenského pokroku. Ve shodě s polským ekonomem O. Langem považuje proto Wiatr zákon vývoje společensko-ekonomických formací vedle zákona vývoje výrobního způsobu za druhý základní zákon marxistické sociologie.

Vymezování a analýza společensko-ekonomických formací jsou nemyslitelné bez použití dvou jiných klíčových marxistických pojmů, jakými jsou základna a nadstavba. Je však známo, že ne všichni autoři hlásící se k marxistickým východiskům se v definování těchto dvou pojmů shodují. Obě tyto kategorie bývají vymezovány buď v širším, nebo v užším smyslu. V prvním případě zahrnují výrobní vztahy, respektive formy vědomí a organizace v jejich celku, ve druhém pouze jejich typické a převládající projevy. To má

potom pochopitelně vliv i na rozdílné chápání pojmu společensko-ekonomické formace.

Jako řešení této otázky a jako terminologické a pojmové vyjasnění a sjednocení navrhuje Wiatr (v čemž je zřejmě inspirován názorem významného polského sociologa J. Hochfelda), aby se rozlišily dvě příbuzné, nikoli však totožné kategorie. První z nich má být obecný, abstraktní model společensko-ekonomické formace (respektive základny a nadstavby). „Model společensko-ekonomické formace zahrnuje pouze to, co je abstraktně pojato relací mezi souhrnem výrobních vztahů typickým pro tuto formaci a mezi institucemi a formami vědomí typicky spjatými s výrobními vztahy. Model formace tudíž znázorňuje určitý zvláštní druh sepětí mezi ekonomickým systémem formace v „čistém“, „ideálním“ stavu, tj. aniž by se přihlíželo k prvkům, jež jsou vládnoucímu výrobnímu způsobu cizí, a mezi těmi institucemi a formami vědomí, které vyrůstají z ekonomické základny a upevňují ji“ (s. 113). Naproti tomu konkrétní společensko-ekonomická formace zahrnuje historický celek, v němž jsou určitým, formací vlastním způsobem spojeny modelové znaky jak s pozůstatky minulosti, tak i se zárodky budoucnosti.

Domnívám se, že toto Wiatrem navrhované rozlišení je vhodné a vnáší jasno do mnohdy značně scholastických diskusí o tom, co patří či nepatří do základny a nadstavby, jež byly zejména na počátku padesátých let (zvláště v souvislosti s vydáním Stalinovy práce O marxismu v jazykovědě) tak hojné.

Určitou pozornost věnuje Wiatr rovněž další otázce, mezi marxisty často diskutované, jakou je pojem a teoretická problematika asijského výrobního způsobu. Wiatr píše, že tato otázka je zajímavá a důležitá nejen z hlediska specifčnosti vývojových cest „asijských“ společností, ale také z hlediska obecnější interpretace marxistické teorie formace. Jde tu totiž o jeden z aspektů otázky, zda všechny lidské společnosti prošly týmiž po sobě následujícími formacemi, nebo zda formace byly spíše určitými vývojovými variantami, závislými na konkrétních historických podmínkách.

Svůj názor na pojem asijského výrobního způsobu formuluje Wiatr takto: „Do jaké míry je možné chápat asijskou formaci jako odrůdu formace otrokářské? Pro takové pojetí hovoří fakt, že základní vykořisťovanou třídou byli v této formaci otroci a že základním zdrojem třídního panství bylo panství nad otroky. Nezavisle na tom, že otrokářský ekonomický systém nebyl z hlediska svého dosahu dominujícím systémem této formace a že její hospodářský život byl v převážné míře založen na soběstačných vesnických pospolitostech, přesto tím, co sjednocovalo asijskou společnost a tvořilo základ globální struktury, byl právě otrokářský systém.

Tento systém zde existoval v jiné podobě než v „klasickém“ antickém otrokářství Řecka a Říma. Proto nestačí uznat asijskou společ-

nost za odrůdu společnosti otrokářské. Je v ní asi třeba vidět samostatnou formaci, která — podobně jako formace antická — by byla založena na otrokářském ekonomickém systému a v tomto smyslu by tvořila formu otrokářství. V takovém smyslu je možné hovořit o dvou otrokářských formacích: asijské a antické, přičemž si uvědomujeme jejich společné i odlišné znaky“ (s. 121).

Na první pohled je zřejmé, že tato Wiatrova formulace není bohužel úplně jasná a jednoznačná. Je odrazem stále otevřenosti tohoto problému a patrně i toho, že sám Wiatr se nechce vázat nějakým definitivním řešením. Přesto se však domnívám, že v příručce, která chce být výkladem marxistického pojetí společenského vývoje, by si sám pojem asijského výrobního způsobu, o kterém dnes už existuje rozsáhlá literatura, přece jen zasloužil hlubší pozornosti a preciznější analýzy. Nejde mi o to, že by se sám Wiatr měl pokusit o vlastní rozsáhlejší a přesnější výklad této problematiky. Pokud je mi známo, není na tuto otázku ve své badatelské činnosti speciálně zaměřen a v každé takovéto systematické příručce se nutně setkáváme jednak s kapitoly, které vycházejí více z vlastních autorových výzkumů a jsou proto relativně propracovanější, jednak s kapitoly, ve kterých se autor, ať chce či nechce, musí spoléhat na poznatky převzaté, reprodukováné a pouze hlouběji či povrchněji komentované. Jde mi však spíše o to, že Wiatr mohl podrobněji a soustavněji čtenáře informovat o dosavadních výsledcích diskuse, o jednotlivých stanoviscích i o jejich širších společenských a politických souvislostech. Nelze také přehlédnout, že se Wiatr v této souvislosti kromě míst z Marxovy předmluvy Ke kritice politické ekonomie a z Kapitálu vůbec nezmiňuje o tom, jak velký význam pro bližší objasnění pojmu asijský výrobní způsob mají Marxovy Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, zejména ta jejich část, kde se Marx zabývá formami předcházejícími kapitalistické výrobě.

Positivní naproti tomu je Wiatrovo upozornění na problematiku posloupnosti jednotlivých společensko-ekonomických formací. V této souvislosti píše: „Výzkumy dějin slovanských a germánských kmenů ukázaly, že v těchto společnostech probíhal přechod od prvobytně pospolné společnosti ke společnosti třídní bez otrokářské formace. Analýza vývojových procesů některých postkoloniálních společností vede k závěru, že je možné vyloučit se kapitalistické formaci a přejít k socialismu přímo ze sociálně ekonomického systému, který je smíšeninou feudalismu a pozdní rodové pospolitosti. Celkově se dá tvrdit, že společensko-ekonomické formace po sobě nenásledují se železnou důsledností, nýbrž že jsou to určité typy systému, které v dějinách jednotlivých společností vystupovaly v několika variantách“ (s. 121—122).

Wiatr rozeznává čtyři varianty tohoto druhu:

1. Variantu reprezentativní pro evropské

země z oblasti Středomoří, pro níž je typická známá posloupnost formací od prvobytně společné přes antické otrokářství, feudalismus, kapitalismus a v budoucnosti až po socialismus. Je to — jak Wiatr píše — jakási „klasická“ cesta, která však je, pokud jde o její dosah, spíše výjimkou než obecným pravidlem. Velký vliv fecké a římské civilizace na osudy Evropy i světa dodal této variantě zvláštní význam. Bylo by však projevem evropocentristu, kdybychom v ní viděli něco víc než pouze jednu z možných cest dějinné posloupnosti formací.

2. Variantu typickou pro orientální společnosti, včetně některých společností Středomoří (např. Egypta). Ta se vyznačuje postupem od prvobytně společné formace přes asijské otrokářství, feudalismus a kapitalismus až k socialismu, přičemž některé z těchto společností plně nerozvinuly feudální formaci a přešly ke kapitalismu přímo z pozdních, ne už plně typických forem asijského otrokářství. Vývojem této cesty těchto společností byla rovněž deformována spojováním domácího kapitalismu s koloniálním kapitalismem, který sem pronikal v důsledku evropských výbojů.

3. Variantu, jež je typická pro slovanské a germánské země a možná i pro jiné oblasti a vyznačuje se tím, že zde chybí otrokářská formace.

4. Variantu zahrnující různé vývojové cesty, které vynechávají kapitalistickou formaci.

Ve všech těchto úvahách přistupoval Wiatr k otázkám působení zákona vývoje společenských formací modelově, tzn. abstrahoval od vlivu okolností, které vystupují sice univerzálně, ale nevyplyvají ze závislosti mezi výrobními silami, výrobními vztahy a nadstavbou v jejich čisté podobě. Modelové pojetí umožňuje odhalit nejpodstatnější svazky a závislosti, ale vyžaduje konkretizaci, a to v tom smyslu, že bude analyzován vliv jevů, které nejsou obsaženy v čístém modelu. Taková konkretizace podle Wiatra zahrnuje: a) sepětí základních, modelových závislostí formace s působením jiných sociologických zákonů, b) popis konkrétních forem vystupujících v jednotlivých oblastech a zemích, v nichž se tyto obecné závislosti projevují. Wiatr se podrobněji zabývá pouze prvním druhem konkretizace, a to proto, že druhý bod už nepovažuje za součást obecného výkladu marxistické teorie společenského vývoje, nýbrž za složku konkrétních historických, ekonomických a sociologických studií.

Pokud jde o první typ konkretizace, Wiatr se domnívá, že teorie společenské formace nemůže být úplná bez přihlédnutí k tomu, jak je vývoj ovlivňován dvěma významnými sociologickými zákony — zákonem historického základu a zákonem kulturní difuze.

Pojem historického základu přejímá Wiatr z díla významného polského sociologa Ludwika Krzywického, který žil v letech 1859—1941 a který ve své bohaté tvorbě z oblasti sociologie, etnografie, ekonomie, statistiky,

psychologie, dějin materiální kultury, antropologie a dějin společenských hnutí byl podstatně ovlivněn Marxovým materialistickým pojetím dějin. Na význam zákona historického základu upozornil Wiatr už roku 1964 ve své práci *Společnost v časti Dědičnost idejí*. Nyní se k této otázce znovu vrací v mnohem propracovanější a rozsáhlejší úvaze, přičemž využívá určitých modifikací, které v Krzywického teorii provedl jiný soudobý polský sociolog Kazimierz Dobrowolski. Pojem historického základu charakterizoval Krzywicki ve svém díle *Idea i życie z roku 1888* takto: „Každá fáze společenského vývoje po sobě zanechává dědictví, které se spoletá a slévá s dědictvím dřívějších období. Spojením těchto prvků, z nichž jedny vznikly ve vzdálenější a jiné v bližší minulosti, a vůbec z historických přežitků a institucí, které už neodpovídají potřebám zkoumaného historického období, i když ještě existují v celé své šíři, se vytváří vlivná kategorie faktorů dějinného vývoje, kategorie, kterou nazýváme *historickým základem*. Ta je tvořena nejružnějšími složkami: politickými a právními institucemi, etickými a estetickými názory, vírami a filosofickými systémy, každodenními zvyky a dokonce i naší povahou a temperamentem.“ Tento základ je usazeninou staletých historických vlivů, je tím, co nás obklopuje a co se nám vnucuje jako nátlak minulých dob. „Onen základ,“ píše dále Krzywicki, „vznikal během staletí. Každá epocha v něm jako v archivu zanechala nějaké dědictví. Dokonce i velmi vzdálená období existují stále ještě jako přežitky ve sféře našich zvyků a předpokladů... Zijeme obklopeni a spoutáni minulými věky... Ať se tvrdí o naší nezávislosti cokoli, jsme otroky svých dědů a pradědů.“ Když Krzywicki takto vymezoval charakter a roli historického základu, domníval se, že ve společenském vývoji je vždy „pasivní“ stránkou a že stránkou „aktivní“ jsou ekonomické změny a „ideje, které se z nich rodí“.

Wiatr se domnívá, že Krzywického pojetí historického základu je nesporným přispěvkem k teorii společenského vývoje. Vyžaduje však hlubší a všestrannější propracování z marxistických pozic. O ně se pokusil jiný polský sociolog K. Dobrowolski v práci *Studia z pogranicz historii i socjologii* (Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967) a Wiatr jeho hlavní myšlenky z této oblasti přejímá a dále sám rozvíjí. Dospívá tak k závěru, že historický základ se rovná všemu, co nahromadila minulost. Takto široce pojatý historický základ pak obsahuje tři kategorie: a) základ geografický, b) základ biologický, c) základ kulturní. Historický základ v tomto smyslu má podle Wiatra z hlediska teorie společenského vývoje kardinální význam. Každá analýza sociálních přeměn, a tím spíše vývojových procesů, musí podle něho přihlížet k historickému základu, neboť bez něj je velmi ochuzena. Wiatr kromě toho dodává, že na rozdíl od Krzywického nechápe roli historického základu pouze jako pasivní působení na společ-

čenský vývoj. Jde o mnohostrannější vliv, který Wiatr shrnuje do tří bodů: 1. pasivní, konzervativní působení, v jehož důsledku se historický základ stává faktorem, který brzdí vývoj, 2. aktivní, podněcující působení, díky němuž se historický základ -- vedle rozvoje výrobního způsobu -- stává zdrojem vývoje, 3. modifikující působení, díky němuž historický základ specificky ovlivňuje formy vývoje.

Jakkoli nepochybuji o možnosti obohacení marxistické terminologie o pojem historického základu, chybí mi ve Wiatrově výkladu bližší objasnění vztahu tohoto pojmu k tradičním a významným marxistickým pojmům základny, nadstavby, společenského bytí a společenského vědomí. Teprve toto terminologické upřesnění ukáže, do jaké míry je pojem historického základu skutečně organickou a potřebnou složkou marxistického pojmosloví.

Druhým velkým zdrojem konkrétních modifikací obecných zákonitostí vývoje formace je podle Wiatra kulturní difúze. Definuje ji jako „přenašení prvků nebo celých struktur z jedné podmínek do jiných“ (s. 151). Takto chápané difúzi mohou podléhat předměty, instituce a ideje. Přitom zde působí dvě obecné zákonitosti: 1. Prvek každé kultury může proniknout do jiné kultury pouze tehdy, jestliže jsou v ní připraveny podmínky pro jeho recepci. 2. Prvek kultury recipovaný v nových podmínkách podléhá větším či menším změnám, je přizpůsoben novým požadavkům a novému uplatnění.

Wiatr správně uvádí, že marxistická teorie nechápe kulturní difúzi jako prvotní příčinu vývoje. Tou jsou vnitřní přeměny každé společnosti. Kulturní difúze je však důležitým faktorem, který ony vnitřní přeměny modifikuje. Wiatr se pokouší o jistou klasifikaci mechanismů kulturní difúze a dospívá k čtyřčlennému dělení: 1. difúze živelná a dobrovolná. 2. difúze živelná, ale nedobrovolná, 3. difúze záměrná a nedobrovolná. 4. difúze záměrná a dobrovolná.

Wiatrovo upozornění na význam kulturní difúze ve společenském vývoji a jeho snaha vysvětlit tuto problematiku z marxistických pozic spolu s jeho pokusem o klasifikaci mechanismů tohoto významného jevu dějin lidské společnosti jsou podle mého názoru nesporným obohacením marxistické teorie společenského vývoje.

Z dalších Wiatrových úvah stojí za zmínku především jeho rozbor role idejí ve společenském vývoji. Wiatr velmi obsáhle analyzuje otázku, jakou roli mohou sehrát při přebobňování společenských přeměn ideje pokrokových hnutí minulosti, a v této souvislosti hlouběji analyzuje a kriticky rozvíjí tzv. zákon převratné retrospekce polského sociologa přelomu 19. a 20. století Kellese-Krauze, jímž se stručněji zabýval už ve svém díle Společnost, a dále se zabývá i rolí vizí budoucnosti, rolí utopii ve společenském vývoji.

Samostatnou kapitolu věnuje rovněž rozbo-

ru historicko-srovnávací metody v sociologii. V jejím rámci poukazuje na to, jaká je role historického materiálu v sociologických výzkumech, a pokouší se o srovnání dvou studií o úloze legendy ve společnosti, jejichž autory jsou jednak Marx, jednak polský sociolog Czarnowski. Zaujímá rovněž stanovisko ke známým Weberovým studiím o roli náboženství v ekonomickém vývoji. Tato kapitola je cenným příspěvkem ke stále diskutované otázce o vztahu historie a sociologie.

Pro většinu Wiatrových publikací je typické, že teoretické úvahy, které jsou v nich obsaženy, nezůstávají v rovině vzdálené aktuálním společenským problémům, leč jsou aplikovány při řešení základních otázek života soudobých společností. V plné míře to platí i o jeho zatím poslední knize. Svědčí o tom její závěrečná část, která má tři kapitoly, z nichž první se zabývá aplikací teorie společenského vývoje na soudobý kapitalismus, druhá je věnována otázkám společenského vývoje v postkoloniálních zemích a třetí analyzuje problémy a perspektivy teorie socialistické společnosti. Wiatr se zde pokusil naznačit řešení otázek vskutku klíčových, velmi aktuálních, a nelze se tudíž divit, že právě tato část asi vyvolá hodně diskusí a polemik.

Naše i tak už značně rozsáhlá recenze by překročila únosné meze, kdybychom měli referovat o všech otázkách, kterými se zde Wiatr zabývá a kdybychom k nim nadto měli zaujímat vlastní stanovisko. Proto se zmíním ve stručném výčtu alespoň o těch nejdůležitějších.

Wiatr se především snaží postihnout změny, kterými prochází kapitalismus po druhé světové válce. Z ekonomického hlediska jej charakterizuje jako kolektivní monopolistický kapitalismus, který se vyznačuje těmito znaky: 1. dominující rolí velkých korporací, jež mají monopolistický charakter, 2. vytvářením státního vlastnictví, těsně spjatého s velkými soukromými korporacemi, 3. převahou korporací s rozptýleným vlastnictvím nad korporacemi kontrolovanými určitými skupinami kapitalistů, 4. růstem role a významu profesionálních správců (manažerů) a srůstáním této sociálně profesionální kategorie s třídou kapitalistů, 5. urychlením procesu expanze byrokracie ze sféry státu rovněž do sféry řízení hospodářství, 6. posílením pokusů o hospodářské plánování a růstem státního intervencionismu.

Pokud jde o sociální strukturu, přinesl kapitalismus dvacátého století podle Wiatra tyto změny: 1. značný pokles počtu drobných samostatných vlastníků v zemědělství, průmyslu, řemeslech a obchodě. 2. prudký početní růst vrstvy nízko a středně kvalifikovaných pracovníků administrativy a služeb, 3. početní růst a růst společenského významu vrstvy byrokracie, 4. růst vnitřní diferenciacie dělnické třídy.

V politické oblasti došlo podle Wiatra ve vysoce rozvinutých kapitalistických zemích v posledních desetiletích ke dvěma základním

přeměnám: 1. ke koncentraci moci v rukou „mocenské elity“, jež má smíšený kapitalisticko-byrokratický charakter, a 2. k vytváření nadnárodních politických svazků, jež si podřizují jednotlivé země a jsou nástrojem velmocenské, zejména americké politiky.

Mezi přeměnami, ke kterým došlo v kulturní sféře soudobé kapitalistické společnosti, považuje Wiatr za nejvýznamnější hlubokou krizi hodnot, která zejména v šedesátých letech postihla nejrozvinutější kapitalistické země.

Všechny tyto přeměny se Wiatr pokouší analyzovat z marxistických pozic, naznačuje jejich širší důsledky a pokouší se i o určité prognózy dalšího vývoje kapitalistické společnosti. Zároveň upozorňuje, že uvedených přeměn se snaží soudobí západní nemarxističtí sociologové, ekonomové a politologové využít k rozvíjení teorii, podle nichž soudobý kapitalismus už není kapitalismem, ale novou, „postkapitalistickou“ společností. Z těchto teorií měly podle Wiatra největší ohlas tři, a to: 1. teorie manažerské společnosti, 2. teorie industriální společnosti a 3. teorie státu blahobytu. Jejich kritikou se pak zabývá.

V závěru svých úvah o soudobém kapitalismu se Wiatr pokouší odpovědět na tři základní otázky: 1. Zda je reálná perspektiva revoluce ve vysoce rozvinutých kapitalistických společnostech. 2. V jaké míře a jak působí a budou působit na kapitalistické země země socialistické a postkoloniální. 3. Do jaké míry budou hrát v procesech vedoucích k zániku kapitalismu aktivní roli ekonomické změny a do jaké míry změny kulturní, ideologické a politické.

V kapitole zabývající se otázkami společenského vývoje v postkoloniálních zemích Wiatr nejprve vymezuje, jaké jsou společné rysy těchto zemí. Radí mezi ně: 1. Koloniální minulost nebo minulost závislé, polokoloniální země, která ještě zatěžuje jejich ekonomickou, sociální a politickou strukturu, jakož i jejich ideologický život. 2. Opoždění ekonomického vývoje, způsobené především tím, že kolonialismus narušil normální procesy ekonomického i společenského rozvoje a vydal koloniální a závislé země napospas zákonům kapitalistické konkurence, pod jejichž vlivem musela domácí výroba podlehnout v soupeření s výrobou metropolí. 3. Novost politických forem v Asii a Africe, jejich labilita a náklonnost ke krizím, která s tím souvisí. 4. Neukončený proces vytváření moderních národů.

Wiatr vychází z toho, že díky specifické situaci v postkoloniálních zemích vystupují zde do popředí zejména politické problémy a že právě jejich řešení má v současně době klíčový význam i pro vývoj ve všech dalších oblastech jejich společenského života. Této problematice věnuje proto hlavní pozornost. Píše, že znalost těžkostí a překážek politického vývoje je neméně důležitá než znalost jeho hybných sil. Mezi takovéto těžkosti a překážky v postkoloniálních zemích pak řadí: 1. Spole-

čenské bariéry politického vývoje, tj. takové znaky sociální struktury, které jsou svou podstatou mimo dosah politického života, ale mají retardační vliv na politický vývoj. Patří sem: nízká ekonomická úroveň, nedostatek kvalifikovaných kádrů a slabá infrastruktura komunikací a spojů. 2. Vnější politické překážky v podobě neokolonialismu, vnějšího vměšování a podřizování jednotlivých politických sil cizím zájmům. 3. Vnitropolitické příčiny, mezi něž patří nedostatek silných tradic samostatné politické činnosti, tíživý vliv zastaralých, reakčních politických struktur, vliv politických vzorů, jež nejsou adekvátní potřebám rozvojových zemí, a konečně propast dělicí vůdce od mas.

Otázkou, která má pro budoucnost postkoloniálních zemí klíčový význam, je otázka volby vývojové cesty, zejména pak otázka, zda je možné, aby některé z těchto zemí vynechaly ve svém vývoji stádium kapitalistické formace. V této souvislosti Wiatr obsáhle analyzuje význam cizích institucionálních vzorů ve vztahu k realitě postkoloniálních zemí a odpovídá na otázku, jaké jsou možnosti socialistického vývoje těchto zemí, v čem naopak spočívá vliv kapitalismu a zda je reálné, aby některé z nich šly jakousi „třetí cestou“.

Wiatrovy úvahy v této části práce jsou cenným příspěvkem k syntetickému zpracování základních soudobých otázek vývoje rozvojových zemí z marxistických pozic. Jsou o to cennější, že studii tohoto druhu z pera marxistických autorů máme zatím k dispozici poměrně velmi málo.

V poslední kapitole se Wiatr zabývá teorií socialistické společnosti. Píše, že chceme-li přispět k vytváření takové teorie, musíme si plně uvědomit důsledky, které vyplývají ze dvou okolností. Předně z toho, že socialistická formace je stále ve stavu zrodu a vznikání. A za druhé z toho, že proces vytváření této nové formace, při němž se zejména ve srovnání s jinými historickými obdobími projevuje velká role vědomí a politiky a také podstatný vliv prvního socialistického státu na světě na budování socialismu v jiných zemích, nutí ke zkoumání dosavadních zkušeností z rozvoje socialistických společností nejen jako projevu působení objektivních zákonů formace, ale také jako realizace určitého plánu její výstavby. Stojíme tudíž podle Wiatra před uskutečněním úkolu zvláštního typu. Teorie socialistické společnosti musí být svou podstatou teorií jejího vývoje a s ohledem na fakt, že tento vývoj je plánovaný a řízený, rovněž teorií výstavby socialistické společnosti. Znamená to, že tato teorie musí obsahovat jak určité prvky normativní, tak prvky vysvětlující.

Takto chápaná teorie obsahuje proto podle Wiatra tři složky: 1. Normativní model socialistického systému, který je konkretizací obecně normativní teorie socialismu (socialistické axiologie) na budoucí podmínky, jež se dají předvídat a plánovat. Přitom tento model není dán jednou provždy v konečné po-

době. Vyvíjí se a vyžaduje neustálé teoretické hledání. 2. Vysvětlující teorii socialistické formace, chápanou jako uspořádaný soubor teoretických tvrzení, jež vysvětlují závislosti existující mezi jevy této formace nebo — jinak řečeno — jež vysvětlují působení jejich společenských zákonů. Tato teorie vzniká jako výsledek empirického poznání, jehož je dosahováno jak cestou běžného pozorování, které vědec provádí jako příslušník společnosti, tak i v důsledku vědeckých výzkumů prováděných proto, aby byly verifikovány teoretické hypotézy. Vysvětlující teorie umožňuje formulovat zásady účinného jednání (sociotechniky), sloužící řešení praktických problémů. Zároveň tato teorie umožňuje vypracovat realistickou koncepci uskutečnění normativního modelu socialismu. 3. Teorie socialistické výstavby je tou částí teorie socialistické společnosti, která upřesňuje prognózu její realizace. Není to pokus odhadnout, jakým směrem se bude společnost v budoucnu vyvíjet, nýbrž určitá propozice budování socialistické společnosti, založená na jejím předpokládaném normativním modelu. Na poznatcích o fungování doposud vytvářené socialistické společnosti a na poznatcích o účinných způsobech společenského jednání. Takto chápaná teorie korunuje tudíž celou teorii socialistické společnosti a je zároveň spojením mezi touto teorií a společenskou praxí.

V dalších částech závěrečné kapitoly pak Wiatr hlouběji a rozsáhleji analyzuje otázky, které zčásti načrtl už ve své práci *Szkice o materializmie historycznym i socjologii* z roku 1962. Jde o problematiku nové kvality vztahu mezi politikou a ekonomikou za socialismu, mezi řízením společenského vývoje a živelností v socialistické společnosti a konečně o otázky rozvoje socialistické demokracie.

Wiatrova práce podle mého názoru splní dobře svoje poslání, a to jak jako učebnice, tak i jako publikace, která se snaží obohatit marxistickou teorii vývoje některými novými závěry a zejména naznačením určitých problémů, které je třeba z marxistických pozic řešit. Je pochopitelné, že všechny Wiatrovy úvahy nejsou zpracovány stejně hluboce (tomu se v tak rozsáhlém syntetizujícím díle lze jen těžko vyhnout) a ne všechny jsou takového charakteru, že by nevyvolávaly diskusi, popřípadě i kritiku. To je ovšem úděl každé publikace, ve které opravdu o něco jde.

Jan Sedláček

Janusz Janicki: Niepokoje młodzieży Zachodu
(Nepokoje mládeže na Západě)

Warszawa, Iskry 1972, 210 s., 25 fot.

Dvousetstránková kniha polského sociologa Januse Janického, věnovaná aktuálnímu a atraktivnímu tématu — „vzpourám“ mládeže na Západě, začíná neobyčejně nudně. Čtyřicet stran je věnováno obecním úvahám na téma „co je mládež“, iniciačním praktikám ve starověkém Egyptě, postavení mládeže v pre-industriální společnosti atd., tedy tématům

nejednou diskutovaným, nadto s velice volným vztahem k ústřednímu problému (čtenáře snad zaujme, že mládež jako specifická biosociální kategorie je definována na základě úvah našeho psychologa a pedagoga Václava Příhody). Trpělivý čtenář, který dočte do konce první oddíl knihy (nebo méně trpělivý, který je prostě vynechá), je však odměněn na dalších stranách bohatým a utříděným materiálem, který je nadto citlivě marxisticky interpretován.

V části nazvané *Portrét generace* zaujme charakteristika vývoje hodnocení mladé generace v západní sociologii a publicistice, která alespoň do jisté míry reflektuje objektivní diferenciací procesy, jež odlišují mladou generaci Západu let 1945–1960 od generace let šedesátých. V zásadě jde o to, že „skeptická generace“ poválečného období je vystřídána „revoltující“, „nonkonformní“ mládeží, pro níž třebaš Keiser volí označení „randalierende Jugend“. Janicki oprávněně ukazuje na to, že pokusy podat jednotný a generalizující obraz mladé generace jsou nutně paušalizující a neadekvátní, ať už jsou vedeny z pozic konzervativních (Parsons) nebo „levicových“ (Marcuse). Dnešní mládež je stejně tak sociálně, profesionálně a postojově diferencovaná, jako byla mládež poválečné epochy, avšak její diferenciací proběhla ve významně odlišném sociálním kontextu, v jiném vývojovém stadiu západních společností. Jinak řečeno, protože se změnila společnost, změnil se i způsob reagování na ni. Pro tuto sociálně, třídně, ale i geograficky diferencovanou reakci je podle Janického společné to, že je založena na vědomí konfliktu, rozpornosti toho, co západní společnosti proklamují ve svých ideologiích o sobě a svých cílech, a toho, s čím se mladá generace na každém kroku setkává. Janicki zdůrazňuje, že „vzpoury“ mladých prozatím nevyrstávají z celkové krize ekonomické základny kapitalismu, ale že spíše reflektují krizi její nadstavby, krizi politických systémů spjících k politické technokracii, krizi apologetických ideologií, krizi životního stylu atd. Hnutí mládeže proto reagují spíše na jednotlivé stránky společenského a zejména politického života západních společností než na kapitalismus jako sociálně ekonomickou formaci. Pokud pak jde o západní sociology, změnilo se v jejich hodnotících přístupech k těmto hnutím především to, že přestala být posuzována jako jev psychopatologický (ještě u Nathana Glazera čteme, že jde o kompenzaci homosexuálních komplexů!) a začala být zkoumána jako svébytný jev sociální.

Vnitřní diferenciaci mladé generace pak odpovídá to, co Janicki označuje jako „postojovou ambivalenci“, totiž to, že převážná část mládeže stále sdílí „hodnotové vzorce“ daného společenského uspořádání a postupně se s ním konformuje s vědomím jeho nedostatečnosti: hledá místo v dané společnosti, ačkoliv ji z těch či oněch hledisek a v té či oně míře kritizuje. V této souvislosti je přirozené

nejzajímavější tzv. nonkonformní mládež, jejíž část nejen kritizuje, ale aktivně „rebeluje“. Janicki poukazuje na dvě závažné okolnosti: především tzv. totálně nonkonformní mládež tvoří aktivní, „hlasitou“, ale přece jen mňšinu mladé generace (podle francouzských údajů jde maximálně o 10 % studentské mládeže, srov. další údaje na s. 84), a dále -- nonkonformita na sebe bere značné diferencované formy -- od extrémní anarhistické levice až po kvietisticky orientovaná hnutí, utíkající se k narkomanii a východní filosofii. V další části studie Janicki podrobně a s dokonalou znalostí věci popisuje průběh a projevy „rebelii“ mladých v šedesátých letech na evropském kontinentě, v USA, ale i v Japonsku a Mexiku, soustřeďuje se tedy na to, čeho byly plny západní noviny šedesátých let a co se zdálo signalizovat jakousi novou etapu ve vývoji hnutí mladé generace, ale i novou etapu ve způsobech reagování mocenských kruhů na tato hnutí. V centru pozornosti jsou tedy události v Berkeley (1964), v Paříži (1968), v Itálii (1967–1968), v Mexiku (v souvislosti s olympijskými hrami) atd. Interpretace těchto událostí naráží, jak konstatuje autor, na řadu metodologických i věcných obtíží. Tato hnutí především nemají historickou analogii a od jiných soudobých politických hnutí se liší tím, že jsou jaksi mimo danou „politickou mapu“, mimo danou politickou konstelaci, mimo tradiční politická seskupení. Současně jim chybí politická zralost, která by se projevovala nějakou jednoznačnější a jednotnější politickou platformou. Nadto jsou významně geograficky diferencována a co do vnějšího projevu spojují vážnou kritiku společnosti či jejích jednotlivých aspektů s evidentní recesí a zábavou. Nicméně podle Janického se lze pokusit načrtnout alespoň předběžnou obecnější charakteristiku těchto hnutí. Především je zřejmé, že jde o hnutí, jež jsou téměř výhradně věci akademické, studující mládeže. Příčiny „vzpoury“ však nelze hledat v tom, že by studující mládež (jak se o tento typ interpretace snaží právě Marcuse) „lépe viděla“ nedostatky konzumní společnosti, ale v řadě objektivních procesů a jevů, z nichž nejvýznamnější (alespoň pokud jde o evropský kontinent) je -- jakkoli paradoxně to zní -- relativní demokratizace školství. To, že ve Francii a v Itálii lze studovat jen na základě vysvědčení dospělosti, znamená na jedné straně jistou demokratizaci, pokud jde o přístup na některé typy vysokých škol, na druhé straně pak nutný konflikt mezi počtem studentů a možností zajištění jejich profesionální přípravy (ve Francii studovalo například v roce 1967 celkem 22 tisíc lékařů, ačkoliv kapacita učeben byla stěží pro 6 tisíc, přednášky pro některé humanistické obory se konaly pro 2 tisíce posluchačů a seminární skupiny čítaly nezdědká 100 a více studentů). Protože studium na technických směrech je vázáno na poměrně značné poplatky a je proto podstatně méně „demokratizováno“, je studium humanistických disciplín

daleko „atraktivnější“, takže v roce 1965 bylo ve Francii 54,1 % všech studentů zapsáno na humanistických fakultách a v Itálii dokonce 67,3 %. Uvážíme-li, že studium na humanistických fakultách je vším možným, jen ne přípravou ke konkrétní profesi (pomineme-li procentuálně nepříliš významný směr učitelský), je nabelední, že jednou ze základních příčin studentské vzpoury bylo vědomí profesionální bezperspektivnosti. Odtud tedy počáteční útok na byrokratické, neživotné a konzervativní manýry „starých profesorů“, kteří pěstují esoterickou pseudovědu, s níž se nikdo neuživí (většina institucí ve Francii například není ochotna přijmout vysokoškoláka jen s diplomem z humanistické fakulty, byť to byla Sorbonna). Ve Spojených státech, kde je situace v tomto ohledu odlišná, šlo pak především o útok na svazky university s politiko-ekonomickou strukturou USA a o požadavek „svobodného studia“, jež by nebylo utilitárně podřízeno zájmům podnikatelských kruhů a centrálních politických institucí. Prapočátek byl tedy daleko prozaičtější, jak zdůrazňuje Janicki, než se na první pohled a ve světle dramatických randálů a skandálů zdá. Vůbec pak je iluzí, že by šlo ve studentských rebeliích o jakési programové vtělení ideologie Marcuseho. Fikce, že Marcuse dal studentskému hnutí „ideologickou tvář“ (s. 126), je výkladem ex post, protože dokonce naprostá většina vůdců hnutí měla o Marcuseho filosofii jen matné zdání. Tato fikce mohla vzniknout proto, že v některých ohledech studentského hnutí formulovalo kritická hesla, jež koincidují s Marcuseho koncepcí „levicové kritiky“ západních společností. Jde především o tzv. antikonzumní aspekt studentské revolty, který je v mnoha ohledech oprávněně (konstatuje autor) vykládán jako výraz znuděnosti hrstky synáček, která boj proti konzumní společnosti pokládá za sverážnou zábavu. Zjistěte má útok na konzumní společnost své opodstatnění (například tam, kde studenti útočili proti Springerovu tisku), ale bez vědomí souvislostí, v nichž se uskutečňuje, mu nelze připsat adekvátní místo. Ostatně jak vážně se to myslelo v některých kruzích, naznačuje osud extrémního levičáka Cohna-Bendita, který poté, když dostal deset tisíc dolarů za vydání své knihy o permanentní revoluci, se přes noc změnil v playboye a vyměnil pouliční demonstrace za procházky po Azurovém pobřeží... Boj proti společnosti, která zbavuje člověka možnosti rozhodovat o vlastním osudu, měl své věcné zakotvení především v technokratizaci mocenských struktur, ve formální politické reprezentaci a v profesionální bezperspektivnosti, kterou -- jak řečeno -- značná část studentské mládeže aktuálně pocítovala. Pokrokový sociolog T. B. Bottomore oprávněně konstatoval, že „žádná z politických idejí aktuálních studentských hnutí není jasně zformulována, všechny však vycházejí z obecného pojetí demokracie založené na spoluúčasti (participatory democracy)“. V extrémně levi-

cové formě se pak útok proti fiktivní reprezentaci vedl jako útok proti jakékoliv reprezentaci, což ostatně odpovídalo levičáckým „principiálním“ výhradám vůči jakékoli formě organizace. Ve stejném pytlí se tedy ocitá buržoazní parlament, dělnické strany i odbory, protože nejde o „organizaci, ale o hnutí“. Ostatně vnučující se reminiscence na Bernsteinovo „Hnutí je vším, cíl ničím“ nápadně odpovídá vědomé rezignaci na jakékoliv úvahy o budoucnosti, jež je pro studentská hnutí 60tých let přímo typická. Onen zmíněný Cohn-Bendit zdůrazňuje, že revoluce zformuje své cíle v průběhu svého živelného vývoje, a konstatuje, že každá programovaná změna končí degenerací revoluce.

Jakýsi program či jakési obecnější rysy studentských hnutí tedy lze vystopovat a Janicki to dělá důkladně a poučeně (rezignace na program je také programem). Nelze však ani pominout „druhou tvář“ revolty mladých: racionální protesty proti stávající společnosti, oprávněně ostrá a nejednoduše nevybíravá kritika těch či oněch jevů kapitalistické společnosti, odpor proti vietnamské válce, boj proti korupci, válka vyhlášená pokrytectví a farižejské morálce, to všechno je nejednou spojeno až k nerozlišení s nesoudnou zlobou, s programovou totální destrukcí. Útok proti konkrétní společnosti pak ústí v útok proti celé současné civilizaci, v útok proti moderní technice (studenti v Montrealu například zničili počítač, protože je „personifikací sil nepřátelských člověku“) a nabírá formy mírně řečeno málo přijatelné. Lze shovívavě přejít anarchistické heslo „Zakazuje se cokoliv zakazovat“ či nápis nalezený po zaměstnanecké stávce v Nanterre „Milovali jsme se ve vaší svatyni“, stěží lze však akceptovat kolektivní vyměšování či hromadný striptýz na veřejných a frekventovaných místech. Tyto pouze zdánlivě karikaturní formy protestu proti „starým“ (srovnej proslulé „Nevěť nikomu, komu je víc než třicet“) totiž nacházejí své logické pokračování v individuálním teroru, programovém anarchismu nebo v bezcílném putování hippies. V této souvislosti pak Janicki uvádí zajímavé údaje o narkomanii (z celkové počtu zadržených narkomanů v Itálii jich bylo 90 % mladších 30 let a 40 % mladších 21 let), která je rozšířena nejen mezi marginální mládež, ale především mezi studenty (v USA je v průměru 6 % narkomanů), zkoumá „filosofii“ hippies a rekapituluje ideologii extrémní levice.

Závěrečná část práce je věnována informacím o „tradičních oblastech“ radikálního hnutí mládeže, tedy především dělnické mládeži, která je organizována v „tradičních“ politických seskupeních. I zde — i když zkratkovitěji — ukazuje Janicki na reálné sociální příčiny politické aktivity mládeže, jež spočívají v obtížnosti životního startu, v nedostatečné profesionální přípravě (například v NSR je profesionální příprava učňů řízena předpisy z roku 1869), v nižších mzdách, v relativně vyšším nebezpečí nezaměstnanosti

atd. Zajímavé jsou i kvantitativní údaje o politické organizovanosti mládeže na konci 60tých let a zejména pak pojednání o vztahu dělnické mládeže a obecněji dělnické třídy ke studentským revoltám. Janicki argumentovaně vysvětluje příčiny skepse, ba distancce dělnictva od studentských akcí, jež shledává v třídním původu studentů (převážná část pochází z vrstev střední a drobné buržoazie), v nejasnosti „programových hesel“ studentů, z nichž některá nebyla patrně zcela jasná ani jim samotným (například apel na „zkažené nitro lidského jáství“), a zejména pak v tom, že studenti ve svých požadavcích, pokud byly koncipovány obecněji, zcela přehlíželi životní a pracovní podmínky jiných skupin obyvatelstva. Je přirozené, že skeptický postoj dělnictva (který v New Yorku zašel dokonce tak daleko, že dělníci některých továren sami rozehnali studentské manifestace) je extrémními levičáky interpretován jako dodatečný argument „změšťáčení dělnictva“ (Marcuse). Mimořádně závažná je pak část Janického práce, která se zabývá postojem komunistických stran ke studentským „revoltám“: Janicki jednak sleduje dílčí difference v hodnocení například mezi francouzskými komunisty, jejichž postoj byl od počátku kritický, a komunisty italskými, kteří zaujímali hodnocení pozitivnější, jednak ukazuje vývoj těchto hodnocení a jejich proměny v závislosti na změnách uvnitř samotného studentského hnutí (zejména v souvislostech s aktivizací extrémní levice). Komunisté nepopírají, že v současném hnutí mládeže je obrovský politický potenciál, oprávněně však poukazují na to, že může být využit, ba zneužit nejrozumnějšími způsoby. V této souvislosti pak stojí za pozornost nejen pozorování západních listů, které konstatovaly, že za májovými barikádami v Paříži 1968 stály skupiny „zkušených režisérů“, ale i to, jaká „profylaktická opatření“ volí mocenské kruhy. V USA byly vybudovány speciální policejní skupiny pro infiltraci univerzitní mládeže, byl rozšířen počet „univerzitních tajných agentů“, ve Francii byla represivně postižena dokonce výuka sociologie, která — jak napsal týdeník *L'Express* — je považována „za školu revoluce, protože z ní vyplynulo májové hnutí“, atd. I když jde nepochybně o značně umělou dramatizaci významu sociologie, přece jen zůstává faktem, že studentští vůdcové se rekrutovali z větší části z řad studentů a univerzitních asistentů sociologie a že v západním Německu byli studenti sociologie mimořádně aktivními účastníky hnutí, což se mj. projevilo na XVI. sociologickém sjezdu ve Frankfurtu n/M. skandalizaci známých profesorů Königa, Poppera, Schelského a Dahrendorfa.

Janického knížka, která nepochybně stojí pro svou vysokou informační hodnotu a citlivý marxistický výklad za čtení, je opatřena nepříliš šťastně vybranými a nepříliš dobře reprodukovánými fotografiemi.

Milan Petrušek

Katedra sociológie Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislave oslávila svoje desaťročné jubileum

Dňa 13. mája 1974 oslávila katedra sociológie Filozofickej fakulty Komenského univerzity svoje desaťročné jubileum.

Slavnostné otvorenie mal zástupca vedúceho katedry sociológie s. Marcel Sloboda, ktorý vo svojom úvodnom prejave povedal: „Pred desiatimi rokmi, v roku 1964, sekretariát ÚV KSC vydal dokument o inštitualizácii sociologických pracovísk v našej republike. V tomto roku vznikla aj katedra sociológie na FFUK v Bratislave. Spolu s našimi milými hosťami sa tu dnes zišli tí, ktorí na tejto katedre učia, učili, študovali alebo študujú. Dnes nám na tomto zhromaždení nepôjde o vyčerpávajúcu analýzu práce katedry, alebo vývoja československej sociológie za uplynulé obdobie, ale skôr o určité momenty tohto vývoja a o načrtnutie úloh, ktoré pred marxistickou sociológiou a katedrou stoja.

Rozvoj marxistickej sociológie u nás nebol a ani doteraz nie je bez problémov. Treba predovšetkým spomenúť v tejto súvislosti krízové roky 1968–69, ktoré sa prejavili v spoločenských vedách, nevynímajúc ani sociológiu. Bez hlbkej dialekticko-materialistickej analýzy sa preberali rôzne sociologické spoločenské teórie, ktoré nemali nič spoločné s marxizmom-leninizmom, na druhej strane sa dochádzalo k plochému empirizmu. Takéto nekritické preberanie názorov buržoáznej sociológie určitou časťou československých sociológov vyústilo potom do ich revizionisticko-oportunistických postojov, k popieraniu základných princípov historického materializmu a vedeckého komunizmu. Vychádzajúc z Poučenia, z Uznesenia XIV. zjazdu KSČ a z júňových a júlových plén roku 1970, práve preto, že naša katedra má za úlohu predovšetkým vychovávať marxistických sociológov, formuluje profil absolventa marxistickej sociológie nasledovne:

Profil absolventa sociológie, ako marxisticko-leninskej spoločenskej vedy, ktorá je svojou poznávacou a výskumnou činnosťou a tým aj úlohou v praktickom usmerňovaní spoločenských procesov plne zaangažovaná za politiku Komunistickej strany Československa, musí sa vyznačovať

- dôkladným osvojením si teórie marxizmu-leninizmu a marxisticko-leninského svetonázoru ako základu úspešného plnenia profesionálnych úloh sociológa či už na úseku teoreticko-výskumnom, alebo na úseku výskumnej praxe. Podmienkou je nevyhnutná a dobrá znalosť diel klasikov marxizmu leninizmu;

- vysokou zaangažovanosťou za politiku strany a socialistického rozvoja našej spoločnosti v odbornej práci, vo verejnom živote a v osobnom vystupovaní. Absolvent musí chá-

pať konkrétnu politickú prácu ako neoddeliteľnú súčasť svojej vlastnej činnosti ako sociológa a sociológiu ako nástroj politickej práce a uskutočňovania programu strany;

- musí mať pocit sociálnej a politickej zodpovednosti za svoju prácu, osobitne za výskumnú činnosť, prácu s materiálom, so zistenými údajmi, ako aj za ich spracovanie, uzávery a návrhy opatrení;

- dôkladným osvojením si metodológie marxisticko-leninskej filozofie, ekonómie a vedeckého komunizmu a ich tvorivým aplikovaním vo výskume a v teoretických prácach. Toto dôkladné osvojenie si marxistickej metodológie a teórie je zábezpekou *stranickosti* marxistickej sociológie u absolventov tohoto odboru;

- schopnosťou využívať poznatky spoločenských vied v ideologickom boji proti buržoáznym teóriám o spoločnosti a odkrývať ich triedny charakter;

- dobrou znalosťou teórie marxistickej sociológie, schopnosťou v jej duchu prenikať do mechanizmov fungovania spoločenských systémov a odkrývať zákonitosti spoločenskej štruktúry a jej vývojových tendencií;

- schopnosťou samostatne — na zodpovedajúcej úrovni — koncipovať, realizovať a marxisticky interpretovať sociologické výskumy.

Vlastnosti absolventa sociológie, jeho politicko-ideologická vyspelosť a spoločenská zaangažovanosť, ovládnutie teórie a metodológie marxisticko-leninskej filozofie, ovládnutie metód a technik konkrétneho výskumu a pomocných vied predpokladáme dosiahnuť obsahom výuky v študovanom odbore.

Naša socialistická spoločnosť pri riadení spoločenských procesov, pri uspokojovaní materiálnych a sociálnych potrieb svojich členov potrebuje nevyhnutne informácie celej sústavy marxistických spoločenských vied. Jednou z nich je aj sociológia. Potreba dokonalého ovládania mechanizmov a procesov vo výsplej socialistickej spoločnosti nastoľuje pred marxistickou sociológiou úlohu zdokonaľovať svoje teoretické a metodologické vybavenie.

Hlavné problémy, ktoré má marxistická sociológia v súčasnej dobe skúmať a k výskumu ktorých musíme sociológov pripravovať, sú:

- skúmať a odhaľovať objektívne zákony spoločenského života a mechanizmov fungovania spoločenských štruktúr,
- sledovať utváranie sociálnej štruktúry socialistickej spoločnosti, jej vývoj a zmeny,
- skúmať problematiku riadenia sociálnych systémov,
- zaoberať sa problematikou sociálneho plánovania,
- sledovať dôsledky vedeckotechnickej revolúcie na spoločenskú štruktúru našej spoločnosti,

- skúmať javy týkajúce sa výskumov socialistického spôsobu života a zákonitosti formovania všestranne rozvitej osobnosti.
- z marxistických pozícií odhaľovať triednu podstatu súčasnej buržoáznej sociológie, kritizovať a poukazovať na jej nedostatky.“

Z hlavného prejavu J. Karáska, vedúceho katedry sociológie FFUK, vyberáme podstatnú časť:

„Keď práve v týchto dňoch končíme desiaty ročník výuky nášho odboru, sociológie, na Filozofickej fakulte v Bratislave, pripadá nám spomenúť aj 25. výročie prednášok seniora našej katedry a slovenskej marxistickej sociológie vôbec, súdruha akademika Siráckeho. Obe tieto výročia nám poskytujú príležitosť zamyslieť sa nad našou prácou a opätovne si pripomenúť niektoré myšlienky, ktoré nám boli a naďalej ostávajú vodiacou nitou všetkej našej práce. Myslím, že oboje navzájom veľmi úzko súvisí — náš študijný odbor, jeho doterajšie úspechy a skutočnosť, že napríklad zložitým historickým okolnostiam posledných desiatich rokov udržal svoju vedeckú marxistickú tvárnosť a neustúpil ani na chvíľku jak od svojich základných, od počiatku sledovaných ideových stanovísk, tak aj od vysokých nárokov na odbornosť, a na druhej strane práve obetavá práca a tvorčia odvaha popredného učiteľa našej katedry súdruha akademika Siráckeho i ostatných starších i mladších učiteľov a pracovníkov katedry. Práve vysoká ideová úroveň spojená s vedeckou dôslednosťou a náročnosťou našej katedry, na ktorej má súdruh akademik tak svojou priamou učiteľskou činnosťou na fakulte, ako aj množstvom svojich revuálnych a knižných publikácií viac ako významný podiel, nám pomohlo vždy orientovať prácu tak, aby postihovala potreby našej doby a napomáhala jej progres. Preto naša katedra a náš študijný odbor neprechádzali obdobiami, ktoré by bolo možno označiť ako vnútornú krízu a ňou podmienenými náhlými zvratmi a zmenami koncepcií. Môžeme naopak s uspokojením konštatovať, že celé spomínané obdobie našej činnosti sme postupovali podľa jedinej koncepcie, a tá sa nám aj osvedčila. Preto ak dnes skromne a v tichosti — čo je napokon príznačné pre celú našu doterajšiu činnosť — rekapitulujeme svoje výsledky, môžeme tak urobiť s vedomím dobre urobenej práce. Práca, ktorá síce mala aj svoje nedostatky, boli to však nedostatky, ktoré čiastočne pramenili z hľadania nového, čiastočne tiež z toho, že sme nestačili veľké úlohy, ktoré boli pred nami, hneď realizovať v celom ich rozsahu. Chýbali tiež skúsenosti. Veď výuku marxistickej sociológie ako empiricko-teoretickej vedy naša fakulta dosiaľ neorganizovala a ostatné univerzity v našej republike i v ostatných socialistických krajinách s jej výukou iba začínali. Bolo pred nami teda doslova pole neorané. Situáciu komplikovalo aj to, že okrem praktických otázok tvorby učebných plánov, budovania katedry a or-

ganizácie výuky, spojenej s formovaním a získavaním učiteľov katedry, neboli ešte ujasnené ani mnohé teoretické otázky predmetu a kompetencie sociológie ako vedy. Existovala pomerne široká škála názorov od stotožňovania sociológie s inými spoločenskými vedami až po preceňovanie jej významu a možností.

Pri otváraní študijného odboru sociológie sme si teda museli spolu s vypracúvaním koncepcie a zamerania učebného plánu ujasňovať aj samotné chápanie sociológie, jej predmetu a spoločenských úloh. Náš názor na túto otázku, ktorý bol a ostáva východiskom činnosti našej katedry, možno v krátkosti charakterizovať takto:

Sociológiu predovšetkým chápeme ako osobitnú, t. zn. empiricko-teoretickú vedu, ktorá skúma vývoj a štruktúru spoločnosti. Hlavný predmet jej skúmania je spoločnosť ako celok, lebo podľa nášho názoru práve na rovine spoločnosti ako celku prebiehajú základné a určujúce sociálne procesy, charakterizujúce spoločenské javy vo všetkých ostatných oblastiach života spoločnosti. Možno ich preto vedecky poznať iba na základe uceleného vedeckého chápania života danej spoločnosti, jej tried a ich vzťahov, sociálnych vrstiev, skupín a ich sociálnych systémov. Sociológia je teda veda, ktorá vychádzajúc z empirického skúmania vyjadruje na určitej rovine teoretické poznanie spoločnosti, jej skladby a vývojových tendencií, javov, procesov, marxistický svetový názor. Z tohto hľadiska má marxistická sociológia osobitne blízky vzťah k historickému materializmu ako súčasť marxistickej filozofie. V porovnaní s ním je však špecifickou spoločenskou vedou, ktorá na základe vlastného empirického výskumu poznáva na určitej rovine spoločnosť, jej štruktúru a špecifické javy. Sociológia takto vystupuje ako organická súčasť marxistického systému spoločenských vied, ktorá má svoj špecifický predmet poznania, plní svoje špecifické úlohy tak vo vzťahu k poznaniu života spoločnosti ako celku, ako aj vo vzťahu k spoločenskej praxi. Nemožno ju preto ani zahrňovať do predmetu iných spoločenských vied, ani zužovať iba na oblasť metód a techník sociologického výskumu.

Ako sme už povedali, sociologické skúmanie a poznanie spoločenského života predpokladajú aj samostatný empirický výskum a poznanie jednotlivých štrukturálnych prvkov spoločnosti a ich vnútorných procesov. Preto aj keď nesmie upadnúť do sociografickej popisnosti javov, orientuje sa na výskum jednotlivých spoločenských skupín — predovšetkým spoločenských tried, vrstiev, ako aj menších sociálnych útvarov, ich vývoja, procesov, väzieb atď. Zaoberá sa teda širokou škálou sociálnych javov a ich vzájomných vzťahov, väzieb a procesov, ktoré sú pre tieto charakteristické v rámci širšieho sociálneho systému spoločnosti ako celku.

Väčšinu z týchto aspektov rozpracoval v svojich teoretických prácach akademik Sirácky, ďalej K. Rychtařík a iní. Akademik

Sirácky však zároveň ukazuje, že sociológia uvedené stránky života spoločnosti skúma aj z hľadiska ich pôsobenia na vzťahy ľudí ako individuá, na utváranie človeka, jeho vedomie a konania. Sociológia takto skúma sociálne javy, ich štruktúry atď. jednak preto, aby poznala spoločnosť ako celok jednak však aj preto, aby ich poznala ako osobitné formy vzťahov ľudí a utvárania ich života. Nie je teda nijako odľudštenou vedou, ale tiež poznávaním človeka ako sociálnej bytosti, jeho sociálneho sveta.

Týmto chápaním sa prirodzene rozsah sociológie zväčšuje a táto sa postupne premieňa na sústavu základných teoreticko metodologických a odvetvových sociologických disciplín.

Tento prístup k sociológii ako vede však predpokladá značné nároky na študijný plán. Vyžaduje diferencovaný prístup k štúdiu vlastnej sociológie i široký okruh poznatkov z iných spoločenských vied. Preto sme pri vytváraní študijného plánu sociológie zahrnujúci do prípravy budúcich sociológov tieto základné bloky výuky:

1) blok základných teoreticko metodologických disciplín — predmety tohto druhu tvorili v celkovej skladbe výuky 39 %,

2) disciplíny svetonázorovej a ideovej prípravy — tieto tvorili v celkovej skladbe výuky 16,9 %.

3) blok najdôležitejších disciplín odvetvovej sociológie — zastúpený v skladbe 18,8 %,

4) blok pomocných a prípravných vied, predstavujúcich celkovo 14,1 % celkovej výuky,

5) jazykovú prípravu a ostatné — 11,2 % celkovej výuky v hodinách.

Táto štruktúra učebného plánu sa aj napriek početným zmenám zhruba zachovala doteraz. Jednotiacim ideovým východiskom celej výuky bola a ostáva marxistická teória spoločnosti, osobitne marxistické materialistické chápanie dejín, ktoré považujeme za základný predpoklad vedeckej sociológie a adekvátneho prístupu k riešeniu jej úloh. Mohli by sme hovoriť o tom, nakoľko sa náš prístup k odbornej príprave sociológov osvedčil a kde ešte ostávajú rezervy. Učitelia katedry sa sústavne zaoberajú touto otázkou a získané skúsenosti uplatňujú — možno povedať každoročne — pri stavbe učebných plánov. Ja osobne si myslím, že doterajší vývoj plne potvrdil správnosť nášho prístupu k odbornej príprave sociológov a že základná koncepcia našej výuky ostáva naďalej správna. Onedlho bude našu školu opúšťať už piaty absolventský ročník. Naši absolventi dnes pracujú na najrôznejších úsekoch verejného života a sociologického výskumu. Ak chceme hovoriť rečou čísel, možno povedať, že dosiaľ pôsobí v našom verejnom živote celkovo 70 absolventov sociológie. V tomto školskom roku končí štúdium 45 študentov denného a externého štúdia — čiže po ukončení skúšok bude celkovo v praxi 115 absolventov s diplomom sociológa.

Okrem toho ďalších asi 30 absolventov ukončilo štúdium sociológie ako nediplomový odbor. Keď posudzujeme profesionálne uplatnenie absolventov predchádzajúcich štyroch absolventských ročníkov, zisťujeme, že asi 18 percent našich absolventov-sociológov pracuje na miestach podnikových sociológov, asi 15 % v školstve (na katedrách, ústavoch ML a podobne), 58 % vo výskume a asi 9 % vo verejnej správe a inde. Súčasne možno konštatovať, že dosiaľ ani v jednom roku počet absolventov sociológie nepresahoval možnosti umiestnenia. V roku 1972 naopak bolo možno umiestniť asi o 7 absolventov viac, v minulom roku asi o 20 absolventov viac, ako ukončilo štúdium.

Dopyt po našich absolventoch najmä v podnikovej sfére ostal takmer vo všetkých uplynulých rokoch neuspokojený. Príčina spočíva predovšetkým v tom, že absolventi uprednostňujú zamestnanie vo výskume a v školstve. Aj keď profesionalizáciu sociológov nemožno ešte považovať za ukončenú a v mnohých prípadoch — najmä v podnikovej sfére — často sa nevyužíva zodpovedajúcim spôsobom odborná kvalifikácia našich absolventov, možno dnes konštatovať, že absolventi odboru sociológia majú tak na akademických pracoviskách ako aj v praxi veľmi dobrý povest a ako možno usúdiť z ohlasov na ich pracoviskách, získavajú stále väčší rešpekt a uznanie. Teda aj napriek množstvu rôznych ťažkostí a profesionalizáciou a s prípravou sociológov už dnes sa o absolventoch sociológie vie, že sú to ľudia s dobrou odbornou prípravou, ktorí svojmu odboru rozumiejú a vedia sa v praxi dobre uplatniť. Meno absolventa sociológie má dobrý zvuk a my sa vynasnažíme, aby ani v budúcnosti v ničom neutrpelo.

Môžeme ďalej konštatovať, že predovšetkým na základe našej doterajšej práce je budúcnosť odboru a profesionálneho uplatnenia sociológov dobre zakotvená. Pravda, je možné, že dôjde k určitým úpravám v štúdiu sociológie tak čo do jeho dĺžky, ako aj čo do študijných kombinácií. Predovšetkým možno predpokladať, že katedra preberie odbornú gesciu aj nad výukou vedeckého komunizmu a že oba tieto odbory budú v budúcnosti oveľa užšie spolupracovať. Nebolo by však na mieste chápať to tak, že sociológia sa ide rozpúšťať vo vedeckom komunizme alebo naopak. — O oboch týchto odboroch sa uvažuje ako o samostatných vedných disciplínach a o osobitných odboroch štúdia na filozofickej fakulte. Otázky, o ktorých sa teraz uvažuje, nie sú tiež osobitné iba pre náš odbor. Sú iba jedným aspektom široko koncipovanej reformy štúdia na vysokých školách vôbec.“

V ďalšom prejave, ktorý mal akademik A. Sirácky a ktorý bol stručným pohľadom späť ale i do budúcnosti, zhrňujeme niektoré jeho postrehy, názory a myšlienky.

„Nie je to veľa, iba 10 rokov, čo existuje katedra sociológie na našej Filozofickej fakulte. Ale toto krátke jej pôsobenie zanechalo viditeľné stopy v rozvíjaní sociologického mys-

lenia u nás, ako i v príprave kvalifikovaných sociológov pre rôzne úseky nášho spoločenského života. Sociológovia sú odborníci, ktorí vyzbrojení nielen potrebnými vedomosťami z vlastnej úzkej špecializácie, ale majúci aj *širší pohľad* na spoločenskú problematiku a správne politicky a ideologicky orientovaní vstupujú do života, aby pomáhali budovať našu socialistickú spoločnosť a riešiť problémy, ktoré rozvoj vyspelej socialistickej spoločnosti naskočí. Pre takúto spoločenskú rolu (funkciu) katedra sociológie pripravuje našich mladých sociológov.

O úlohe našej katedry, o jej štruktúre, o zabezpečovaní výuky sociológie (v užšom i širšom zmysle) a o výchove a príprave sociológov pre ich zodpovedné profesionálne i verejno-spoločenské poslanie nebudem hovoriť. O tom všetkom sme počuli v predchádzajúcich prejavoch. Chcem sa však dotknúť — s výukou katedry a s profiláciou poslucháčov organicky súvisiacej otázky — *otázky základného významu* pre rozvoj sociológie, jej teórie, metodológie, metód i technik sociologického výskumu. Pre to, aby katedra mohla plniť svoje pedagogické i metodické úlohy, bolo potrebné dať pevnú *teoretickú orientáciu* sociológii ako marxistickej vede, ktorá len v *systéme marxizmu-leninizmu* môže plniť svoje poslanie ako teória spoločnosti, jej štruktúry a dynamiky. Pre tento cieľ bolo potrebné zabezpečiť pre poslucháčov rozsiahle a dôkladné znalosti z vlastného odboru, ale aj z príbuzných odborov. Okrem toho, nemenej vážne bolo vyzbrojiť poslucháčov vedomosťami z metodológie, metód, technik a procedúr výskumu. Tento dôraz na „techniky“ neznamenal však orientáciu na čistý empirizmus, pestovať, hovoriac slovami pokrokového amerického sociológa C. Wrighta Millsa akýsi „abstraktný empiricizmus“. Takejto orientácii na našej katedre sme nepodľahli a hneď od vzniku katedry sme vedeli organicky a v žiaducej proporcii spájať nevyhnutnosť empirických sociologických výskumov s teóriou, v širšom rámci s marxizmom-leninizmom.

Pre všetky tu stručne naznačené „výukové“ (pedagogické) úlohy musí sociológia a jej pracovníci riešiť i *vedecké problémy*. Z týchto dôvodov bolo potrebné:

a) ujasniť si vo všetkých súvislostiach a z hľadiska riešenia problémov teoretických i praktických (empirický výskum) sám *predmet sociológie ako vedy*;

b) vedieť sociológiu ako vedu potrebnú a osočnú pre rozvoj našej socialistickej spoločnosti zaradiť do *marxistického systému spoločenských vied*;

c) ozrejmiť si aj jej *teoretické základy, metodologickú orientáciu, jej ideologickú a spoločensko-politickú funkciu, jej triednosť a angažovanosť* v zmysle politiky našej strany;

d) v súvislosti s touto teoretickou a metodologickou funkciou bolo potrebné najst i *primerané miesto* sociológie v systéme marxizmu-leninizmu;

e) v rámci teórie (systému) marxizmu-leninizmu bolo potrebné ďalej:

-- ozrejmiť vzťah sociológie k historickým súčastiakam, k „jadru“ marxizmu,

— v rámci tohto hlbšie ozrejmiť základnú problematiku marxisticko-leninskej sociológie, a to v prvom rade vo vzťahu k historickému materializmu (filozofii) a k vedeckému komunizmu,

— ako aj vzťahu sociológie k históriografii, psychológií, pedagogike a k iným vedám.

Aj keď nie je toto vhodná príležitosť na všestrannú analýzu tu nadhodnených problémov, jednako v súvisi s nimi a so zreteľom na spoločenský a vedecký „status“ sociológie a teoretickej orientácie práce našej katedry dovoľujem si poukázať na niektoré podstatné, kľúčové aspekty tejto problematiky.

Predovšetkým je mimo každú pochybnosť, že sociológia ako veda o štruktúre a dynamike spoločnosti nemôže byť iná než *marxistická*. To je a musí byť *základný princíp a orientácia* našej práce na katedre, ale i na celom sociologickom úseku v duchu jednotného „ideologického frontu“. Dokazovať, že sociológiu môžeme budovať *jedine* v systéme marxizmu-leninizmu a na teoretickom a metodologickom základe historického materializmu nebolo tak ľahké, ako o tom svedčí zlyhanie zväčša pozitivisticko-empiricky orientovanej časti československej sociológie v rokoch 1967, 1968, 1969. Ďalšou jej úlohou je očisťovať sa od nánosu pozitivismu, psychologizmu a idealizmu.

Tieto myšlienky som hlbšie a konkrétnejšie rozvinul vo svojich prácach *Sociológia* (1966), *Sociológia a integrácia vied* (1968), *Problémy a perspektívy socializmu* (1972) a dotýkam sa týchto otázok i vo svojej práci *Sociálny svet človeka*, ktorá vyšla nedávno vo vydavateľstve SAV.

Dovoľím si ešte poukázať na základný charakter marxistickej sociológie ako *revolučnej teórie* spoločnosti, ktorá v spojitosti s praxou rieši problémy človeka v *priereze dejín*, ale i v *konkrétnej historickej situácii*. Človek sa prácou, rozvojom výrobných síl (a s tým súvisiacich výrobných a vôbec spoločenských vzťahov) skultúrňuje, civilizuje a prekonáva (nie absolútne) svoju biologickú prirodzenosť a začleňuje sa do daného *sociálneho systému a prostredia* (človek ako člen určitej sociálnej skupiny, triedy, etnika, profesie, organizácie, inštitúcie). Vyhranuje sa pritom aj jeho „psychologický profil“, dosahuje určitý stupeň spoločenského vedomia, morálky a svetonázoru. Uplatňuje sa potom v spoločnosti ako tvor nielen mysliaci, cítiaci, ale aj konajúci. Marxisticko-leninská sociológia v rámci marxizmu-leninizmu spolu s historickým materializmom chápe človeka ako *zložitý produkt* prírody i spoločnosti v totalite, v súhrne vzťahov predovšetkým spoločenských, ale na tomto základe (s podtextom ekonomickým) aj vzťahov psychických, morálnych, estetických. Základný faktor je tu *spoločenský, kolektívny*,

vždy na vyššej rovine sa realizujúci. Bez tejto sociálnej opory a bez uzemnenia problémov uniká človek do *subjektívnych konštrukcií*, do mystifikácií, legend a mýtov a na úseku spoločenských teórií do idealistických a psychologických koncepcií a do *politicky a ideologicky konzervatívnych*, alebo výslovne *reakčných* politických hnutí, programov, cieľov.

Odmietali sme a odmietame jednostrannú orientáciu na empiriu a techniky aj preto, lebo empirická sociológia sa vyhýba analýze sociálnych konfliktov a v nej techniky sociologického výskumu strácajú spojitosť s teóriou a „žijú svojím vlastným životom“.

„Absolutizovanie“ empirie a pokus izolovať sociológiu od filozofie vedie k využitiu a zneužitiu sociológie (najmä v USA) na reakčné politické a vojenské ciele alebo k teórii „neutrality“ sociológie. Na jednej strane plnila sociológia „spoločenskú objednávku“ v duchu upevňovania a stability kapitalistického systému (výskumy z hľadiska potrieb veľkopriemyslu, monopolov, vlád), sem patria aj rôzne „projekty“ na potlačenie revolúcie a komunizmu (napr. vojensko-politický projekt americkej armády „Project Camelot“). Na druhej strane sa sice uvádzala spojitosť sociológie s politikou a ideológiou, ale to *len v zmysle konzervatívnom a regresívnom*: systém kapitalistický, jeho inštitúcie a hodnoty boli predstavované ako *večne a nemenné*. Tomuto cieľu slúži napríklad aj štrukturalizmus a funkcionalizmus v sociológii, obdivovaný aj u nás tými, ktorí neprenikli k podstate marxizmu-leninizmu. Tí, ktorí dosiaľ nepochopili konzervatívny (mierne povedané) charakter štruktúralno-funkčiónálnej teórie, mali by si uvedomiť slová pokrokového amerického sociológa A. W. Gouldnera, že táto koncepcia je „americkou odpoveďou“ na marxizmus, je „alternatívnou marxizmu“ v sociologickej teórii.

Z toho všetkého, čo som stručne naznačil o problematike marxisticko-leninskej sociológie, o sociológii a filozofii, o vzťahu empirie a teórie, vyplýva *veľká spoločenská a politická zodpovednosť pracovníkov a poslucháčov katedry sociológie*. Vo vedomí, že sme sa vedeli na našej katedre aj v krízových rokoch. 1967-68-69 správne marxisticky orientovať, vstupujeme do ďalších rokov rozvoja našej katedry a plnenia tých úloh, ktoré od nás naša spoločnosť i naša strana vyžaduje.“

Menom Československej sociologickej spoločnosti a redakcie Sociologického časopisu ČSAV vystúpil na záver K. Rychtařík. Pozdravil slávnostné zhromaždenie a blahoprial všetkým pracovníkom, interným a externým príslušníkom katedry tohoto dnes základného pedagogického pracoviska marxistickej sociológie v Československej socialistickej republike.

Josef Fiala

Rozvoj a internacionálna spolupráca socialistických národů (Zpráva o vědecké konferenci v Moskvě)

V národnostní problematice současnosti zaujímá zvláštní místo problematika socialistické

části světa. V souvislosti s tím, že socialismus odstraňuje starou, „klasickou“ národnostní otázku — otázku útlaču národů a problém jejich osvobození, vytvořila se v nedávné době představa, že v socialistickém světě byly už všechny nacionální problémy vyřešeny, kromě snad několika podružných a nikoli už důležitých. Soudilo se, že nacionální rozdíly se už brzo začnou stírat, a objevily se tendence uměle tento proces navodit a urychlit. Když potom vyvstaly problémy, reagovali na to někteří panickým přechodem na zcela opačnou pozici. Tvrdili, že za socialismu se v národnostní otázce nic nezměnilo, že nacionální problematika socialismu zůstala stejná jako za kapitalismu. Logickým závěrem pak bylo odhození internacionalismu a návrat k buržoaznímu nebo maloburžoaznímu nacionalismu.

V Sovětském svazu se poučili z vlastních i mezinárodních zkušeností a chyb. Důkazem toho je zvýšená pozornost, jakou národnostní problematice věnují v poslední době sovětské stranické a státní orgány i sovětské vědecké instituce. Výsledkem této pozornosti je množství prací publikovaných v SSSR, zabývajících se národnostní problematikou socialismu a v souvislosti se současným vývojem ve světě i národnostní problematikou nesocialistického světa.

Důležitým otázkám národnostních vztahů za socialismu - rozvoji a internacionální spolupráci socialistických národů — byla věnována konference svolaná koncem roku 1973 Akademií věd SSSR, Ústavem marxismu-leninizmu při ÚV KSSS, Akademií společenských věd ÚV KSSS a Vysokou stranickou školou při ÚV KSSS do Moskvy. Účastnili se jí i vědci pracovníci ostatních socialistických zemí. Světovým významu konference bylo úvodní vystoupení tajemníka ÚV KSSS K. F. Katuševa. Kromě něho promluvil na úvodním plenárním zasedání akademik N. N. Inozemcev (*O rozdílu zahraniční politiky kapitalistických a socialistických zemí*) a prof. E. A. Bagramov, zástupce hlavního redaktora časopisu Komunist (*Kritika buržoazních a nemarxistických teorií národa*).

Pokusím se zde podat stručnou informaci o konferenci.

Na konferenci se projednávalo několik okružních problémů: otázka socialistických národů, otázka jednoty a spolupráce socialistických národů, internacionální výchova pracujících a sblížení kultur socialistických národů.

Zasedání první sekce, jehož se zúčastnil autor této zprávy, bylo věnováno problematice socialistických národů. Řídili je M. I. Kuličenko a K. Ch. Chanazarov (z oddělení národnostních vztahů Ústavu marxismu-leninizmu ÚV KSSS). V sekci postupně vystoupili: M. I. Kuličenko (*Aktuální problémy marxisticko-leninské teorie národa v současné etapě*); G. Zacharia z Rumunska (*Upevnění a rozkvět národů v procesu budování a rozvoje socialismu*); G. J. Glezerman (*Třídy a národ*); I. F. Anoškin (*Vzrůst role internacionálního v rozvoji*

národního za socialismu); E. Krazmann z NDR (*Role dělnické třídy v rozvoji socialistických národů*); V. P. Šerstobitov (*Ekonomické základy formování socialistických národů*); K. Pomaizl z ČSSR (*Problematika socialistických národů a národnosti v ČSSR*); S. T. Kaltačėjan (*Jednota, rozvět a sblížení národů — zákonitost socialismu*); J. Hutira z ČSSR (*Boj KSC za leninské principy federace a jeho význam pro vývoj národů ČSSR*); A. Minis z Mongolska (*Formování mongolského socialistického národa*); Vam Hyu z Vietnamu (*Formování národa a vietnamská revoluce*); K. Szokolay z Maďarska (*K národnosti problematice za socialismu*); P. M. Rogačev (*Patriotismus a národ*); Rossmann z NDR (*Socialistický národ v NDR*); Tešeličev (*Jazyk a národ*); A. I. Cholmogorov (*Internacionální rysy socialistických národů*); A. M. Jegiazarjan (*Rozvoj socialistických národů v SSSR v podmínkách rozvinutého socialismu*); G. O. Zimanas (*Ideologické a psychologické aspekty rozvoje socialistických národů*); L. M. Drobiževová (*Sociální struktura socialistických národů*); Jermolenko (*Ideologický boj o podstatu národa*); Doktorov (*Socialistické a kapitalistické národy*); Troickij (*Národy země třetího světa socialistické orientace*).

Pokusím se stručně shrnout obsah úvodního plenárního zasedání a jednání první sekce (autoři často se překrývajícími názory jsou víceméně zřejmí ze shora uvedeného přehledu).

Pokud jde o teorii národa, byly kritizovány idealistické a metafyzické, nehistorické, psychologizující, iracionalistické, biologizující, rasistické a podobné buržoazní teorie. Proti nim bylo postaveno marxistické pojetí národa jako historického jevu příslušného období kapitalismu a socialismu.

V sovětské teorii se dnes stalo všeobecným a samozřejmým pojetí národa jako sociálně etnického společenství. Národ tvoří jen jazyk a kultura, vědomí národní příslušnosti, způsob života a tradice, území — faktory či elementy, jimiž se více či méně všeobecně označuje a charakterizuje etnické (etnikum, etnický systém). Tyto elementy a faktory jsou dokonce druhotné ve vztahu k hlavním a rozhodujícím elementům a faktorům sociálně-třídním, jež se také rozvíjejí nepoměrně rychleji než etnické, mají rozhodující vliv jak na vznik fenoménu národa, tak na jeho další vývoj i na rozlišování historických typů národů.

Socialistické národy vznikají z buržoazních (nebo lépe: kapitalistických) národů změnou právě sociálně třídních faktorů, zatímco etnické faktory a znaky se přejímají, i když i ony podléhají určitému dalšímu vývoji.¹

Formování socialistických národů má objektivní a subjektivní stránku. Jeho objektivním základem jsou ekonomické a s nimi související sociální základní přeměny, přivoděné socialistickou revolucí. K objektivní (v širo-

kém smyslu) stránce formování socialistických národů patří vedoucí úloha dělnické třídy a komunistické strany, nové, socialistické politické instituce, vláda socialistické ideologie a kultury. Subjektivní stránka (v užším smyslu) zahrnuje vědomí a na něm závislé jednání lidí. Zatímco objektivní přeměny mohou proběhnout relativně rychle, k subjektivním změnám — k změnám ve vědomí lidí — dochází pomaleji. O dovršení tohoto procesu je možno mluvit tehdy, když u lidí převládnou jednoznačné socialistické hodnoty. Z toho vyplývá nutnost věnovat velikou pozornost národní psychologii, jež byla v minulosti formována buržoazií a nechá se jí proto snadno zneužít. Oblast psychologie lidí, národní psychologie, zůstává arénou nejostřejšího třídního boje dlouho poté, kdy vykořisťovatelské třídy byly už sociálně-ekonomicky likvidovány.

Jestliže kapitalistické národy charakterizují antagonismy uvnitř i navenek (ve vztazích mezi národy), pak socialistické národy jsou nepoměrně pevnější, neboť jsou po ekonomické, sociální, politické a ideologické stránce jednotné. Je pro ně charakteristická spolupráce v boji proti kapitalismu a za socialismus.

Socialistické národy mají novou sociální strukturu — tvoří je jenom pracující. Osвобоzení všech národů, jejich rovnoprávnost a rovnost za socialismu se projevují i v tom, že jejich sociální struktura se vyrovnává — tvoří je stejné třídy a vrstvy, jež se sblíží — jak co do početního podílu v souhrnu obyvatelstva, tak i pokud jde o charakter těchto (nebo analogických) tříd a vrstev u různých národů. Sociální mobilita uvnitř socialistických národů je charakterizována prudkými změnami mezi generacemi. „Sociální kariéra“ je — pokud jde o SSSR, jenž je v tomto ohledu typickým socialistickým státem — minimálně vázána na nacionální faktor: zaujetí toho či onoho postavení, té či oné funkce nezávisí na nacionální příslušnosti. I to je jedním z důkazů obrovského úspěchu sovětské nacionální politiky.

Vztahu sociální a národní struktury věnuje se v SSSR v poslední době velká pozornost. Etnografické ústavy řady republik provádějí konkrétní výzkumy sociální struktury už nejen pouze z hlediska celé republiky, nýbrž také vzhledem k jednotlivým národům a národnostem uvnitř republik — v zájmu postižení dosud existujících rozdílů a jejich dalšího překonávání. Jestliže lze pozorovat stoupající stejnorodost republik, pak nacionální struktura se stává v důsledku narůstající vnitřní migrace v SSSR stále pestřejší.

Nacionální vývoj v SSSR charakterizují největší teoretici jako jednotu dvou pokrokových tendencí: rozkvětu a sblížení národů. Hlavní, vedoucí roli zaujímá tendence k sblížení. Vývoj jednotlivých národů neprobíhá izolovaně a introvertně. Naopak, je podmiño-

¹ Pouze „etnické“ pojetí národa vedlo v padesátých letech např. polského teoretika Wiatra k odmítnutí dělení národů na buržoazní a socialistické jako

„stalinistického“ — Wiatr dokazoval, že polský národ před revolucí i po ní zůstal týmž; pokud jde o etnické znaky — bezesporu.

ván ve stále větší míře vzájemnou soudružskou spoluprací s ostatními národy Svazu, je otevřen obohacování o zkušenosti a hodnoty druhých. V souladu s internacionální podstatou socialismu zesiluje internacionalizace všeho sovětského života, roste podíl a význam toho, co mají sovětské národy společné. Internacionalní nabylo významu i národní hodnoty.

Sbližování národů není totožné s jejich splýváním, k němuž bude moci dojít až v poměrně daleké budoucnosti. Na tom nic nemění jednotlivé případy asimilace (jednotlivých lidí, nejmenších národností, a to nejen ve směru k Rusům, nýbrž i k druhým národům Svazu — na Kavkaze např. ke Gruzínům; jsou i případy vzájemného splynutí malých, nepočetných národností, např. v Dagestánu). Nejde ještě ani o úplnou asimilaci, neboť při té půjde nejen o přechod od jednoho jazyka k druhému. Všeobecným jevem je však tendence k stírání nacionálních specifik. Roste také všeobecně význam ruštiny jako jazyka vzájemného styku příslušníků nacionálně pestrého Sovětského svazu. Tento proces je nejnápadnější na velkých stavbách a na velkých závodech. Snahy o umělé urychlování procesu sbližování stejně jako opačné snahy o zvětčování zvláštností se odsuzují. Není přípustné ani ignorování a přezírání národního, ani jeho stavění proti internacionálnímu.

Brzdícími faktory sbližování jsou přežitky a vlivy kapitalismu a nesocialistické minulosti. Soukromovlastnické tendence a s nimi spjatý egoismus snadno přerůstají v nacionalismus, podobně jako náboženský fanatismus. Při složitosti nacionálních vztahů a při nízké úrovni lidí i neantagonistické rozpory mohou nabývat nacionalistického zabarvení. Nacionalismus, jenž se traduje z minulosti a má úporný život, podporují i chyby a odchylky od socialismu.

Marxismus přistupuje k nacionalismu konkrétně historicky. Vidí jeho spjatost se začátky kapitalismu, kde sehrál, přes svou základní omezenost, pozitivní roli, podobně jako ji ještě může do určité míry hrát v rozvojových zemích. V imperialistickém kapitalismu stává se nacionalismus jednoznačně nástrojem útlaču druhých národů. Socialismus je nacionalismus naprosto cizí a nepřátelský.

Poměr národního a internacionálního za socialismu se formuluje jako (základní) harmonie, soulad, jednota, jež však není jejich totožností. Mezi obojím existují i rozpory. Internacionalní má v jednotě obou momentů hlavní roli, což neznamená ignorování národního a tím méně jeho likvidaci. K internacionálnímu lze jít jen přes národní. Internacionalní není jen něčím vnějším, není pouze vztahem k druhým národům. Je společným, jež stále více proniká i do vnitřního vývoje socialistických národů.

Internacionálním společenstvím nového typu je sovětský lid, jenž není ani nějakým

„supernárodem“, ani pouze sumou všech sovětských národů.

Malé, zaostalé národy SSSR šly k socialismu cestou překonávání patriarchálních nebo feudálních poměrů, přes revolučně demokratické ekonomické, sociální, politické, kulturní přeměny. Zvláště složitá byla přeměna tradiční psychologie těchto národů a národností. Významnou složkou jejich povznesení a zapojení do celkového proudu výstavby socialismu v SSSR bylo u nich ustavení spisovného jazyka, zavedení písma a likvidace negramotnosti.

V rozvojových zemích socialistického zaměření existuje přechodný typ národů. Skládají se ještě z antagonistických tříd — na jedné straně z rolnictva a nepočetné dělnické třídy, na druhé straně z buržoazie, statkářů, kmenových špiček. Jestliže první usilují o revolučně demokratický vývoj, druhé směřují ke kapitalismu a komplikují národně osvobozenecký boj. Tyto národy jsou vcelku ještě velice nepevné.

Němečtí účastníci konference, vycházející z obecně přijatého sociálně-etnického pojetí národa s hlavní rolí sociálních faktorů, ukázali na to, že v Německu už není jen jeden německý národ. Nelze proto hovořit prostě o „sjednocení“ Německa, jak se to hlásá v NSR. Je třeba usilovat o mírové soužití obou německých států a jejich odlišných společností. Je zajímavé a příznačné, že ČLR, jež jinak prohlašuje národ za překonaný jev a odmítá koncepci jeho socialistické etapy, podporuje západoněmeckou verzi o jednom německém národě, sloužící západoněmeckému imperialismu v boji proti NDR.

Pokud jde o problematiku formování socialistických národů v ČSSR, poukázali čs. účastníci konference — s poukazem na události v r. 1968 — na nesprávnost dřívějších přehnaných představ, že u nás už všechny antagonismy zmizely, že třídní rozdíly už vůbec ustupují ze scény, že u nás bylo dosaženo úplné morálně politické jednoty lidu. I když byly u nás už položeny základy formování a existence socialistických národů a národností v ekonomické, sociální, politické, kulturní a ideologické oblasti, ve sféře způsobu života lidí, přežívá u nás ještě mnoho starého, a to nejen v hlavách lidí. V materiálně technické základně je vzhledem k minulému extenzivnímu vývoji mnoho neadekvátního socialismu. Při základní vládě socialistických výrobních vztahů reprodukuje se u nás vzhledem k nedostatkům v našem hospodářství někdy staré výrobní vztahy. Buržoazie a maloburžoazie, zlikvidované sociálně ekonomicky, přežívají v existenci svých bývalých příslušníků, kteří se nevzdali zcela boje proti naší společnosti, do níž se snaží zanášet své nesocialistické a protisocialistické návyky a praktiky. Přes rozbití starých politických institucí a staré politické struktury přežívají u nás pod povrchem staré politické vztahy, což se projevuje zvláště při našich potížích. Přes základní změny v oblasti kul-

tury přežívá i tu mnoho buržoazního a maloburžoazního, živého někdejší naší tradiční orientací na kapitalistický Západ. Přestože vládnoucí ideologií je u nás marxismus-leninismus a proletářský internacionalismus, udržují se zvláště v určitých vrstvách zbytky buržoazní a maloburžoazní ideologie. V životě lidí se jen pomalu prosazují nově socialistické hodnoty, jsou silné „konzumní“ tendence, apolitičnost a společenská pasivita lidí atd. Proces formování socialistických národů a národností má tedy i po objektivní stránce ještě řadu závažných úkolů; tím spíše bude v subjektivní sféře vyžadovat ještě poměrně dlouhé doby. Při nutnosti střídavého pohledu není však příčina k nějakému pesimismu. Rychlá konsolidace naší společnosti po hlubokém rozvratu let 1968—1969 ukazuje, že i při formování socialistických národů a národností u nás ušli jsme už velký kus cesty.

Socialistická revoluce a vývoj socialismu postavily u nás na nový základ i vztahy mezi našimi národy a národnostmi. Minulé chyby hrozily znevážit přínos socialismu do vztahů mezi národy u nás. Náprava chyb umožňuje prohloubení a upevnění přátelství a spolupráce mezi národy a národnostmi celé republiky, aktivnější zapojení všech jejich příslušníků do ekonomické, politické, kulturní a ideologické výstavby socialistické společnosti.

Základní roli v nápravě starých chyb sehrála federalizace ČSSR, uskutečněná v souladu se zkušenostmi z výstavby SSSR jako mnohonárodního státu. Naše federace má ovšem řadu zvláštností: vznikla z unitárního státu, vyžádala si vytvoření „netradičních“ českých orgánů, tvoří ji pouze dvě republiky s nestejným počtem obyvatel. I u nás však socialistická federace prokázala a prokazuje svou životnost.

*

Při charakteristice proletářského internacionalismu bylo na konferenci uvedeno, že nejde jen o politiku a ideologii. Proletářský internacionalismus stává se stále více i morální hodnotou a vtěluje se do sociální praxe. Sféra jeho působení se z dělnického hnutí rozšiřuje na celé národy, je základem vztahů mezi socialistickými zeměmi, stále výrazněji ovlivňuje i mezinárodní politiku ve světě. Proletářský internacionalismus proniká všemi sférami společenského života — od ekonomiky přes politiku do oblasti kultury a ideologie.

Socialismus vytváří možnost a nutnost jednoty, solidarity a spolupráce socialistických zemí, jež jsou nezbytné jak z hlediska úspěšného boje proti imperialismu, boje za demokracii, mír a pokrok ve světě, tak z hlediska rychlého rozvoje socialismu samého. Světová socialistická soustava představuje už nejvýznamnější faktor současného světového vývoje. Vědeckotechnická revoluce násobí potřebu prohlubování a zdokonalování spolupráce socialistických zemí. Vyzývá k hledá-

ní vhodných forem, k výměně zkušeností. Podmínkou dalšího upevnění světové socialistické soustavy a podmínkou růstu jejího vlivu je ideová jednotna komunistických stran a socialistických zemí. Je velkým úkolem vědy analyzovat hluboce probíhající společenské procesy a vytvářet teoretické rezervy pro společenskou praxi.

Novou, vyšší formou spolupráce a jednoty socialistických zemí je socialistická integrace. Zatímco kapitalistická integrace slouží monopolům velkých zemí proti pracujícím, proti míru, proti pokroku a proti menším a slabším národům, socialistická integrace je založena na rovnoprávnosti a slouží všem zúčastněným. Přesvědčivým důkazem toho je proces vyrovnávání zděděné nestejně úrovně socialistických zemí a rychlý růst jejich hospodářství. Socialistická integrace vyžaduje sladování národních a internacionálních zájmů. Při základním souladu obojího existují a vznikají dílčí, nepodstatné a dočasné rozpory, jež je třeba studovat, aby jejich překonáním mohl vývoj pokročit dále.

Proces internacionalizace, probíhající v socialistických zemích za složitě mezinárodní situace, vyžaduje, aby pracující byli vychováni k jeho chápání. Tady se nevystačí jen s propagací obecných zásad; je třeba učit lidi na konkrétních zkušenostech.

V boji proti imperialismu vystupuje i úloha proletářského, socialistického patriotismu. Na konferenci byl ukázán rozdíl mezi buržoazním a socialistickým patriotismem. První je založen na soukromém vlastnictví, je národně omezený. Druhý je založen na práci, není národně omezený, nýbrž internacionalistický. Národní hrdost příslušníků sovětských národů je organicky spjata s jejich sovětskou, celosvazovou hrdostí.

Objektem patriotismu je vlast, obsahující hlavní - sociálně politický a národně etnický - podřízený element, vzniklý v devatenáctém století, v začátcích kapitalismu, spojením patriotismu s národem. Složitá problematika vlastní a vlastenectví se odrazila v nejednotnosti názorů na to, zda společenský řád patří či nepatří do pojmu vlast. Zatímco jedni autoři na příkladu Velké francouzské revoluce ukazovali, že právě obhajoba nového společenského řádu byla chápána jako patriotický úkol, druzí zastávali stanovisko, že společenský řád do pojmu vlast nepatří. Podle nich mají pracující vlast i za kapitalismu, ovšem ztrocenou kapitalisty. Konečné vyřešení problematiky, jež byla předmětem velmi vážných sporů v dějinách dělnického hnutí se závažnými důsledky pro praxi, bude zřejmě vyžadovat hlubší, a to velmi konkrétní historickou analýzu.

Při formování nového socialistického člověka hraje velkou roli kultura. Národní kultury se za socialismu vzájemně obohacují, roste v nich role internacionalistických prvků. Vývoj spěje k vytvoření jednotné internacionální kultury socialismu.

Rozvoj socialismu se střetává se zruřivým

odporem reakčních sil. Buržoazní propaganda se snaží přerušovat charakter a smysl nacionálního vývoje za socialismu. Imputuje socialismu kapitalistické vztahy vykořisťování a útlaku. Hovoří o „nacionální likvidaci“, o „rusifikaci“, „imperialismu“ atd. Boj proti nacionalismu vydává za boj proti národům. Proletářský internacionalismus představuje podle ní likvidaci národního. Buržoazní propaganda varuje před spoluprací a sblížením socialistických národů a zemí, nazývá je „nebezpečným“, ztotožňuje je se splynutím národů, interpretovaným jako násilná likvidace jedné národů ze strany druhých. Buržoazní propaganda se snaží konzervovat ve vědomí lidí staré a přezilé. Zvláštní naděje vkládá do nacionalismu, což je vidět už z toho, že v něm chce vidět „poslední stadium komunismu“. Proti třídní jednotě propaguje „národní jednotu“ s bývalými vykořisťovateli, místo třídních rozporů podtrhává nacionální, nacionální záměrně ztotožňuje s nacionalistickým. Rafinovaný nacionalismus snoubí se dnes v buržoazní propagandě s antikomunismem a antisovětském. Současně s nadouváním dílčích rozporů národního a internacionálního za socialismu hlásá imperialistická propaganda kosmopolitismus, vzdání se národní samostatnosti, suverenity atd. Snaží se vrazit klín mezi socialistické země, rozložit jejich jednotu nacionalismem a spolu s tím otupit bdělost socialistických zemí vůči uchvatelským plánům imperialismu.

Složitá národnostní problematika vyžaduje z metodologického hlediska třídní přístup, jenž se ovšem nerovná zjednodušené redukci národního na třídní, nýbrž pochopení sociálně ekonomického základu národa a rozpoznání toho, která třída stojí objektivně v čele národa. Vyžaduje konkrétně historický přístup, tj. přesné určení stupně vývoje toho kterého národa a nepřenašení hledisek jedné vývojové etapy do jiné, kdy už neplatí. Velikým mistrem v tomto ohledu byl Lenin, jehož dílo představuje obrovské živoucí bohatství. Z Lenina nelze však vytrhávat jednotlivé citáty k potvrzení vlastního, třeba i omezeného stanoviska. Lenina je třeba chápat komplexně a je třeba se učit i z jeho metodologického přístupu k národnostní problematice. Velmi nabádací jsou jeho poznámky mířící proti zjednodušeným reakcím na argumenty nepřítele.

*

Máme-li vcelku zhodnotit moskevskou konferenci, je třeba říci, že dala možnost učinit si obraz o stavu rozpracování, o směrech výzkumu a o stanoviscích sovětské vědy k národnostní problematice. Poskytla i určitou informaci o situaci v národnostní teorii jednotlivých socialistických zemí. Byla to první konference o národnostní otázce uspořádaná v SSSR s přizváním širokého kolektivu zahraničních účastníků. Byla v souladu se současným trendem k hlubší internacionalizaci v rámci světové socialistické soustavy. Je možno ji chápat jako první krok k mezinárodní

vědecké integraci v oblasti národnostní otázky.

Karel Pomaizl

II. kongres sociologů v Německé demokratické republice

Ve dnech 15.—17. května 1974 konal se v NDR II. kongres marxisticko-leninské sociologie. Jeho pořadatelem byla Vědecká rada pro sociologický výzkum v NDR a Národní komitét pro sociologický výzkum NDR. Motto kongresu znělo: „Přínos marxisticko-leninské sociologie k řízení a plánování sociálních procesů při budování rozvinuté socialistické společnosti“. Kongresu se účastnilo 700 pracovníků z oblasti sociologického výzkumu, pedagogických pracovišť a z praxe (přičemž téměř 1/3 účastníků byla z průmyslových závodů).

Úvodní referát na téma *Vývoj dělnické třídy a osobnosti při budování rozvinuté socialistické společnosti v NDR* přednesl prof. R. Weidig, předseda Vědecké rady a Národního komitétu. V jeho referátu bylo zdůrazněno, že úkolem sociologie je přispět k teoretickému uchopení a k praktickému rozvinutí přednosti socialistické společnosti a její historické jedinečnosti. Prof. R. Weidig poukázal na to, že v marxisticko-leninské sociologii v NDR se prosazují ve stále větší míře zejména tyto principy: potřeba mnohooborového přístupu, analýza vzájemného působení mezi společenským bytím a vědomím v duchu historickomaterialistického determinismu, marxisticko-leninský přístup k teoretickým východiskům a metodám sociologického výzkumu, zkoumání dynamiky vzniku a vývoje společenských jevů, postižení a rozlišení podstatných příčin od ostatních podmínek a faktorů společenských změn, prognostické zaměření sociologických výzkumů, řešení takových otázek, které klade praxe rozvinutého socialismu a které potřebují řešit stranické a ostatní orgány, úloha marxisticko-leninské sociologie při utváření vědomí pracujících.

Na kongresu bylo vytvořeno 10 pracovních skupin a předneseno celkem 136 referátů. Samy názvy pracovních skupin naznačují, jak širokou problematikou se marxisticko-leninská sociologie v NDR v těsné návaznosti s potřebami praxe zabývá. Pracovní skupiny se zabývaly těmito okruhy problémů: 1. Rozvoj struktury dělnické třídy a vztahy mezi dělnickou třídou a inteligencí při rozvoji vyspělé socialistické společnosti. 2. Rozvoj třídy družstevních rolníků v procesu přechodu ke zprůmyslněné výrobě v zemědělství cestou kooperace. 3. Teoretické problémy rozvoje osobnosti a jeho sociologická analýza. 4. Problémy rozvoje demokratické aktivity v socialistických podnicích. 5. Socialismus a vědecká tvořivost. 6. Rozvoj kulturních potřeb dělnické třídy a jeho důsledky pro vedení a řízení v podnicích a v oblastech. 7. Problémy řízení a plánování sociálních procesů v socialistických průmyslových podnicích a kombinátech. 8. K rozvoji osobnosti mladých pra-

covníků. 9. Sociologické problémy ochrany zdraví v rozvinuté socialistické společnosti. 10. Metody sociologických analýz při zkoumání rozvoje tříd a osobností v rozvinuté socialistické společnosti.

Není třeba ani zvláště upozorňovat na to, že před československou sociologií stojí podobné otázky a že čeští i slovenští sociologové se s velkým zájmem seznámí se základními poznatky marxisticko-leninské sociologie z NDR. Jakkmile vyjde publikace s hlavními příspěvky. Ostatně časopis *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* věnoval přípravě tohoto kongresu celé číslo a řada příspěvků se opírala o publikované monografie.¹

Kongresu se účastnila i řada zahraničních hostů. V delegaci sovětských sociologů byl také člen korespondent AV SSSR M. N. Rutkevič a člen korespondent AV SSSR G. J. Glezerman, mezi delegáty bulharských sociologů byl prof. Ž. Ošavkov, maďarské delegáty vedl I. Szentpeteri, polskou delegaci prof. W. Markiewicz, kubánské sociology zastupoval ředitel sociologického oddělení Havanské university Orlando Silva a z Vietnamské demokratické republiky se kongresu účastnil Nguyen Ngoc Minh. Významným podnětem pro jednání kongresu bylo vystoupení G. J. Glezermana k problematice způsobu života a příspěvek M. N. Rutkeviče k procesu společenské integrace člověka v podmínkách socialismu. Kongresu se účastnili i italští a západoněmečtí sociologové-marxisté. Delegaci našich sociologů vedl prof. L. Hrzal, který vystoupil na plenárním zasedání a informoval účastníky kongresu o výsledcích a o koncepci rozvoje marxisticko-leninské sociologie v ČSSR. V pracovních skupinách byly předneseny referáty J. Zvary (*Úloha dělnické mládeže při výstavbě vyspělé socialistické společnosti*), J. Hrabiny (*Teoretické a metodologické otázky analýzy sociální a třídní struktury naší společnosti*), J. Filipece (*Utrávení socialistického způsobu života a ideologický boj*), Z. Millyho (který společně s J. Hrabinou předložil referát nazvaný *Změny v sociální a třídní struktuře Slovenska*), F. Taškého (*Problémy konkrétního složení dělnické třídy*).

V závěrečném slovu zdůraznil prof. R. Weidig, že sociologický kongres splnil svůj úkol. Vyzvedl zejména skutečnost, že se tu rozvinula oboustranně podnětná diskuse a výměna zkušeností mezi teoretiky a pracovníky z oblasti společenské praxe, přičemž se pozornost soustředila na hlavní úkoly, které před marxisticko-leninskou sociologií v NDR stojí v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti. Ocenil výslovně také přínos diskusních vystoupení zúčastněných hostů z ostatních zemí.

I pro českou a slovenskou sociologii byla účast našich delegátů na druhém sociologickém kongresu v NDR velice užitečná. Především se na kongresu ukázalo, že sociologové ze zemí socialistického společenství a i z některých ostatních zemí vycházejí ze společného teoreticko-metodologického základu marxismu-leninismu a svými poznatky tento základ rozvíjejí. Kongres poukázal i na to, že si sociologové ze socialistických zemí kladou stejné či podobné otázky, jež souvisejí s budováním vyspělé socialistické společnosti v současném třídně rozděleném světě. To umožňuje, abychom u nás na jedné straně přebírali vše cenné, čeho bylo v oblasti marxisticko-leninské sociologie dosaženo v ostatních zemích, a abychom na straně druhé přispívali i svými zkušenostmi sociologům z ostatních socialistických zemí. Účast našich delegátů na kongresu ukázala, že se sociologové u nás v mnohém mohou poučit od sociologů z Německé demokratické republiky, a především potvrdila, že mezi námi existuje shoda v pojetí hlavních úkolů rozvoje marxisticko-leninské sociologie. Z tohoto hlediska bude zapotřebí, aby v češtině a ve slovenštině byly pohotověji vydávány a recenzovány práce marxisticko-leninských sociologů z ostatních socialistických zemí. Jednání sociologů NDR s mezinárodní účastí bylo přesvědčivým dokladem rozkvětu společenskovědního poznání v zemích socialistického společenství.

Jindřich Filipec

Demografové o obyvatelstvu a životním prostředí

Československá demografická společnost při ČSAV uspořádala 15. května 1974 v Roztokách u Prahy svoji 6. konferenci. Letošní téma bylo vymezeno třemi problémovými okruhy: *Obyvatelstvo — zdroje — prostředí*.

V úvodním referátu *O významu výzkumu životního prostředí a obyvatelstva* O. Vidláková (Ústav krajinné ekologie ČSAV, Praha) informovala o širším rámci konference, jímž je Světový rok populace, vrcholící Světovým populačním kongresem v srpnu letošního roku v Bukurešti. Téma konference *Obyvatelstvo — zdroje — prostředí* na program Světového roku populace úzce navazuje. Životní prostředí je podle O. Vidlákové třeba chápat jako prostředí člověka; nezahrnuje jen faktory fyzikální, ale je také prostředím ve smyslu sociálním, psychosociálním a významovým. Vzájemný vztah populace a životního prostředí má ambivalentní povahu, přitom však populaci chápeme vždy jako aktivní činitel, jako subjekt rozhodování. Působení demografických charakteristik na prostředí lze jen stěží izolovat od celého komplexu eko-

¹ „Deutsche Zeitschrift für Philosophie“ č. 2 1974 přinesl mj. tyto příspěvky: R. Weidig, *Úkoly marxisticko-leninského výzkumu v NDR*; H. Jentschmann, *Problémy společenské aktivity dělnické třídy v materiální produkci*; M. Löttsch a H. Meyer, *Výzkum sociální struktury a řízení sociálních procesů*;

K. Krambach, *Třída družstevního rolnictva v období rozvinuté socialistické společnosti*; R. Winzer, *Poznání a uvědomělý rozvoj sociálních procesů*; F. Staufenbiel, *K rozvoji kulturních potřeb dělnické třídy*; H. Steiner, *Sociálně ekonomická determinovanost vědecké tvořivosti*, a další.

nomických, sociálních a kulturních faktorů působících na různých úrovních. Proto je také při analýze těchto otázek nezbytný koordinovaný systémový přístup. Komplexní pojetí problematiky vyžadují i potřeby společenské praxe, která přejímá výsledky těchto analýz jako podklad pro rozhodování. V závěru O. Vidláková poukázala na politický význam demografického bádání o životním prostředí.

Dopolední jednání pokračovalo referátem B. Blažka a J. Petze (Ústav krajinné ekologie ČSAV, Praha) *Pojem populace v demografii a ekologii*, ve kterém se autoři zabývali významem pojmu populace jako pojítka mezi ekologií a demografií a rozebírali rozdíly ve významu, kterého v těchto disciplínách nabývá. J. Musil (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha) ve svém vystoupení ukázal na tradici ekologických pojetí v sociologii. Uvedl pojem ekologického komplexu, tvořeného obyvatelstvem, prostředím, technologií, organizací a popř. sociálně psychologickým faktorem. Životní prostředí je sice omezuji- cím, nikoli však určujícím faktorem vývoje populace. V této souvislosti J. Musil poukázal na neudržitelnost neomalthusiánské koncepce, projevující se například v hojně diskutované práci D. Meadowse *Meze růstu*. Význam zdrojů pro obyvatelstvo je vždy vymezen aktivním vztahem člověka k prostředí.

V příspěvku B. Moldana (Ústřední ústav geologický, Praha) *K vymezení přírodních zdrojů* byly rozlišovány látkové, energetické a informační aspekty zdrojů. Autor upozornil na rozdílnost mezi neobnovitelností a vzácností zdrojů. O nově (v r. 1973) utvořeném úseku statistiky životního prostředí na Federálním statistickém úřadě informoval ve svém referátu *Statistika životního prostředí* pracovník této instituce V. Stádler. V letech 1976–1980 by měl tento úsek poskytovat řídicím orgánům statistické údaje o: 1. ovzduší, 2. vodách, 3. půdě, 4. flóře a fauně, 5. chráněných oblastech, 6. individuální rekreaci, 7. lázeňských oblastech, 8. občanské vybavenosti sídlišť, 9. pevném odpadu a nebezpečných chemických zplodinách. Dopolední jednání bylo zakončeno diskusí, která v mnohém ještě rozšířila problémový okruh tématu konference.

Odpolední jednání zahájil J. Ježek (Český statistický úřad, Praha) referátem *Hodnocení prostorové diferenciace obyvatelstva jako první fáze výzkumu životního prostředí*. Příspěvek B. Novákové-Hřibové (Geografický ústav ČSAV, Brno) *Vyhodnocení úmrtnosti v oblastech s narušeným životním prostředím* informoval o některých výsledcích geografického výzkumu životního prostředí v Severočeském hnědouhelném revíru. Čtený a ze sociologického hlediska velmi zajímavý referát M. Pa-

zderové (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Brno) *Výzkum nepracovní dojížděky* se zabýval problematikou dojížděky, která není motivována ekonomickými faktory. Tuto dojížděku, resp. její rozsah je možné chápat jako ukazatel atraktivity místa. Rovněž čtený příspěvek Z. Hájka (Geografický ústav ČSAV, Brno) doplnil předchozí téma výsledky konkrétního výzkumu migrace Brna. Zobecnující závěry z komplexního demografického výzkumu Broumovska podala ve svém referátu *Mikrodemografický výzkum v modelovém území* B. Princová (Ústav krajinné ekologie ČSAV, Praha). Závěr odpolední části demografické konference opět tvořila diskuse.

Jednotlivá vystoupení i konference jako celek znovu podtrhly společenský význam problematiky životního prostředí člověka, zvláště v socialistické společnosti. Věcná a konkrétní atmosféra konference dokumentovala snahu účastníků dospět k závěrům, které by mohly poskytnout řídicím a správním orgánům v praxi aplikovatelná východiska.

Komplexní povaha problematiky životního prostředí však také ukázala, že její teoretické řešení se neobejde bez multidisciplinárního přístupu, v němž budou takové obory, jako demografie a samozřejmě i sociologie, hrát významnou roli.

Jana Filáčková, Miroslav Foret, Michal Illner

Sdělení redakční rady a redakce Sociologického časopisu

V Sociologickém časopise č. 5/1973 v rubrice *Zprávy a informace* jsme uveřejnili prohlášení prof. F. Kahudy, přednesené před vědeckou radou pedagogické fakulty UK, o vědeckém objevu mentionů.

Odezva na toto sdělení, které svým obsahem směřuje především do oblasti psychologie, biologie, fyziky a neurofyzologie, nás přesvědčila nejen o nejasnostech dané problematiky, ale i o skutečnosti, že analýza těchto otázek je mimo kompetenci Sociologického časopisu.

V kritických připomínkách ze strany psychologů je poukazováno zejména na to, že prof. Kahuda používá některé neodůvodněné analogie převzaté z fyziky a dalších oborů a že jeho experimentální práce ho zatím neopravňuje k závěrům, k nimž dochází.

Omlouváme se čtenářům, že jsme uveřejněním prohlášení s. prof. Kahudy zavdali příčinu k diskusím, které se zcela vymykají odbornému zaměření Sociologického časopisu.

Pokud bude tato problematika dále diskutována, musí to být v kolektivu autorů adekvátního profesionálního zaměření, na stránkách příslušného odborného tisku.

Содержание № 4

Грзал Л.: Развитие, современное состояние и задачи общественных наук в ЧССР 449

СТАТЬИ

Глезерман Г. Е.: Место классов и наций в общественной структуре 455

Влачил Я.: К критике буржуазных пониманий социального контроля 466

Шафарж З.: Марксизм-ленинизм в американской социологии. Контент-анализ буржуазных учебников социологии 480

Бартова Е.: Положение женщины в послевоенной Америке и его детерминанты 488

Дубски В.: К оценке движения протеста западногерманской молодежи в 1965 — 1969 гг. 500

Крол П.: Анализ структуры проблематики управления социалистическими организациями при помощи ситуационного подхода 512

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Зих Ф.: Социальное явление как предмет социологических исследований 519

РЕЦЕНЗИИ

Гелик А.: А. Сиракци, Социальный мир человека 527

Гудечек И.: Урбанизация, научно-техническая революция и рабочий класс. Некоторые вопросы теории, критика буржуазных концепций 530

Форет М.: В. Г. Афанасьев, Научное управление обществом — опыт системного исследования 532

Филачкова Я.: В. В. Блинов и колл. (ред.), Методические рекомендации по комплексному планированию социально-экономического развития городского административного района 535

Блага К.: П. С. Задрако, Западно-германская буржуазная социология на службе антикоммунизма 537

Седлачек Я.: Е. И. Вигатр, Марксистовская теория развития социального 539

Петрушек М.: Я. Яшицкий, Нисенское молодежки Заходу 546

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

Фила Я.: Кафедра социологии философского факультета Университета Комenskого в Братиславе отметила десятилетие своего существования 549

Помазиль К.: Развитие и интернациональное сотрудничество социалистических народов. Сообщение о научной конференции в Москве 553

Филипец И.: Второй конгресс социологов в Германской демократической республике 557

Филачкова Я. - Форет М. - Пиллер М.: Демографы о населении и жизненной среде 558

Сообщение редакционной коллегии и редакции Социологического журнала 559

Table des Matières No. 4

Hrzal L.: Le développement, l'état contemporain et les tâches des sciences sociales en Tchécoslovaquie 449

ARTICLES

Glezerman G. J.: Position des classes et des nations dans la structure sociale 455

Vláčil J.: Contribution à la critique des conceptions bourgeoises du contrôle social 466

Šafář T.: Marxisme-Léninisme dans la sociologie américaine (Analyse du contenu des livres d'enseignement bourgeois de in sociologie) 480

Bártová E.: Position de la femme en Amérique d'après-guerre et ses déterminants 488

Dubský V.: Contribution à l'évaluation du mouvement de protestation de la jeunesse dans la République Fédérale d'Allemagne en 1935—1969 500

Khol J.: Analyse de la structure de l'activité de gestion dans les organisations socialistes — l'étude de cas 512

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Zich F.: Le phénomène social comme sujet des recherches sociologiques 519

COMPTES RENDUS

Helík A.: A. Sirácky, Sociální svet člověka (Le monde social de l'homme) 517

Hudeček J.: Урбанизация, научно-техническая революция и рабочий класс. Некоторые вопросы теории, критика буржуазных концепций 530

(L'urbanisation, la révolution scientifique et technique et la classe ouvrière. Quelques problèmes théoriques; critique des conceptions bourgeoises) 530

Foret M.: V. G. Afanasjev, Научное управление обществом — опыт системного исследования 532

(Gestion sociale scientifique — la pratique des recherches de système) 532

Filáčková J.: V. V. Blinov et al., (réd.), Методические рекомендации по комплексному планированию социально-экономического развития городского административного района